

**«Գառնի» Մատենաչար, ուսանողական թիւ 38
Խմբագիր՝ Վարուժան Արքեպիսկոպոս**

2011

**Վարչական Պատասխանատու՝
Տօքթ. Յովհաննէս Թասլաքեան**

*Այս հատորը կը հրատարակուի
Յակոբ Գարողյանեանի,
իր գաւակներուն եւ թոռներուն
մեկենասուլթեամբ,
ի յիշատակ իրենց տիկնոջ, մօր եւ մեծ մօր՝*

ԶԱՊԷԼ ԳԱՐՈՂԼԱՆԵԱՆԻ,

ինչպէս նաեւ

**ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԱՐՈՒՍԵԱԿ
ԳԱՐՈՂԼԱՆԵԱՆՆԵՐՈՒ**

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ

Խրիմեան Հայրիկ

ԱՅՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

1820 թուականի Ապրիլին, Վանի Յայնկոյսներ թաղամասին մէջ ծնած Սկրտիչ Խրիմեան, մեր նորագոյն պատմութեան ամենէն ալեկոծ շրջանին՝ իր գործով, իր խօսքով ու գրիչով «ոչ միայն լեցուցած է իր կէս դարը, այլև յորդած ալ է անկէ» (Յ. Օ.): Մարդ մը, որ իր ճախող վաճառականի, սիրուած ուսուցչի, փնտռուած քարոզիչի եւ կուսակրօնի եկեղեցական ամենէն կրտսեր ու ամենէն աւագ հանգրուաններուն մէջ իր ժողովուրդի ուշքն ու հոգին կեդրոնացուց իր վրայ, այն պարզ իրողութեամբ, որ իր խաւ առ խաւ կազմաւորուած հոգեմտաւոր աշխարհը, իր մանկութենէն մինչեւ խոր ծերութիւն, երբեք չդաւաճանեց իր ի ծննդէնէ խառնուածքին: «Մեր Հայրապետները իսկապէս մեր ժողովուրդին գերագոյն խտութիւնները կը համադրէին, քանի որ կու գային ամենէն խոնարհ խաւերէն» (Յ. Օ.): Ու պէտք չէ մտահան ընել, որ այդ խոնարհ խաւերը կը ծլարձակուէին ու կ'ապրէին մայր հողի վրայ, հարազատ ու անխառն օճախի մէջ:

Խրիմեան Հայրիկ իր ոյժէն ու կարողութենէն ոչինչ խնայած է իր ժողովուրդին կրթական, կրօնական, տնտեսական ու քաղաքական վերագարթօնքի եւ հայ մշակոյթի արժեւորումի աշխատանքին մէջ: Այդուհանդերձ, իր գրական վաստակի ժառանգը իր մօտ կը հաստատէ գրական բնածին տաղանդ մը, ծնեալ բանաստեղծ մը եւ բեղուն ու մնայուն գրիչ մը:

Իր երկերն են. «Հրաւիրակ Երկրին Հայրենեաց», «Հրաւիրակ երկրին աւետեաց», «Մարգարիտ արքայութեան երկնից», «Խաչի ճառը», «Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր», «Վանգոյժ», «Հայգոյժ», «Գրախառն ընտանիք», «Սիրաք եւ Սամուէլ», «Պապիկ եւ Թոռնիկ»:

Խմբագրած է «Արծուի Վասպուրականի» եւ «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթերը:

Պապիկ եւ Թոռնիկ. այս երկը որ հիմքը կը կազմէ գաւառի գրականութեան, Խրիմեան Հայրիկի հոգիին ու սրտին, մտքին ու տաղանդին յուշարձանն է, որ «եթէ փառքը չէ հայ գրականութեան, փառքն է սակայն հայ սրտին ու հայկական հոգեբանութեան. անիկա անլուռ ապացոյցն է այն սփոփիչ իրականութեան թէ հայ եկեղեցիին հոգին հայ ժողովուրդի սրտին մէջ միայն կրնայ տրոփել, ու իր պետին համար չկայ ատելի արժանատի մտագրաւում մը քան ժողովուրդին կեանքն ու ապագան», կը հաստատէ Գուշակեան Սրբազան:

Խրիմեան Հայրիկի ոչ միայն սիրտը, միտքը եւ ջիղերը կ'ապրին ու կը պատգամեն այս երկին մէջ, այլ ամբողջ իր էութիւնը, իր մազերակներն անգամ, որոնք հարազատ էութիւնն ու մազերակներն են մեր նախնիներուն:

Կարելի չէ մէջբերումներով, պարբերութիւն թէ նախադասութիւն, առանձնակի կերպով մեկնութեան ենթարկել այս հատորը, որովհետեւ հոն ամէն խօսք, ամէն պատկեր, ամէն պատգամ, ամէն նախադասութիւն դրուած է իր տեղին, իրար կապուած մազերակներով եւ եթէ քակել ջանանք զանոնք, գործը իսկոյն կը քայքայուի: Չայն պէտք է կարդալ առաջին տողէն մինչեւ վերջին բառը մէկ եւ նոյն շունչով: Գործը ինքը արդէն իր յոյզերով, իր երանգներով, իր պատկերներով, իր յորդորներով եւ իր կենդանի վկայութիւններով ընթերցողը կը կապէ իրեն եւ կը ստիպէ որ ան հասնի աւարտին, որ ինքնին նոր սկիզբ մըն է...

Յեղասպանութեան ամենէն խօսուն ու վաւերական վկան եւ ապացոյցն է այս երկը: Ան գրուած է հողին վրայ ապրող պապիկի մը կողմէ նոյն հողին վրայ ապրող ու գործող այն ժողովուրդին, այն զաւակներուն ու թոռնիկներուն, որոնք դեռ պիտի ապրէին հայրենի գիւղին կամ բազմահարիւր գիւղերու հողին վրայ,

Վասպուրական, Վան, Սասուն եւ այլուր: Ռ՞ւր են հիմա այդ ապրելիքները, ի՞նչ պատահեցաւ անոնց, որ իրենց տեղը չեն: Ի՞նչպէս կարելի է ուրանալ հիմնապէս անհետացումը կենդանի ժողովուրդի մը իր պապիկով ու մամիկով, իր հարսով ու փեսայով, իր թոռնիկով, անոնց եզներով ու մաճկալներով... Ի՞նչ համաճարակ էր, ի՞նչ խորշակ, որ այդ բոլորը միասին ամենէն մաքուր ձեով քէց-տարաւ, անհետացուց, եթէ ոչ՝ կանխամտածուած ու ծրագրուած ցեղասպանութիւն մը:

Ըսած են ու կրկնեն, որ Հայրիկի այս գործը շարժապատկերի պէտք է վերածել եւ արդի միջոցներով հասանելի դարձնել մեր ցեղի բոլոր ժամանակներու զաւակներուն եւ ինչո՞ւ չէ՝ յարմար լեզուով նաեւ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներու ներկայացուցիչներուն: Կոչ կ'ընեն մեր ապրող պապիկներուն եւ մամիկներուն. կտակ ըրէք, ներդրում կատարեցէք, որ մեծ Հայրիկին այս մեծ երկը շարժապատկերի վերածուի եւ շրջուն ու մնայուն անդամ դառնայ մեր բոլոր ընտանիքներուն:

Ի՞նչո՞ւ այս առաջարկը: Ռո՞վիտետեւ հոն է մեր հողը, հայրենիքը: Հոն է, իր հողին վրայ, շնչող, շարժող հայրենիքը՝ ժողովուրդը: Հոն է հաւատաւոր քրիստոնեան, Աստուածաշունչով եւ Աստուածաշունչին համար ապրող միտքը: Հոն է հայութեամբ եւ հայութեան համար բաբախող սիրտը: Հոն է ապագայատես մարգարէն: Հոն է բարի եւ քաջ հովիւր: Հոն է նրվիրեալ վարժապետը: Հոն է անձնոյի վարդապետը: Հոն է լուսատրիչը: Հոն է ռազմաշունչ նահապետը: Հոն է ազնուականը: Հոն է շինականը: Հոն է յեղափոխականը: Հոն է ծառան: Եւ հոն է՝ արքան:

Ահա թէ ինչո՞ւ այս հրատարակութիւնը այսօր: Խրիմեանի օրերու գիւղը, գիւղատնտեսութիւնը, իր լեզուն եւ իր ուսուցումները հինցած են, այո՛, բայց հոն

տիրապետող իր պատգամը՝ կառչած մնալ հայրենի հողին, նոյնքան այժմեականութեամբ տիրապետող կը մնայ նաեւ այսօր: Խրիմեանի այս երկը չհասան կարդալ Վանի, Վասպուրականի աշակերտներն ու ուսանողները, պատճառը գիտէք: Բայց Խրիմեանի այս երկի պատգամը ուղղուած չէր միայն այդ տարաբախտ սերունդին, այլ մեր ժողովուրդի բոլոր սերունդներուն: Հողը վարելու ձեւը, եզը պահելու կերպը կրնան փոխուիլ, բայց հողին կապուած մնալու դասը կը մնայ նոյնը յաւիտեանս յաւիտենից:

Խրիմեան Հայրիկ Պապիկը՝ եթէ ողջ ըլլար, ի տես մեր հայրենական գիւղի ներկայ անբարեյոյս վիճակին, վստահ եմ որ անէծք պիտի թափէր հայրենի մեր դեկավարներու գլխուն: Ես՝ իր Թռռնիկը, չեմ ուզեր անիծել, որովհետեւ պատուիսար արդէն մեր դրան շեմին է, այլ այս երկի վերահրատարակութեամբ կ'ուզեմ զգաստութեան շեփոր հնչեցնել, որ մեր հայրենի գիւղը, Երեւանէն կամ ամենահրապուրիչ մայրաքաղաքէն աւելի խնամքի եւ գուրգուրանքի առարկայ դառնայ, որպէսզի մեր ազգը առողջ, ապահով ու երջանիկ ապրի: Ափ մը հայրենի հող ազատագրելու համար հազարաւոր նահատակ տուող ազգի մը չի վայելեր պճեղ մը վայելքի համար հայրենի գիւղերը պարպել ու լքել: Այդ վայելքը հոն, գիւղին մէջ աւելի հաստատուն կրնայ ըլլալ, երբ պետական այրերը դէպի հո՛ն սեւեռեն իրենց աչքը եւ միտքը... Իսկ գիւղացին սորվի սիրել իր հողը, իր գիւղը, իր եզն ու ոչխարը...

Այս հրատարակութեան մէջ գրաբարախառն ձեւեր երբեմն փոխած ենք, ինչպէս *ենք-ենք*, *կու տամք-կու տանք* եւայլն: Նոյնպէս դժուար բառերու բացատրական բառարան մը դրած ենք գիրքի իւրաքանչիւր գլուխին տակ:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՌ

ԾԻՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴԱՆ ՅԱՅՈՑ

ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ քեզ համար գրեցի եւ քո անուան նուիրում եմ, իմ սիրելի դաշտաբնակ մշակ ժողովուրդ, Յայոց Յայրիկ, որ այժմ ծերացած մի պապիկ դարձած է, նա սիրեց եւ փոքրութիւն չհամարեց, որ ինքն պահ մի շինական պապիկ ձեւանայ, որպէս թէ Վասպուրականի Առճակ գիւղի մէջ ծնած է, Վարագայ վանքում մաճկալ եղած է, շատ անգամ ի Պոլիս գնացել եկեր է եւ առանց դպրոցի նա միայն մտիկ անելով եւ գրքեր կարդալով քիչ մի բան սորված է եւ իւր սորված կ'աւանդէ իւր սիրական թոռնիկին:

Պապիկի միակ նպատակն ի՞նչ է, որ այս փոքրիկ գիրքը շարադրեց քեզ համար, որպէսզի դու կարդաս իմանաս ու ճանչնաս քո նշանակութիւն, ճանչնաս ու զգաս միանգամայն քո խեղճ կեանք ու վիճակ:

Երջանկ ես եւ թշուառ կ'ապրիս, բազմահարուստ գանձի տեր ես եւ գրպանդ մի փող չկայ, երկրիս մեծ կալուածատերն ես, բայց միշտ հացի կարօտ ու պարտապան՝ երկրի ընդհանուր քաղաքացի ժողովուրդին ամէն կենսական բարիքներ դու կը մատակարարես, թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին քաղաքացւոց սեղանին հաց կու տաս, իւղ կու տաս, միս կու տաս, *քթան* կու տաս, շերամ կու տաս եւ այլ շատ բաներ, որոնք ես այստեղ չեմ ուզեր թուել: Բայց ի՞նչ է պատճառ գիտե՞ս արդեօք, որ դու քո թուած այնչափ բարիքներէն միշտ զրկուած կը մնաս, դու կարդա՛ «Պապիկ եւ Թոռնիկ», քաջ կ'իմանաս թէ դորա միակ պատճառ տգիտութիւնն է, գռեհկութիւն, կարդալ, գրել, հաշուել, տնտեսել չգիտնալն է: Իսկ քո տգիտութեան եւ այդ վիճակի մէջ

այդպէս մնալուն պատճառն ի՞նչ է, այն էլ խօսիմ ու բացատրեմ քեզ, դու մտիկ արա, որ գիտենաս եւ խելամուտ լինիս:

Ինձ այնպէս կը թուի թէ դու եղեր ես մի մոռացեալ երկիր, ինչպէս ասում է Սաղմոս. դու լայնածաւալ դաշտերու եւ լեռներու վրայ բնակում ես, ի՞նչ զարմալի բան է, որ քաղցքիք զձեզ չեն տեսնար, քո դիրք շատ խոնարհած գետնահաւասար եղեր է, անխոնջ մրջիւնի նման կ'աշխատիս: Քաղցքին բարձրավիզ է, չի տեսներ զքեզ եւ շատ անգամ, ո՛հ, կոխկռտելով կ'անցնի քո վրայէն եւ դու կը ճմլիս նորա ոտքի տակ:

Քաղցքիք իմաստասեր մատենագիր դարձան, բայց չեն զիջանիր քեզ համար գրքեր գրել, թէեւ խմբագիրք եւ գիւղատնտեսներ քեզ համար շատ յօդուածներ նուիրում են, դու մի՛ գանգատիր, նոյնիսկ գիւղականի մի գաւակ, որ մի բարերարի շնորհիւ կ'երթայ Եւրոպա, կ'աւարտէ իւր ուսումն եւ համալսարանէն կը վերադառնայ, ասացէ՛ք դուք շիտակ դէպ ուր կ'երթայ, դէպ ի քաղա՛ք, առանց իւր հայրենի շինական տան ու ծնողաց առաջին ողջոյն եւ այցելութիւն տալու. եթէ ասես, պարոն ինչու մոռանում ես քո գեղ, որ քո ծննդավայր եւ խանձարուրն է:

Տե՛ս դու, ի՞նչ կը պատասխանէ. ես քաղաքակիրթ, աշխարհակիրթ աշխարհէն կու գամ, կեանքս եւ ճաշակս բոլորովին փոխուած է. ես լոյս եւ գիտութիւն ունիմ, միթէ կարելի՞ է որ գիւղական խաւար եւ անկիրթ ժողովուրդին մէջ ապրիմ, որ երբեք չգիտեն գնահատել իմ արժէք, ո՛հ, ես յիշում եմ մեր տուն ու խրճիթ եւ այն չարածճի անզգամ լուեր, որ գիս կը խաշէին եւ կը տանջէին: Ուրեմն մեր պարոն համալսարանական պիտի բնակի քաղաքում եւ պիտի սպասէ այն-

չափ, մինչեւ իւր գեղը քաղաքակրթուի, խաւար գիւղացիք լուսաւորուին, իւր խրճիթներ ապարանք դառնան, եւ ապա մեր պարոնը վերադառնայ իւր գիւղը: Եւ թէ ասես, մի սպասեր այդ անյայտ երկա՛ր ժամանակին, դու այժմէն գնա կրթէ, լուսաւորէ գիւղացի մանուկներ եւ այդ բախտաւոր ժամանակ դու բեր քո անբախտ գիւղին համար, միթէ դու ինքնին պարտականութիւն չունի՞ս, յիշէ այն օրը, երբ պաղատում էիր քո բարերարին թէ գիս Եւրոպա դրկէ, կ'ուխտեմ եւ կը խոստանամ, թէ ողջ վերադառնամ, ամենայն անձնուիրութեամբ հայրենեացս ծառայեմ, բայց պարոնին հայրենիք միայն քաղաքն է եւ ոչ թէ գիւղ:

Թողունք Եւրոպիոյ համալսարանի պարոնը, որ գուցէ իւր առարկութիւնք երբեմն իրաւացի լինին, հապա ի՞նչ ասենք այն պարոններուն, որ առանց Եւրոպիոյ աշխարհ տեսնելու, Նոյնիսկ մեր աշխարհին մէջ, կիսակրթութեան փոքր ինչ զարգացումն ստանալէն յետոյ՝ իրենց միտք եւ իրենց սրտի թաքուն տենչանք դէպի քաղաքն է, որոց մեծ մասն դարձեալ գիւղացի զաւակներն են, կրթութեան եղանակի՞ն է յանցանք, չգիտեմ, դաստիարակ ուսուցիչներո՞ւն է յանցանք, չգիտեմ, ժամանակի եւ կեանքի պահանջմա՞նն է յանցանք, դարձեալ չգիտեմ: Միմիայն այս գիտեմ ես, որ դպրոցի կրթութեան կապանքէն արձակուելէն յետոյ, դէպի քաղաք կը վազեն:

Ես լսեցի գիւղացի հայրերու ոմանց տրտունջն ու գանգատ, Հայրիկ, ես զաւակս մեծ փափաքով կրթութեան տուի, որ ծերութեան ցուպ լինէր, նա գնաց այլեւս չի դարձաւ, մոռացաւ իւր որդիական պարտիք եւ աւելի ճիշդ է, որ ասեմ ուրացաւ իւր ծնողք եւայլն:

Կրթութեան այս մեծ խնդիր, ունի շատ իւր դժպատեհ հետեւանքներ, եթէ չմտածենք դեղն ու դարման եւ թողունք որ այսպէս շարունակուի այս կրթական հիւանդութիւնն, քիչ ժամանակէն պիտի տեսնանք, որ մեր գիւղացի պատանիներ դպրոցէն դէպի քաղաք մի գաղթականութեան ճանապարհ պիտի բանան, եւ ի՞նչ կը լինի յայն-ժամ, երբ հայ ժողովուրդի ամենամեծ մասի կեանք հողն ու երկիրն է:

Ահա քեզ համար հոգացի եւ պատրաստեցի «Պապիկ եւ Թռռիկ», իմ սիրելի գիւղացի ժողովուրդ, որ դու քո հայրենատուր հողն ու դաշտ սիրես եւ երբեք չբաժնուիս, գիտնալով թէ քո կեանք հողն է եւ հողագործութեան արդար ու հալալ վաստակ: Ուշադրութեամբ կարդա՛ այն խորհրդրդաւոր գլուխն՝ ՊԱՊԿԵ ՊՍԱԿ Ի ԴԱՇՏ, թէ ինչպէս Պապիկ իւր Թռռիկ խաչով Աւետարանով պսակելէն յետոյ, կը տանէ զինքն ի դաշտ եւ կ'ըսէ՝ գիւղացի փեսայի համար բաւական չէ, ես այժմ կրկին պիտի պսակեմ զքեզ հողին ու մաճի, գութանին եւ հողագործութեան հետ, պէտք է ուխտես երկնից եւ երկրի առաջ, որ այս պսակն անքակտելի պահես, ահա կը դնեմ քո գլուխ ցորենաբոյսի ցողուններէն հիւսուած այս գեղեցիկ պսակ, թող վկայ լինին մեր մշակներ, հօտաղներ եւ մեր լծկան գոմշուկներ եւ եգներ:

Գիտե՞ս, Թռռիկ, Աստուած մի արասցէ, եթէ քո ամուսին Շուշան մեռնի, մի ուրիշ Շուշան կարող ես առնել, բայց երբ հող քեզ համար մեռնի, այսինքն՝ կա՛մ ծախես, կամ ձեռքէդ հանես եւ զրկուիս քո ժառանգած հողէն, էն ժամանակ դո՛ւ էլ կը մեռնիս, Շուշանն էլ քեզ հետ կը մեռնի եւ Պապիկ տուն եւ օճախ կը քանդուի:

Այսպես Պապիկ իւր Թռռնիկին վերայ կրկնապսակ մի կատարեց, Յայրիկն էլ համայն գիւղական ժողովուրդին գլուխն կը դնէ իւր պսակն՝ Պապիկ Թռռնիկով եւ կ'աղօթէ որ դու այս պսակ՝ անթառամելի պահես, սիրես քո հող եւ հողագործութեան աշխատութիւն, սիրես ուսումն եւ կրթութիւն, որ քո մշակութեան քրտնաթոր վաստակ արդիւնաբեր լինի, որով միայն քո կեանք կը բարւոքի եւ դու տառապանաց կապանքէն կ'ազատուիս, որ տգիտութեան արգասիքն է:

Վերջին բան առ ձեզ ուղղելով, ո՛վ Վասպուրական երկիր, իմ անձկալի Յայրենիք. Պապիկ եւ Թռռնիկ յատկապէս ձեզ համար գրեցի, Երուսաղէմի Սիոնի լէրան վրայ, խաչի հովանեաց տակ, դու կարդալով կը տեսնաս, որ Պապիկ Թռռնիկի նիւթեր՝ Վասպուրական երկրի շինական ժողովուրդի ծաղիկներէն քաղած եմ, զոր փնջիկ կապելով եւ ահա ձերն՝ ձեզ կը նուիրեմ:

Յոտոտելով այս փունջը, անշուշտ կը զգաք եւ վա՛շ կ'ասեք: Առճկեցի Պապիկ մեր ծաղիկն է, Աշըղ Մուշոն մեր ծաղիկն է, մեռելոց դաշտի մէջ ննջած այն մեծ-մեծ տանուտէրներուն խաչաքարերու յիշատակներ մեր պարծանքն են:

Կը թուիմ թէ շատ մօտ եմ ձեզ, միայն հինգօրեայ ճանապարհ մի անջրպետ կայ: Վարագայ խաչի սար ծածկուած է աչքես: Վասպուրական Արծիւն էի երբեմն, բայց այժմ թելաթափ ծերացած եմ, եւ ո՞ տայր ինձ որ նորափետուր արծուի լինէի, թռչէի, վերանայի, գէթ վերջի անգամ տեսնայի բարձր քարին վերայ դրուած իմ աւերակ բունիկս:

Այլեւս ի զուր է այս ցանկութիւն, կը մնայ ինձ հոգւով մօտ լինել ձեզ եւ հոգւով աղօթել վասն ձեր:

Իսկ ձեզ կը մնայ կարդալ Պապիկ Թոռնիկ եւ յիշել զՅԱՅՐԻԿ:

Թէ մեռնիմ երթամ գերեզման եւ այլեւս չկարեմ խօսիլ ձեզ հետ կենդանի բարբառով ու գրով, ահա թողում ձեզ գիրս իբրեւ մշտախօս կտակ եւ յիշատակ, որոյ միակ նպատակն է, ուր հայն իւր հայրենաստուր հողէն չբաժնուի, զի իւր սեպհական ժառանգութիւն եւ դրախտի երկիր, զոր Տէր Աստուած մեր Ադամ պապուն եւ ժառանգորդներուն տուաւ եւ ասաց գործել գերկիր եւ պահել:

Անջրպետ- միջոց, հեռաւորութիւն. Աստուած մի արասցէ- Աստուած չընէ. Արգասիք- արդիւնք. Գեղ- գիւղ. Գիտենաս- գիտնաս. Գործել գերկիր- հողը մշակել. Գութան- մեծ մաճ, մեծ արօր. Գռնիկ- ռամիկ, ստորին. Դէպ- դէպի. Դժպատեհ- անպատեհ. Դորա, Լորա- ատոր, անոր. Չձեզ, Չմեզ, Չքեզ- ձեզ, մեզ, քեզ. Ի դաշտ- դէպի դաշտ. Լու- մակարոյծ միջատ. Խանձարուր- կտաւ, որով նորածինները կը պատեն. Յալալ- արդար. Յովանեաց- շուքին. Յօտաղ- արօրի եզները վարող. Ծմլիլ- ճգմուիլ. Մաճ- արօր. Մաճկալ- արօրը վարող, հերկող. Յայնժամ- այն ատեն. Պահանջման- պահանջքին. Պարտապան- պարտատէր, Պարտիք- պարտաւորութիւն, պարտք. Յուպ- գաւազան. Զթան- կերպասի տեսակ.

ՊԱՊԻԿՆ ԱՌԹՈՒՆԻԿ

Սիրելի Թոռնի՛կ, կը տեսնաս ահա, Պապիկդ ծերացել է. եօթանասուն տարին անցուցի, դու միակ ժառանգ մնացեր ես մեր հայրենի տան: Ես միայն մի անդրանիկ գալակ ունեցայ, Թորոս անուն, որ շատ անման, կտրիճ, աշխատասէր մի գալակ էր: Մեր տան գործեր բոլոր նա կը դարձունէր: Ժամանակին ամուսնացուցի գինքն, աւա՛ղ, երկու տարի միայն մնաց իւր սիրական նորահարսին մօտ. թողուց գնաց Ստանպօլ, նորա գնալէն յետոյ դու ծնար. ես թուղթ գրեցի հօրդ թէ քեզ մի որդի ծնաւ, մկրտեցին, անուն Ռուբէն դրի. Թորոս, քո հայր չտեսաւ քո ծնունդ, քո խանձարուր եւ չհամբուրեց քո մանկութեան երեսներ: Երբ երկու երեք տարեկան եղար, լեզուդ բացուեցաւ, միայն մայրիկդ եւ պապիկ կը կանչէիր. հայրիկդ չկար որ տեսնայիր ու ճանչնայիր. որչա՞փ դառն բան է այս, երբ մայրեր աստ կը ծնեն, հայրեր Ստամպօլէն կ'իմանան:

Երբեմն կան այնպիսի հայրեր, որ կա՛մ ձախորդութեան պատճառաւ եւ կամ անխղճմտանք լինելով, տասն եւ մինչեւ քսան տարով օտարութեան մէջ մնալով՝ իրենց գաւակաց երես տեսած չեն: Եւ երբեմն հայրերն ի Պոլիս օգնութեան կը կանչեն իրենց գաւակներն, երբ պանդխտութեան խոր տղմին մէջ խրուած կարող չեն խլրտել՝ դուրս ելնել: Շատ անգամ կը պատահի, որ անտէրօունջ դժբախտ կին՝ ճար հատած իւր հասուցած միակ գալակ՝ աչքին լոյս ի Պոլիս կը զրկէ, կ'ըսէ՝ գնա տես ի՞նչ եղաւ քո հայր, քանի տարիներ եղաւ ո՛չ թուղթ կը զրկէ ոչ դրամ:

Բայց քո Հայր, Թորոս, այնպէս չէր, նա միշտ ժամանակին թուղթ եւ դրամ կը զրկէր, նա շատ կը պատուէր պապիկդ եւ շատ գորովական սիրտ ունէր դէպի իւր ամուսին: Հապա գքեզ որչա՞փ կը սիրէր առանց

զգուճանքի եւ տեսութեան, սիրուն ու գեղեցիկ լաթեր կը դրկէր քեզ:

Մայրիկդ կը հագցունէր եւ կ'ըսէր թէ՝ հայրիկդ դրկած է. դու էլ կը հարցնէիր, մայրի՛կ, հայրիկս ե՞րբ պիտի գայ Պոլսէն, դու խեղճ միամիտ մանկիկ էիր, չգիտէիր թէ Թորոս Պոլսէն չպիտի գայ: Մի ժամանակէն յետոյ, Թորոսէն թուղթ եկաւ, որ կը գրէր թէ, «հիւանդացայ, գեղացիներս զիս տարին դրին հիւանդանոց»: Դու չե՞ս յիշեր, Թոռնիկ, երբ Պապիկ մայրիկիդ հետ կու լար ու կ'ողբար Թորոսին մահ. դու կը հարցընէիր, թէ ինչո՞ւ կու լաք Պապիկ եւ մայրիկ. մենք չու գեցինք ասել քեզ թէ, Թորոս հայրիկիդ համար կու լանք, որ մեռած է ի Պոլիս:

Դու կը կարծես Թոռնիկ, թէ միայն այն օ՞ր լացի-ն'չ. ես երբեմն առանձնացած կը շարունակեմ նոյն ողբն ու լաց, երբ կը յիշեմ Թորոսին մահն ու յիշատակն, դու չգիտես թէ այդ քաղցր անուն ի՞նչ անցեալ բաներ կը բերէ մտքիս մէջ. իմ մեծ պապս կը պատմէր թէ ուրիշ Թորոսներ ծնած են մեր տնէն, ամէնքն եւս ժուռ ու մուռ մեռած են եւ մէկն էլ Պարսից արշաւանքն մեր գիւղի վերայ գալով գերի վարած է:

Խոստովանիմ քեզ, Թոռնի՛կ, այդ պանդխտութեան ճամբան, նախ ես բացի մեր խեղճ Թորոսին առաջ. նա կը տեսնար թէ ի՞նչպէս քանիցս անգամ Պոլիս երթալով գալով, Աստուած յաջողութիւն կու տար, բաւական գումարներ վաստակելով կը դառնայի: Բայց դու գիտե՞ս, թէ ի՞նչ մեծ նեղութեամբ, դառն քրտինք թափելով մեր պանդուխտ եղբայրներ դրամ կը վաստակեն: Մի օր չեմ մոռնար, երբ ութ հոգի կտրիճ բռնակիրներս մի ահագին պաշտայ ձողիկներու զարկած կը տանէինք, Պոլսոյ նոր խանի դարու վեր, քրտինք ծնծնալով մեր ճակատէն ճողճող կը վագէր, մեր երեսէն կ'իջնար ու կը թրջէր մեր բացուած կուրծք. տեսանք որ Հայրիկ մեր

դիմաց կու գայ, պաշտան վար դրինք կեցանք: Հայրիկ ողջոյն տուաւ մեզ, հարցուց մեր որպիսութիւն, բեռներու տակ ընկճուած կը հեծենք եւ կը թափենք մեր դառն քրտինք այս քարայատակներուն վերայ: Ես նայեցայ որ Հայրիկին աչքեր լեցուեցան, ըսի մտքիս մէջ, թէ մեր վիճակին ու մեր ճակատին քրտանց դէմն՝ Հայրիկն իւր աչքի արտասունքով կը պատասխանէ: Այո՛, Հայրիկ մի կարճ պատասխան տուաւ, խեղճ գաւակներս, ասաց, այդ բեռն պիտի կրէք մինչեւ կարդալ գրել սորվէք, մինչեւ ճանչնաք ձեր գեղին ու հողին արժէքը, ուր եթէ թափէիք ձեր այդչափ աշխատութեան քրտինք, երբեք պանդխտութեան երես չէիք տեսնար: Այսչափ խօսեց Հայրիկ, աչքեր սրբեց ու անցաւ: Ես որովհետեւ փոքր ի շատէ կարդալ գիտէի, իմ ընկերներուս լաւ կերպով հասկցուցի Հայրիկին խօսած բանին միտք:

Ճշմարիտ է, Թոռնիկ, ես փորձով հասկցայ, եթէ մենք ամենայն հոգևով ու սրտով աշխատենք մշակել մեր հողերն՝ կ'ապրենք եւ երբեք չենք տեսնար պանդխտութեան երես: Ինչպէս վեր խօսեցայ, քանիցս անգամ Պոլիս գնացի դարձայ. առատ-առատ ստակ բերիբայց գիտես թէ՛ այդ Ստամպոլէն շահած դրամին մէջ խէր, պէրէքէթ չկար, կը տեսնայի որ մէկ երկու տարուան մէջ կը սպառէր, աշնան աղբիւրներու պէս շուտով կը ցամքէր: Ափսո՛ս, երիտասարդ ծաղիկ կեանքս պանդխտութեան խորշակով թռամեցաւ, անագան խելքս գլուխս եկաւ: Վերջին անգամ երբ դարձայ Պոլսէն, արդէն միտքս դրած էի, որ առաջին անգամ Արճակու վանից Ս. Աստուածածնայ տաճարին ուխտ երթամ, մոմ, խունկ, կանթեղին ձէթ պատրաստեցի ու գնացի, մտայ տաճար, գլուխս բացի, սեղանին առաջ ծունկի վերայ եկայ, աղօթք արի, սիրտս փլաւ ու շատ լացի. կանչեցի Տիրամայր Աստուածածին, գործիս յա-

Ղողութիւն խնդրեցի, Քրիստոսի խաչի սեղանին առաջ ուխտեցի, որ այլեւս չհեռանամ գեղէն, չթողնեմ տուն ու տեղս, արտերս ու դաշտերս:

Ուրախ սրտով ելայ տաճարէն, մի քաջալերութիւն եկաւ վրաս. ես այն վայրկեանէն հաւատացի որ Տիրամայր իմ մուրատ պիտի տայ, եւ Քրիստոս իմ բան պիտի յաջողէ: Իսկոյն Պոլսէն բերածս դրամով երկու գոմէշ եւ վեց հատ եզ գնեցի, գութան ամբողջ գործիքներով սարքեցի, հանի չուխայ լաթեր, հազայ շալէ շալ՝ չար, վերցուցի գլխէս մեծ պուխով ալ ֆէս, դրի չինական թախսէ քօյօզ, հանի ոտքիս ճրվուռն կօնդօրան, հազայ չարուխ եւ կքեցի թեւեր՝ մատանի մի եւս ունէի, էն էլ հանի մատնէս, լաթերուն հետ դրի սնտուկն, ասի պահեմ Թոռնիկիս փեսայութեանն: Այս ամէն անելէն յետոյ երկու-երեք մշակ եւս վարձեցի, առի խարազան, ձգեցի եւրոպական պաստօն, գնացի դաշտ, սկսեցի գութան եւ վարուցան, էն օրէն մինչեւ էսօր էլ ես պանդխտութեան երես չտեսայ:

Այսպէս, Թոռնիկ, հոգևով մարմնով հողագործութեան տուի գիս, վարեցի՝ ցանեցի, եւ Աստուած շատ հաց տուաւ, երբեք հացի կարօտ չմնացի: Մեր տուն մի հին նահապետական տուն է. դուռն միշտ հիւրերն անպակաս եւ ես այժմ մեր տան ծերունի նահապետն եմ, թէ մեռնիմ դու պիտի յաջորդես իմ տեղս:

Այժմ, դու, սիրելի Թոռնիկ, միակ ժառանգն ես մեր տան եւ օճախին, դեռ չմեռած, քեզ շատ բարի եւ օգտակար դասեր եւ խրատներ պիտի տամ: Գիտե՞ս ես բաւական գրել կարդալ սորված եմ, հասակաւոր ժամանակս՝ ի Վարազայ վանքն, ուր երկար ժամանակ մաճկալութիւն արած եմ: Վերջի ժամանակ երբ այնտեղ երկրագործութեան դասեր կը խօսուէր, ես շատ ուշադրութեամբ մտիկ կ'անէի, ձմերան պարապ ժամանակ ես միշտ սորված կ'աշխատէի:

Իսկ ամրան բանի ժամանակ աւելի կը սորվէի գործնական փորձառութեան մէջ. վասնզի Հայրիկ ոչ միայն վանահայր էր Վարագայ վանքին, եւ առանձին դպրոցի պարտէզ կը մշակէր, այլ աւելի դաշտի մշակ էր, զի զիտէր վանական բազմաթիւ ընտանիք եւ դպրոցի աշակերտներ հա՛ց կ'ուզեն հա՛ց: Սորա համար ինքն շատ կը սիրէր հողագործական աշխատութիւն, միշտ մտածմունքն այն էր, որ հին մշակութեան տաժանելի աշխատութիւններ դիւրացնէ, թէ՛ մարդոց հանգիստ լինի, թէ՛ խեղճ անասնոց, եւ թէ՛ հողն աւելի խնամով մշակելով արդիւնաբեր լինի: Ուստի, մտածելով, երբեմն հնարամիտ կերպեր եւ միջոցներ ի գործ կը դնէր. իւր միակ նպատակն էր երկրագործութեան արուեստն գոնէ փոքր ի շատէ յառաջ տանել ու բարւոքել, որպէսզի հողագործութեան շահաբերութեամբ կառավարուի վանքն ու վարժարան: Վասնզի Վարագայ վանքն բացի իւր հողային կալուածներէն, ուրիշ մշտական վարձք բերող կալուածներ չունի:

Այստեղ պէտք է խոստովանիմ, Թոռնիկ, որ ես Վարագայ վանուց մշակութեան մաճկալ լինելով, Հայրիկի փորձառական կերպերէն շատ բան սորվեցայ, եւ այժմ այդ սորված բաներս իբրեւ վարժապետ պէտք է գլուխ գլուխ դաս տալով աւանդեմ քեզ, ուշադրութեամբ մտիկ արա դասերս, վասնզի մեզ համար շատ կարեւոր է. որովհետեւ մենք գիւղացի ենք, մեր ապրուստ եւ կեանք միայն հողագործութեան վաստակն է: Եւ ի՞նչ աւելի արդար, ազատ եւ անխարդախ վաստակ կայ աշխարհիս վերայ քան հողագործութիւն:

Խելացի եւ ուշիմ Թոռնիկ, այժմ պիտի սկսէ Պապիկ իւր դասերն. ոչ վարժատուն պէտք է, ոչ գրասեղան, ոչ թղոզի, ոչ գրիչ, ոչ մելան, դու տես թէ ո՞ր պիտի խօսեմ դասերս: Տան մէջ, ախոռին մէջ, դաշտին մէջ, լեռներու վրայ, աղբիւրներու գլուխ, գութանին ժամա-

նակ թէ՛ մաճ կը բռնեմ, թէ՛ դասերս կը խօսիմ, դու լծան վրայէն ականջ անելով դասերուս լսէ, եւ ձէնովդ լծկաններ խրախուսէ: Բացուած ակօսներուն պէս, ես էլ քո միտք պիտի հերկեմ ու բանամ: Սերմանացանի ժամանակ վա՛շ, ի՞նչ սիրուն է, մի կողմէն ցորենի հատիկներ եւ միւս կողմէն դասերս մտքիդ մէջ պիտի ցանեմ: Հունձքի ժամանակ երբ սարակներ դէպի հովիտակ նստած մանգաղներ կը սրեն, ես էլ կը նստեմ քո դաս կը խօսեմ եւ կը սրեմ քո գուլ միտք: Կալատեղն էլ ի՞նչ յարմար դասարան է. երբ դու կամփասայլին վերայ կը կենաս, ես քառէշտ ձեռքս կը շրջեմ կային բոլոր, մի կողմէն օրան կը դարձնեմ եւ օրանիս հետ դասերս կը խառնեմ եւ կասելով ցորեն յարդէն կը ջոկեմ, դու լից ու պահէ գայն մտքիդ շտեմարանին մէջ:

Ես այժմ պիտի սկսեմ հողագործութեան բնական եւ դիւրին դասերը տալ քեզ, որչափ լսած եմ եւ որչափ փորձառութեամբ սորված եմ: Խելացի Թոռնիկ, բոլոր ուշքդ ինծի դարձուր. լաւ ըմբռնէ դասերս եւ ամփոփէ մտքիդ մէջ: Ժամանակ հասած է, եթէ Պապիկդ մեռնի, գոնէ իմ դասերս եւ խրատներս քեզ ժառանգութիւն կը մնան. եւ գիտե՞ս դու թէ ամէն բանէն աւելի թանկագին է այս ժառանգութիւն: Ո՛վ գիտէ դու եւս օր մի ծերանաս, ինծի նման Պապիկ դառնաս, ինչ որ այսօր ինձմէ կ'ուսանիս, գայն քո Թոռնիկին կ'աւանդես: Բայց նայէ որ Պապիկ սակաւամասն այս դասերը բաւական չհամարես, այլ պէտք է ճարտար եւ հնարամիտ լինիս, ինքնաշխատութեամբ նորանոր բաներ սորվես, ժամանակ միշտ յառաջ կը վարէ գմարդիկ, դու էլ պէտք է յառաջ երթաս, պէտք է գիտնաս որ ետ մնացող, հացի կարօտ կը լինի: Երկիրն է որ մեզ հաց եւ ուրիշ բարիքներ կու տայ, ո՛վ որ գործէ գերկիրն, այսինքն վարուցան անելով աշխատի, իւր տուն հացով ու բարութեամբ կը լեցուի, իսկ այն որ գութանի մաճն ձեռքէն

կը թողու, ծուլութեան ու դատարկութեան մէջ կը շրջի, նորա տունն չքաւորութեամբ կը դատարկանայ, դաշտէն հաց կը պակսի եւ ամանէն իւր, աղքատութիւն արագոտն սուրհանդակի պէս իւր վերայ կը հասնի, ինչպէս կը խօսի առական: Եւ այս ամէն ընդարձակ կերպով պիտի խօսիմ քեզ: Լո՛ւր ուրեմն, Թոռնիկ, Պապկի դասերուն եւ բարի խրատներուն, որ պիտի սորվիս թէ ի՞նչ է երկիր եւ իւր բնակիչներ, քաղաքացին ու գիւղացին. քաղաքացին իւր արուեստն ունի, գիւղացին իւր հողագործութիւն: Թէ ինչպէս այս երկու դաս ժողովուրդն իրենց աշխատութեան արդիւնքն իրարու հետ կը փոխանակեն: Ի՞նչ է մեր արդի հողագործութեան վիճակ, որ դեռ հնութեան կերպեր փոխել եւ նորագոյն կերպերով մշակել երկիր, որով մեր աշխատութիւն կը դիւրանայ, երկիր աւելի կ'արդիւնաւորէ՝ մեր շահն ու վաստակ կրկնապատիկ կը լինի: Երկրին արդիւնաբերութեան շահ ո՛չ միայն մեզ օգուտ է, այլ եւ Տէրութեան եւ բոլոր ժողովուրդին. վասնզի աշխարհիս վերայ հացի խնդիր մեծ է, զի մարդիկ հացով կ'ապրին:

Անագան- ուշ. Անխղճմտանք- անխիղճ. Անտրունջ- անտէր. Բանխօսք, գործ. Գոնորոյայ- կօշիկ. Գուլ- բուրթ. Չաւակաց- գաւակներու. Թախսէ- քուրձէ, հաստ լաթ. Ժուռ ու մուռ- թանձր. Իւր- իր. Լծկան- հերկող եզ. Խարազան- գաւազան, պաստօն. Խեր- բարիք. Խորշակ- սաստիկ եւ վնասակար տաք. Ծնծնալ- հոսիլ. Յանի- հանեցի. Ձմերան- ձմրան. Մանգաղ- հնձելու գործիք. Սուրատ- փափաք. Մտիկ արամտիկ բրէ. Ծողոճող- պատուած. Ծալվար- տարատ. Չարուխ- հողաթափ. Պալեայ- կապոց. Պերեքթթ- օրհնութիւն. Սարակ- բանուոր. Սուրհանդակ- լուր տանող ծառայ. Վերայ- վրայ. Տեսար- տեսնէր. Քառէշտ- հոսելի, փառ, հնձուած ցորենը խառնելու գործիք. Թօլօզ- գլխարկի տեսակ. Օրան- հնձած ցորենի դէզ. Ֆէս- գլխարկ.

Ա. ԵՐԿԻՐ

Սիրելի Թոռնիկ, պէտք է Աղամայ մեր պապէն սկսիմ: Տէր Աստուած երբ մեր յանցաւոր Նախահայր Աղամբ դրախտէն դուրս հանեց, մի պատուէր տուաւ անոր, որ երկիր գործէ եւ պահէ, եւ թէ իւր երեսի քրտինքով իւր հաց ճարէ եւ ապրի:

Լաւ ի միտ առ, Թոռնիկ, որ այս մեր բնակած երկիրը կամ հողագունդը Տէր Աստուած մարդուն ժառանգութիւն եւ կամ իրրեւ դրամագլուխ տուած է. եւ գիտե՞ս թէ որչափ ընդարձակ, որչափ անսպառ եւ անհատնում է այս ամենառատ, ամենաճոխ երկրի բնական հարստութիւն: Մտիկ արա, որ թուեմ քեզ. անծայր, անսահման ծովեր, անչափ լայնատարած ցամաք երկիրներ որոց վերայ կը բնակին միլիոնաւոր մարդիկ եւ զանազան ազգեր, դաշտեր, լեռներ, հովիտներ, ձորեր, աղբիւրներ, գետեր, բիւրազգի բոյսեր, ծառեր եւ ծաղիկներ, ծովու ձկներ, ցամաքի վայրի եւ ընտանի անասուններ, եւ թռչնոց երամներ, եւ այլ շատ բաներ Տէր Աստուած մարդոյն համար ստեղծեր է, եւ մարդոց տուած է, որ մարդիկ ապրին երկրի վրայ, մարդիկ վայելեն այդ բարիքներ եւ օրհնեն ստեղծողին եւ տուողին անունը: Ուստի մարդիկ պէտք է գործեն գերկիր, գի երկիրն է իրենց կեանք պահող:

Բայց դու կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, թէ մարդիկ ի՞նչպէս կ'աշխատեն երկրի վերայ, գիւղացին իւր հողագործութեան մէջ վարած արտին ակօսներ իւր քրտինքով կը թրջէ, քաղաքացին իւր արհեստով դարձեալ նոյն քրտինքը կը թափէ: Դու տեսե՞ր ես դարբնին թափած քրտինքը, որ բորբոքուած հնոցին դիմաց կեցած կիսամերկ, ահագին եռանդով երկաթ կը ծեծէ եւ մեր գութանին համար խոփ կը պատրաստէ: Վաճառական՝ ծովու եւ ցամաքի վերայ ճամբորդելով, աշխարհէ աշ-

խարհ կ'երթայ, կը տառապի եւ նոյն քրտինք կը թափէ: Նոյնիսկ աշխարհիս վարիչներ քրտինք թափելով կը վարեն գաշխարհ: Թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեայ նոյն քրտինքն ունին, զի վարիչ եւ կառավարող միտքն եւս իւր քրտինքն ունի, ամենայն հոգեմաշուկութեամբ նորա քունը վրդոված է, մինչ հնձող մշակը ցորենի խուրճ գլխուն դրած անուշ կը քնանայ բացօդեայ դաշտին մէջ եւ իւր անկողինը իւր մշակած կակուղ հողն է: Թէպէտ քրտանց եւ աշխատութեանց մէջ մեծ զանազանութիւններ կան, հողագործ մշակ արեւուն տակ դաշտին վերայ իւր քրտինք կը թափէ, ո՛հ, քանի՞ դառն, քանի՞ դժուարին աշխատութիւն է այն գործաւորաց համար, որ հինգ հարիւր կանգուն երկրի խորութեան մէջ, անլոյս, անարեւ եւ տաժանելի աշխատութեամբ քարածուխ կը հանեն, որպէսզի շոգեհաւեր, շոգեկառքեր եւ բովանդակ մեքենական գործարանները բանին անդադար:

Մեր դաշտերու ազատ մշակներ հազար անգամ երջանիկ են անոնցմէն, որ մարգերու վերայ կը շրջին, հովտաց ծաղիկներու վերայ կը ճեմեն, եւ պաղ աղբիւրի գլուխ նստած՝ իւրեանց հաց կ'ուտեն. փառք տուր Աստուծոյ Թոռնիկ, որ նոյն բախտն ունես եւ քո աշխատութիւն շատ քաղցր եւ անուշ է:

Այսպէս, աշխարհիս վերայ ամէն կարգի եւ աստիճանի մարդիկ թէ՛ առաւել, թէ՛ նուազ քրտինք թափելու դատապարտուած են, որով աստուածային սահմանած վճիռը անվրէպ կը տարածուի բոլոր մարդկութեան վերայ, այն է «քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո»: Այսպէս մարդիկ արեւուն տակ, երկրի խորութեան տակ, ցամաքի վերայ, ծովերուն վերայ տաժանելի աշխատութեամբ իւրաքանչիւր մարդ թէ՛ իւր եւ թէ՛ իւր ընտանեաց օրապահիկ հաց պիտի հայթայթէ: Սորա համար կը խօսի իմաստուն Սողոմոն «Ամենայն ջանք

մարդոյ ի բերան»։ Արդար է այն մարդ, որ միայն իւր քրտանց հացով կ'ապրի. անիրաւ է այն մարդ, որ առանց աշխատութեան ուրիշի քրտանց հաց կ'ուտէ լի գրկանքներով, եւ ո՞վ կարող է չափել այն բազմադիմի գրկանքներ, որ կը լինին արեւուն տակ աշխարհիս վերայ եւ գրկեալներուն դասը ամենամեծ մասն կը կազմէ։

Եւ գիտես դու Թոռնի՛կ, այն որ գիր չգիտէ, կարդալ չգիտէ, ուսումն չունի՝ անկիրթ է, ռամիկ է, մէկ խօսքով տգէտ է. նորա կեանք միշտ թշուառ է աշխարհիս վերայ եւ տգէտ մարդոյն ճակատագիր է միշտ գրկանք կրել, եւ նոյնիսկ տգիտութիւն ամենամեծ գրկանք է տգէտ մարդոյն համար։ Թէպէտ երբեմն եւս ուսեալ եւ կրթեալ մարդ, հարուստ եւ զօրաւոր տգէտին ձեռքէն գրկանքներ կը կրէ։ Եւ դու մի զարմանար, զի մարդոյն ընկերական կեանքին մէջ շատ հակառակ եւ հակասական բաներ կան, զոր տեսնելով կը տարակուսինք եւ մերթ եւս Նախախնամութեան դէմ տրտունջ կը բանանք, թէ ինչո՞ւ բարիները կը հալածուին, չարեր կը յաջողին։

Դաւիթն եւս կը տեսնար այս բան եւ Աստուծոյ առաջ կը հանէր։ «Ահա մեղաւորք են եւ յաջողեալ է նոցա, կան ունին զմեծութիւն աշխարհի»։ Թողունք Թոռնիկ այս խնդիրը, քանի կարգէն դուրս ենք, սկսենք մեր կարեւոր դասերը։

Ալօսու- հոգի մակերեսին վրայ բացուած երկարաձիգ փոս. Բանիլի- աշխատի. Բառնանք- բարձրացնենք, վերցնենք. Բիւրազգի- բազմատեսակ. Դարբնիս- դարբինին, երկաթագործին. Իւրեանց- իրենց. Խուրձ- հնձը- Լաձ ցորենի կապոց. Խուփ- արօրին սուր երթաթիւր, որ հողին մէջ կը մտնէ. Յնոց- բարձր աստիճանի կրակարան. Մարգ- մարգագետին, Նախախնամութիւն- Աստուած. Վարեն- կառավարեն, մշակեն. Քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո- Քու ճակտիդ քրտիքով պիտի ուտես քու հացդ.

Բ.
ԵՐԿՐԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ
ԳԻՒՂ ԵՒ ՔԱՂԱՔ

Բովանդակ աշխարհիս բնակիչներ երկու դասի կը բաժնուկին, քաղաքացի եւ գիւղացի: Քաղաքացիք մեծամեծ քաղաքներ շինելով յարմարագոյն տեղեր՝ անոր մէջ կը բնակին: Իսկ գիւղացիք դաշտավայրեր ընտրած են եւ իրարմէ բացագոյն փոքրիկ-փոքրիկ գիւղեր շինելով միայն երկրագործութեամբ կը պարապին: Քաղաքացւոց պարապումն արհեստ եւ վաճառականութիւն է, եւ փոքր մասն եւս երկրի վարչական կառավարութեան գանազան պաշտօններ կը վարեն: Հարցուր Թոռնիկ, թէ ի՞նչ գանազանութիւն կայ քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց մէջ կամ նոցա վարած կեանքի առաւելութիւն կամ նուազութիւն, բարեկեցութիւն եւ թշուառութիւն ի՞նչ են:

Քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց կեանքի նկարագիր շատ ընդարձակ է, ես միայն պիտի պատմեմ քեզ գլխաւոր գանազանութիւններ, որ կ'երեւին մեզ իրենց արտաքին երեւոյթով, մնացեալ մասեր կը թողում քեզ որ դու ինքնին խելամուտ լինիս: Սիրելի Թոռնիկ, դու գիւղին մէջ փակուած չես, շարունակ կ'երթաս քաղաք, կու գաս, ամէն բան աչքովդ կարող ես նկատել, որովհետեւ փոքր ի շատէ ուսում ունիս, մտացի եւ չափահաս ես, կարող ես ինքնին դատել եւ կշռել թէ՛ մեր եւ թէ՛ քաղաքացւոց կեանքը, որ իւրաքանչիւր իւր քաղցրութիւն եւ դառնութիւն ունի, բարեկեցութիւն եւ թշուառութիւն ունի, առաքինութիւն եւ մոլութիւն ունի. շատ եւ բազմակերպ բարի եւ չար կողմեր ունին, վասնզի մեր կեանքը՝ մի խառնուրդ է, չար ու բարին ի միասին կ'ապրին, ինչպէս ցորեն եւ որոմն ի միասին կը բուսնին եւ կ'ածին:

Մեզ այնպէս կ'երեւի, որ քաղաքացիք շատ երջանիկ եւ բարեկեցիկ կեանք ունին. գոր օրինակ կը տեսնանք Վան քաղաք, որ մեզ շատ մօտ է. վայելուչ բարձրաչէն տուները, լայնածիր փողոցներ, ուռի ծառեր տնկուած շարան-շարան ջուրերուն եզերքը, որք կարկաչելով կը վազեն շատ փողոցներէն, կը մտնանք տուներու մէջ՝ կը տեսնանք գեղեցիկ նախշուն-նախշուն օդաներ, վայելուչ կահ կարասիքներով զարդարուած: Քաղաքացուոց սեղան շատ ճոխ է՝ անոյշ եւ համադամ կերակուրներով, գոր կը պատրաստեն նահապետական ընտանիք:

Հապա Թոռնիկ, որչա՞փ մեր աչքին սիրուն եւ նագելի կ'երեւան պէս-պէս վայելչածեւ հագուստներ, որ շատ թանկագին են՝ թէ՛ արանց եւ թէ՛ կանանց, չմոռնանք այն շար ի շար ոսկի մանեակներ, գորս կիներ եւ աղջիկներ կը կախեն իրենց պարանոցէն: Թողելով այս մարմնական վայելք եւ հաճոյք, քաղաքացիք ունին նաեւ հոգեւորական եւ բարոյական վայելքներ. նոցա եկեղեցիք եւ եկեղեցւոյ հանդերձանքներ շատ շքեղ եւ փառաւոր են, տօնական հանդէսներ, քաղցրաձայն դպիրներ, հանդիսաւոր թափօրներ եւ պատարագներ եւ քան զամէնառաւել՝ բարեկարգ քարոզիչ վարդապետք, որք եկեղեցւոյ փառք են եւ ժողովուրդին մխիթարութիւն:

Քաղաքացիք կրօնական եւ հոգեւոր մխիթարութեանէն ի գատ, ունին նաեւ մեծ մխիթարութիւն մի՛ այն է դպրոց եւ կրթարան. ուր կարդալ գրել կը սորվեն իրենց մանուկներ եւ աղջիկներ, սորա համար քաղաքացիք շատ մեծ առաւելութիւն ունին մեզմէ, վասնզի կրթութեամբ միայն մարդը՝ մարդ կը լինի. թող կուտայ ռամկուլթիւն եւ բրտութիւն, պիտանի անդամ կը կազմէ մարդկային ընկերութեան, տէրութեան, երկրին, իւր ժողովուրդին եւ ընտանեաց: Իսկ ընդհակառական՝ տգէտ եւ անկիրթ մարդ՝ անպիտան եւ վնաս-

սակար է իւր տէրութեան, ժողովուրդին եւ ընտանեաց:

Ափսո՛ս, ազնիւ Թոռնիկ, որ Պապիկդ կարող չէ երկար ճառերով նկարագրել քեզի եւ ցոյց տալ թէ՛ ի՞նչ է գիտութիւն եւ ի՞նչ է սօցիալութիւն: Միթէ՛ չգիտե՞ս դու, վարժապետ քեզ չսորվեցո՞ւց թէ՛ գիտութիւն լոյս է, իսկ սօցիալութիւն խաւար, դու չկարդացի՞ր մեր սուրբ Եղիշէի խօսքը թէ՛ կոյր մարդ կը գրկուի արեւու ճառագայթներէն, այսպէս նաեւ տգէտ մարդ կը գրկուի կատարեալ կեանքէն: Ինչպէս մենք գիւղացիքս գրկուած ենք կատարեալ կեանքէն թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ նիւթապէս: Բայց պէտք է լաւ նկատես Թոռնիկ, եւ այնպէս չկարծես, որ քաղաքացւոց վիճակը հաւասարապէս բարեկեցիկ է, ո՛չ, էդպէս մի՛ դատեր: Քաղաքացւոց մեծ մասն շատ թշուառ եւ չարաչար կեանք ունին. մեծ աշխատութեամբ իրենց օրական պարէն կը ճարեն, խիստ սակաւապետութեամբ կ'ապրին. կարօտ են մի աման թանապուրի, մեծ բախտ է եթէ մի կով կամ մի այծ ունենան: Կը տեսնաս իրենց տները որ մեր խրճիթներէն շատ տարբերութիւն չունին, կը տեսնաս իրենց հագուստներ մաշուած ու պատառտած եւ իրենց դէմք՝ չունի գուարթութիւն եւ կայտառութիւն. գորհանապազ ընտանեկան հոգածութենէ յոգնած, կը շրջին դատարկ եւ անգործ, որոնք մեծաւ մասամբ իրենց ծովութենէն այդ վիճակին հասած են:

Կան նաեւ քաղաքացւոց դասէն այնպիսի մարդիկ, որ արտաքին ցուցամոլութեամբ իրենց ներքին յոռութիւն եւ թշուառութիւն ծածկելով՝ վարկ վաստկել կ'ուզեն. նորանոր հագուստներ կը փոխեն, մեծ-մեծ բաներ կը խօսեն, այնպէս որ կարծես դրամատէր, վաստակաւոր եւ տուն շէն պահող մի մարդ է. բայց եթէ մտնես նորա տունը՝ կը տեսնաս դատարկ, նոյնիսկ կարեւոր եւ կենսական բարիքներէ. ոչ տաշտին մէջ հաց

կայ եւ ոչ ամանին մէջ մի դգալ իւղ, հապա ի՞նչպէս կ'ապրին, է՛ թոռնիկ, այդ մի հարցներ, միայն երեք բառով հասկցնեմ քեզ «խարէութեամբ եւ մասամբ նորին»։ Քաղաքացիք թէեւ փոքր ի շատէ կրթուած են, ընկերական կեանքի մէջ քաղաքավարութեան շնորհ ունեն քիչ շատ, բայց օր ըստ օրէ անբարոյական կեանքի գեղծումներ կ'աւելնան իրենց մէջ։ Սիրելի թոռնիկ, ես կը յիշեմ, աստի յիսուն տարի առաջ քաղաքացի ընտանիք մէկ-մէկ նահապետական տուններ էին, երկիւղած եւ աստուածավախ, ժամասէր եւ աղօթասէր։ Հաւախօսին ժամհար ելած ժամանակ, տան միջի բոլոր ընտանիք կը զարթնէին, այր մարդիկ մանուկների հետ եկեղեցի կ'երթային։ Եւ այսպէս էն ժամանակի բարեպաշտ հայրերը իրենց զաւակներ տղայութեան հասակէն բարեպաշտութեան մէջ կը կրթէին՝ իրենց բարի օրինակներով։ Իսկ ծնողաց կրթութիւն ուրիշ բան չէր, խրատէն եւ խօսքէն աւելի, բարի օրինակն էր։ Եւ գիտե՞ս թոռնիկ, մի բարի օրինակ կ'արժէ հազար խրատ։ Անցաւ գնաց էն բարի ժամանակ, իւր հետ տարաւ այն առաքինի նահապետական մարդիկ։ Արդի ժամանակ նոր-նոր մարդիկներ բերաւ աշխարհը։ Վասնզի ամէն ժամանակ իւր մարդիկներ ունի, այժմ աշխարհ փոխւած է։ մարդիկներ յառաջդիմութիւն կը սիրեն, միայն թէ ճշմարիտ յառաջդիմութեան պայման, միջոց եւ նպատակ ի՞նչ է, զայն դեռ չգիտեն։ Մեր քաղաքացիք միայն յառաջդիմութեան մի մասն ըմբռնած են, այսինքն դրամ շահել եւ հարստանալ, ի՞նչ միջոցներով կը լինի թող լինի։ Ազահութեան եւ շահամոլութեան ոգին այնչափ սաստկացած է, որ շահավաճառութեան մէջ իւրաքանչիւր մարդ միայն իւր շահ կը փնտռէ։ նա հաշիւ չ'ըներ եւ չգիտէ թէ ընկերին եւ իւր շահ համերաշխութիւն ունեն եւ մարդիկ միշտ շահակից են իրարու հետ։ Բայց շահամոլութեան անյագ, անխիղճ ոգին, գի-

տես թէ միայն կ'ապրի աշխարհիս վերայ՝ եւ կ'ասէ, ես չահեմ, ես հարստանամ, ես մեծանամ եւ վայելեմ աշխարհիս ամէն վայելք, ինձ՝ ի՞նչ փոյթ թէ ընկեր կը կործանի կամ աղքատ Ղազարոսի նման ինկած իմ դրան առաջ, սեղանի փշրանաց կարօտ կը քաշէ:

Բայց, Թոռնիկ, թողնենք շահամոլ քաղաքացւոց նկարագիրը՝ դառնանք մեր գիւղ- վասնզի իմ նպատակս է միայն գիւղական կեանքի եւ աշխատութեան վերայ խօսել եւ ցոյց տալ քեզ, թէ ո՞րչափ քաղցր է գիւղական ժողովուրդի կեանք. եւ ո՞րչափ մեծ է հողագործութեան աղիւնք, վասնզի աշխարհիս բոլոր արուեստներուն մայր երկրագործութիւն է. եւ իրմով միայն աշխարհս կ'ապրի, զի մարդոյն սնունդ եւ կեանք հացն է, թողում մայն բազմապատիկ այլ եւ այլ բուսական արդիւնքներ, զորս մարդ իւր ճարտարութեամբ կը պատրաստէ մեր կենաց պէտքերուն համար, եւ այնչափ որ թիւ եւ սահման չունին, որոյ վերայ առհասարակ յետագայ դասերուն մէջ համառօտ կերպով պիտի աւանդեմ քեզ:

Արանց, կանանց- այրերու, կիներու. Բացագոյն- հեռու. Գիւղացւոց, քաղաքացւոց- գիւղացիներու, քաղաքացիներու. Չօրհանապագ- ամէն օր. Ընտանեաց- ընտանիքներու. Ժամհար- ժամկոչ, զանգահար. Ի գատ- գատ. Խելամուտ լինել- խերամտի, հասկնայ. Յանդերձ, հանդերձանք- հագուստ. Յաւախօս- առաւօտ կանուխ. Մասամբ նորին- անոր տեսակներով. Մտացի- ուշիմ. Որով- վայրի խոտ. Որք- որոնք. Պարանոց- վիզ. Պարապիլ- զրադիլ. Տաշտ- խորունկ աման. Փոքր ի շատեքի՛ թէ շատ. Օղայ- սենեակ.

ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՒՐ ԱՐԴԻՒՆՔ

Լաւ ուշադիր եղիր, Թոռնիկ, որ լաւ հասկնաս, թէ աշխարհիս բովանդակ մարդոց սնունդ եւ կեանք հողագործութեան արդիւնքէն է: Մեր բնակած լայնածաւալ երկիր իբրեւ մայր կը սնուցանէ զմեզ իւր բազմատեսակ բուսական բերքերով: Թէպէտ երկիր ինքնին պտուղ կը բերէ, ինչպէս ասաց Յիսուս, բայց մարդ պէտք է աշխատակից լինի երկրին: Տէր Աստուած ամէն տեսակ սերմեր իւր բարերար արարչագործութեամբ նախապատրաստեր է, բայց մարդն եւս իւր աշխատութեան մեծ բաժին ունի. պէտք է վարէ, ցանէ, ջրէ եւ պէտք եղած դարմաններ հոգայ, որպէսզի կարենայ հնձել՝ կասել ու ժողովել ի շտեմարան. եւ այնուհետեւ վայելել իւր աշխատութեան արդիւնքը: Այսպէս Թոռնիկ, Մայր երկրին ինքնաբեր արդիւնաւորութեան հետ, անհրաժեշտ է որ մարդոյն աշխատութիւն եւս միանայ: Բայց պէտք է գիտնաս նաեւ որ երկրին ինքնաբերութիւն եւ մեր աշխատութիւն դարձեալ ոչինչ կարող են արդիւնաւորել, եթէ երկնից Հօր բարերար կամքը չծագէ արեւ աշխարհիս վերայ իւր համատարած լուսով, եւ հրաման չտայ ամպերուն որ անձրեւ տեղան լեռներուն, դաշտերուն ու մեր ցանած արտերուն վերայ: Դու կը տեսնաս երբեմն, երբ մենք որ սովոր ենք աւելի մեր նեղութեան մէջ յիշել զԱստուած, ժողովուրդ ջերմեռանդ սրտաբեկութեամբ աղաղակ կը բառնայ դէպ երկինք. Աստուած, անձրեւ տուր, անձրեւ: Բարեգութ Աստուած լսելով ժողովուրդի ձայնին կը թափէ երկնից ամպերէն իւր բարի կամաց անձրեւ:

Կը խելամտի՞ս, Թոռնիկ, երկնից արեւ եւ անձրեւ, երկրի ինքնաբերութիւն եւ մեր աշխատութիւն միանալով, բովանդակ աշխարհի մարդկանց կեանքի սնունդ կը պատրաստուի. մարդիկ կը վայելեն եւ կը լիանան

Թէ՛ առաւել եւ թէ նուազ: Մեր մշակած ցորենէն հաց, մեր սնուցած անասնոց միսը, կարագ, իւղ եւ պանիր, մեր դարմանած բանջարեղէնք, մեր փեթակներու մեղր, մեր տնկած այգիներուն խաղողն ու գինին, մեր ձեռատունկերէն հասուցած պատուական միրգեր, կ'երթան կ'ելլեն մինչեւ թագաւորին սեղան եւ գայն կը զարդարեն թագաւորավայել ճոխութեամբ. աշխարհիս պետական վարիչներ, եւ համայն քաղաքաբնակ ժողովուրդներ կը վայելեն իրենց աստիճանին եւ կարողութեան չափով. անշուշտ մենք էլ մեր չափով կը վայելնք մեր քրտանց աշխատութեան արդիւնքը:

Թողունք հաց եւ այլ ամէն բան, գորս գիւղական ժողովուրդ կը պատրաստէ մարդոց կեանքին եւ սնունդին համար, այդ չէ միայն. եւ տես դու, որ նոյն մշակ ժողովուրդ կը պատրաստէ մարդոց մերկութեան ծածկոյթ, գոր Տէր Աստուած միայն մի անգամ թգենույ տերեւով ծածկեց: Այժմ թուեմ քեզ, Թոռնիկ, այն ամէն սկզբնական նիւթերը, գոր մշակելով յառաջ կը բերէ երկրագործ եւ կը յանձնէ արուեստաւորին: Մենք կը մշակեմք բամպակ՝ կու տամք կտաւագործին, նա ժողովուրդին համար շապիկ կը պատրաստէ, եւ արուեստաւոր տարագագործ քանի՞ բազմազան ծաղկենկար չի/թեր կը հնարէ, որով լեցուած է աշխարհի վաճառականաց տուներ եւ շուկաներու խանութներ:

Մենք կը տնկենք թիթենին եւ կը հանենք շերամի այն զարմանալի խոզակ, որ վաճառականաց ձեռքով կը հասնի մետաքսագործ արուեստաւորին ձեռք եւ նա հիանալի կերպասներ կը պատրաստէ, որով կը պճնին սիրամարգի նման աշխարհիս թագուհիներ եւ պալատականներ: Հին ժամանակ այդ պերճանաց հանդերձներ միայն թագաւորական տանց եւ իշխանուհեաց համար առանձնաշնորհեալ պատիւ էր. բայց արդ՝ հասա-

րակ ժողովուրդի ընտանիքներն եւս նոյն ծիրանափայլ
զգեստներով կը զարդարուին:

Թողլով շերամի մշակութիւն, հապա ո՞վ կը մշակէ
այն պատուական կտաւատ, որով սերմերէն ձէթ հանե-
լով մեր ճրագներ կը վառենք, մերթ եւս ձէթով փիլլա
կը շինենք, որ քան զճիթենիի իւղ շատ աւելի օգտակար
է, իսկ կտաւատի ցողունէն արուեստաւոր ձեռք ընտ-
րելագոյն քթան կտաւներ կը պատրաստէ, որ քան
զճիւն սպիտակ կը լինի եւ մի շապիկցուն մինչեւ մէկ
ոսկիի արժէք ունի: Բայց քթանէն եւ բամպակէն եւ մե-
տաքսէն գատ կան տակաւին ուրիշ բուսական նիւթեր,
որոնցմէ հնարամիտ արուեստաւորն ոչ միայն հանդեր-
ձի համար, այլ եւ բովանդակ աշխարհի գրողներուն
համար, տպագրութեան համար անհուն քանակու-
թեամբ թուղթ կը պատրաստէ. թո՛ղ բուսական խոտ՝
նոյնիսկ փայտի տաշեղներէն անգամ թուղթ կը պատ-
րաստուի, որ մենք գայն անպէտք համարելով կը վա-
ռենք:

Թողունք, Թոռնիկ, ուտեստի եւ հագուստի վերա-
բերեալ բաներ, որ գիւղական ժողովուրդի աշխատու-
թեան շնորհիւ կը պատրաստուին. հապա ո՞վ կը տնկէ
անտառի ծառերը, եւ կը պատրաստէ աշխարհիս մար-
դոց բնակութեան անթիւ, անհամար շինութեան փայ-
տեր, թո՛ղ ցամաք երկրին, ծովու վերայ գնացող նաւե-
րուն փայտերը: Թէպէտ ի սկզբան Տէր Աստուած այս
մեր աշխարհի լեռներ, դաշտեր ինքնաբոյս անտառնե-
րով զարդարած էր, բայց երկրի բնակիչ մարդիկ կտրե-
լով սպառած են այժմ այդ հին դարերու յաւիտենական
անտառներ: Այնուհետեւ սկսեց անտառաբանութեան
մշակութիւն, որ երկրագործութեան մի կարեւոր
ճիւղն է: Եւ գիտե՞ս դու, թէ այժմ տնկելով, դարմանե-
լով ո՞րչափ նորանոր անտառներ կը հասցունեն: Երա-
նի՛ թէ բախտ ունենայիր, Թոռնիկ, Եւրոպա երթալ եւ

տեսնալ այն գեղեցիկ մայրի ծառերու եւ այլ պէս-պէս-
որոշ-որոշ անտառներ թէ՛ հնատունկ, թէ՛ նորատունկ,
գորս կը խնամէ եւ կը պահպանէ անտառապահ մշակն,
գիտէ ժամանակին հինը կտրել կարգով եւ նոր մատաղ
տունկ տնկել, կամ անտառի սերմեր ցանել. եւ այնչափ
ճարտարութեամբ դարմանել՝ որ մի քանի տարուան
մէջ, այդ փոքրիկ սերմիկներ մեծ-մեծ ծառեր կը լինին
եւ կը ծածկեն գետնին երեսը, որոց հովանեաց տակ կը
հանգչի աշխատաւոր մշակը. անոյշ, անվրդով քուն կը
քաչէ եւ անտառին քաղցրախօսիկ սոխակներ յոգնած
մշակին օրօր կը կարդան:

Այսչափս միայն խօսելով, մտավարժ Թոռնիկ, կար-
ծեմ լաւ հասկցար թէ՛ քանի՞ մեծ է եւ պիտանի հողա-
գործութեան արդիւնք, գորս մշակ ժողովուրդ կը մա-
տակարարէ աշխարհիս քաղաքացի ժողովուրդին: Իսկ
քաղաքացի ժողովուրդ, ընդունելով այդ ամէն վայելք,
ինքը եւս գիւղացի ժողովրդոց խիստ կարեւոր պէտքեր
կը հոգայ, որով համերաշխ մի փոխանակութիւն կը լի-
նի երկուստեք, որով բարւոք կը կառավարեն աշխար-
հիս իրարմէ անջատեալ ժողովուրդներ, գիւղացին ի
գիւղ, քաղաքացին ի քաղաք:

Արուեստաւոր- արհեստաւոր. ժողովրդոց- ժողովուրդներու. Ի գիւղ, ի
քաղաք- գիւղին, քաղաքին մէջ. Ի սկզբան- սկիզբէն. Լիանալ- կշտանալ.
Կասել- կամենել, ցորենի ցողունները մանրել. Դարման- ճար, յարդ. Խո-
զակ- շերամի բոժոժ, պատսպարան. Կտաւատ- վուշի սերմը, վուշի ցողու-
նէն կտաւի թել եւ հունտէն՝ իւղ կ'արտադրեն. Չիթ- կտաւ. Պճնիլ- գար-
դարուիլ. Սրտաբեկութիւն- վախ, վհատում. Քրտանց- քրտինքին.

Դ.

ՓՈՒԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԳԻՒՂԱՑԻՈՑ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՑ

Սիրելի Թոռնիկ, կր տեսնաս միշտ եւ դիւրապէս կարող ես ըմբռնել, թէ ի՞նչ է փոխանակութիւն մեր տուրեւառական կենաց մէջ: Առանձին մարդ, սոսկ իւր ինքնաշխատութեան արդիւնքով չի բաւականանար, զի մարդկային ընկերութիւն համաշխատութեամբ կ'ապրի. այսինքն ինչ որ մենք ունինք, գայն կու տանք եւ ինչ որ չունինք գայն կ'առնուինք: Մենք ունինք շատ բաներ, զոր քաղաքացին չունի. նմանապէս քաղաքացին ունի շատ բաներ, որ մենք չունինք:

Ձոր օրինակ, մենք ցորեան ունինք եւ ուրիշ շատ հնտեղէն եւ բանջարեղէն բաներ. ոչխար եւ տաւարներ ունինք, կաթ, պանիր եւ իւղ ունինք. կան նաեւ շատ երկրագործութեան այլ եւ այլ արդիւնքներ, որոց աւելորդ ծախելով կը գնենք մեզի պէտք եղած բաները, որ շատ քիչ են. զի գիւղացւոց կեանքի պէտքեր աւելի պարզ եւ անպաճոյճ են: Մեր հագուստի համար բաւական են շաբեղէն եւ կաւեղէն նիւթեր. ընտանեաց համար Վանայ չիթ, կարմիր կտաւ եւ տեղացի մանիսան բաւական էր երբեմն, իսկ այժմ Եւրոպիոյ փտած պատմաներ եւ չուխաներ բաւական չեն համարեր:

Է՛, Թոռնիկ, ժամանակ փոխուած է, գիւղացի ընտանեաց ճաշակն եւս բացուած է քաղաքացւոց պէս: Քաղաքի ընտանեաց փայլուն զարդարանք անշուշտ կը հրապուրեն մեր պարզասէր ընտանիք: Բայց պէտք է գիւղացի ժողովուրդ ամենայն կերպով աշխատի իւր պարգոլթիւն եւ սակաւապետ կեանքի սովորութիւններ պահել: Վասնզի գիւղացին իւր աստիճանին չափով պէտք է ապրի: Եւ առանձին դասով պիտի խօսիմ քեզ դարձեալ այս նիւթին վրայ:

Հագուստէն գատ, գեղացւոց աշխատութեան ամենապիտանին երկաթէ գործիքներն են, գոր կը պատրաստէ քաղաքացի արհեստաւոր եւ մենք կ'առնենք դրամով: Մեր գութանի խոփը, հնձելու գերանդին ու մանգաղ, եւ այլ կարեւոր երկաթէ բաները, որ մեզ համար անհրաժեշտ են, եւ գորս դարբինը կը պատրաստէ մեզ համար:

Հարցո՛ւր, Թոռնիկ՝ միթէ կարելի չէ՞, որ գիւղացին իւր ամէն պէտքեր ինքն հոգայ: Ապրի՛ս Թոռնիկ, այդ շատ մի խելացի հարցումն է, կը բաղձաս որ գիւղացին երբեք կարօտութիւն չունենայ քաղաքացւոյն: Այո՛, այդ շատ դիւրին բան կ'երեւի, միայն թէ գիւղացին եւս գրել, կարդալ սորվի քաղաքացւոց պէս, միտք բացուի, մտածել գիտնայ եւ իւր չափով յառաջդիմէ. էն ժամանակ՝ նա կը մտածէ եւ քանի մի մտացի մանուկներ քաղաքացի դարբնին քով աշկերտ կը դնէ, քիչ ժամանակի մէջ լաւ կը սորվի, կը դառնայ գիւղ, մի դարբնի խանութ կը բանայ. ոչ միայն իւր գիւղին, այլ եւ շրջակայ գիւղերու համար կը շինէ, կը պատրաստէ պէտք եղած գործիքներ: Թո՛ղ այս, մենք մեր պարզ հագուստերն եւս կրնանք պատրաստել, քանի որ գիւղացին բուրդ ու բամպակ ունի: Թէպէտ մեր Վանայ երկիր բամպակի մշակութիւն չի յաջողիր, բայց Մուշ, Երզնկա, Խարբերդ եւ այլ բազում գաւառներ բամպակի մշակութիւն բաւական յաջողած է: Վանայ գիւղացւոց համար էլ բամպակ չի պակսիր, Պարսկաստանի մօտ սահմանէն բազում քանակութեամբ բամպակ կու գայ, վանեցին կարող է առնել, մանել եւ կտաւ գործել: Բայց աւելի լաւ է, որ գիւղացին իւր ոչխարի բուրդէն շալեղէն բաներ գործելով իւր հագուստներ պատրաստէ: Մանաւանդ ձմեռ ժամանակ, որ մշակութեան գործերէն կը դադարի, կարող է շալ գործել եւ ուրիշ արհեստներով

պարապել, որ գիւղական ժողովուրդին համար կարեւոր եւ պիտանի են:

Շատ կը ցաւիմ Թոռնիկ, որ մեր Վանայ եւ Մշոյ գիւղացիներ շատ ծոյլ եւ անաշխատ կեանք կը վարեն, մանաւանդ քաղաքի շրջապատ գիւղերը, որ խումբ-խումբ յաճախելով ի քաղաք, կը դեզերին գինետանց մէջ օրերով՝ արբեցող եւ մոյլի կը լինին: Ես չեմ ասեր որ աշխատաւոր գիւղացին գրկուի այդ վայելքէն, այն ինչ որ քաղաքացին աւելի չափազանց կերպով կը վայելէ: Եւ գիտե՞ս դու բոլոր Վանայ եւ շրջակայ գիւղերու այգիներն գրեթէ երկու հարիւր հազար լիտր գինի կը լինի, եւ այդ ամէն Վանայ գուարճասէր եւ գինեսէր ժողովուրդ խմելով կ'սպառէ. եւ ի՞նչ անէ չ'սպառէ, վասնզի հետեւեալ տարին քացախ կը դառնայ: Այգեպանք գինեգործութեան արուեստ չեն գիտեր, թէ գիտնային եւս դարձեալ անօգուտ էր. չեն կարող շահագործել, քանի որ փոխադրութեան միջոց չունին, ծովէն շատ հեռու, ճամբաներ դժուարին եւ անհարթացած են: Խնամատար Տէրութեան շնորհիւ, Թուրքիոյ շատ գաւառներում քաղաքէ ի քաղաք ճամբաներ շինուելով հարթուեցան եւ այդ գաւառներուն շահագործութիւն օրըստօրէ յառաջ կ'երթայ. յոյս ունինք որ մեր գաւառներն եւս նոյն բախտն ունենան ու յայնժամ ոչ միայն գինին, այլ եւ մշակութեանց արդիւնք պիտի կրնայ փոխադրուել մինչեւ Տրապիզոնի նաւահանգիստը:

Ահա, սիրելի Թոռնիկ, քո հարցման պատասխանելով, կարգն այնպէս բերաւ որ ուրիշ բաներ էլ խօսեցայ. բայց պէտք է դառնամ քո հարցման եւ բացատրեմ քեզ աշխարհի տնտեսութեան մի անհրաժեշտ օրէնքը, որ մարդկային ընկերութիւն իրարու հետ կը կապէ շահագործութեան ու առեւտրական միջոցներով. դու կ'ուզես, որ գիւղացին իւր աշխատութեամբ իւր ամէն

պէտքերը հոգայ, երբեք կարօտութիւն չունենայ քաղաքացիներէն բան գնել եւ իւր պէտքեր հոգայ:

է՛, Թոռնիկ կը մորորիս, այդ դատողութիւնը՝ սոսկ մանկական մի բաղձանք է, հակառակ՝ ընդհանուր մարդկային ընկերութեան, բարոյական միութեան եւ համերաշխութեան շահուն: Եւ դու պէտք է գիտնաս որ՝ մարդկային ընկերութիւն իրարմով կ'ապրի, միոյն կարօտութիւն եւ պակասութիւնը՝ միւսն կը լրացնէ եւ աշխարհիս ամէն բան փոխարինութեամբ կը կառավարուի: Դու ի՞նչպէս կ'ուզես, ցորեան տանես քաղաք ծախես եւ շուկայէն բան մի չառնելով՝ ե՞տ դառնաս, այսինքն միայն ծախես եւ երբեք ծախու չառնես. այս կերպ առեւտուր շատ անիրաւ եւ անարդար է, միանգամայն թէ՛ վաճառականաց եւ թէ՛ արհեստաւորաց մեծ գրկանք կը լինի ու կը փակուի նոցա ապրուստին դուռը: Վասնզի դու ինչպէս ցորեան եւ այլ մշակութեան բերքեր ծախելով կ'ապրիս, վաճառականն եւս իւր ապրանք ծախելով կ'ապրի: Մի գաւառի ժողովուրդք ամենամեծ մասն գիւղացի է, եթէ գիւղացին իւր առեւտուր կը կտրէ քաղաքէն, միթէ կարելի՞ է քաղաքի ժողովուրդն ապրի. նմանապէս գիւղացի ժողովուրդ կ'ապրի՞, եթէ իւր մշակութեան բերքերը քաղաքացւոց չծախէ, կամ իւր նեղութեան մէջ չդիմէ քաղաքացի բարեկամին եւ փոխառութիւն չանէ: Ո՞վ չի գիտեր որ գիւղացւոց գանձարան քաղաքն է: Խեղճ գիւղացին իւր մշակութեան բովանդակ բերքերով, կարող չէ տակաւին իւր պէտքեր եւ պարտքեր հոգայ եւ ժամանակին Տէրութեան տուրքեր վճարել: Սորա համար նա միշտ հարկադրեալ է դրամատէր քաղաքացւոյն դիմել եւ փոխ դրամ խնդրել:

Այս մասին դարձեալ պիտի խօսիմ Թոռնիկ, եւ դու պէտք է համոզուիս եւ ուսանիս թէ՛ քաղաք գեղով եւ գեղ քաղաքով կ'ապրին. զի աշխարհի տնտեսութեան

*մի կարգաւորեալ օրէնք է, որով կը կառավարուին բո-
վանդակ ազգեր եւ ժողովուրդներ:*

*Ամենայն- ամբողջ, բոլոր, Այգեպանք- այգեպաններ- Բաղձալ- փափաքիլ-
Գինետանց- գինետուններու- Դեզերիլ- շրջիլ- Չորս- որոնք- Թո՛ղ- ձգէ՛-
Ժողովուրդք- ժողովուրդներ- Կենաց- կեանքի- Համաշխատութիւն- հա-
մատեղ աշխատանք- Մանել- հիւսել, փաթթել- Մանիսան- մանածոյ
կտոր- Մոլորիլ- սխալիլ- Միոյն- մէկուն- Չուխա- բրդեղէն- Պասմա-
տպածոյ կերպաս- Տուրեառական- առեւտրական-*

Ե.

ՎԻՃԱԿ

ՄԵՐ ԱՐԴԻ ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ

Տեսնո՞ւմ ես, իմ սրատես թոռնիկ, որ մեր գիւղական ժողովուրդի հողագործութեան վիճակը նոյն հնու-
թեան խանձարուրին մէջն է, դեռ հին-հին դարերու մէջը
կը թափառինք. մեր հողագործութեան ամէն աշխա-
տութիւններ դառնաքիրտն տանջանք է, մեր բանեցու-
ցած գործիքներ անտաշ, անարուեստ եւ կոպիտ շին-
ւածներ են, որ չէ՛ թէ միայն զմեզ կը տանջեն, այլ առա-
ւել մեր խեղճ անխօսուն անասուններ:

Տէ՛ս, ահա գիւղացի մշակը ցորենի որան բարձած
սայլին՝ արտէն կու գայ. մի գոյգ ուժեղ գոմէշներ լծած
է եւ մի գոյգ եզներ, որ սայլը դժուարաւ քաշելով կէս
ժամու ճանապարհը մի ժամէն հագիւ կը բերեն ի կալա-
տեղ: Անխիղճ սայլորդը խարազանով շրփուռ-շրփուռ կը
վարէ խեղճ գոմշուկներ, լեզունին դուրս հանած
շնչասպառ փնչփնչալով կը քաշեն. մօտ երթանք տես,
թոռնիկ, այդ կոկիկ սոսկավիթխար սայլը. չափէ սայլի
երկայնութիւն եւ լայնութիւն. սայլին սոնակներով ի
միասին կը դառնայ, սոնակի վերայ հեծած մառանը
իւր ակներով հանդերձ եթէ կշռենք հարիւր լիտրէն ա-
ւելի է, վասնզի բոլոր թեղի ամուր փայտէ շինուած է.
որ շատ ծանր է փայտերու տեսակին մէջ, ուստի սայլն
ինքնին մի ահագին բեռ է եւ այս բեռան վերայ կը բառ-
նան մինչեւ հարիւր յիսուն եւ աւելի ցորենի խուրճեր:

Շատ կը մխիթարուիմ, թոռնիկ, զի կը տեսնամ
այժմ Վանայ գիւղական ժողովուրդը սկսած է կարնոյ
թեթեւ սայլեր գործածել, որ մեծ դիւրութիւն կու տայ
երկրագործին:

Երթա՛նք, ահա մօտ այն տեղ արտ կը վարեն. ցոյց
տամ քեզ Ադամայ գութան. տես մի հաստ կորաքամակ
հացի փայտ է, երեք կանգունէն աւելի երկայնութիւն

ունի. եւ սորա անուն էչ կ'ասեն Վանայ գիւղացիք, յիրաւի դանդաղ մի էչ է քաշելու համար. այս էչ փայտին յետսակողմ կցուած առատամն եւ անոր գլուխն անցուցած են երկաթէ խոփը: Վանայ գուլթան մի գոյգ ամուլածիգ գոմէշներով եւ երեք գոյգ եզներով կը հերկեն գետին, որուն բացած ակօսներ հագիւ մի մեծ թգաչափ խորութիւն ունի: Բայց խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, եթէ դու Մշոյ դաշտի, Արաշկերտի եւ Արարատեան երկրի գուլթաններ տեսնաս, պիտի սոսկաս, ինն գոյգ կռուան գոմէշներով եւ եզներով հագիւ կը բանեցնեն այդ կոպիտ գուլթան. եւ իրեն բացած ակօսը շատ մեծ տարբերութիւն չունի մեր գուլթանի ակօսէն, գիւղի քանի մի տուններ միանալով հագիւ կարող են մի գուլթան լծել: Մեր Վանայ գիւղերու գուլթաններ, եթէ դոցա հետ բաղդատենք շատ աւելի կատարելագործուած են. վասնզի մեր գուլթանի հիւսներ շատ վարպետ են եւ լարաչափով այնպիսի ուղղութիւն կու տան գուլթանին, որ երբեմն առանց շեղելու գծի վերայ կը քայէ եւ ակօս կը բանայ: Բայց թէ Եւրոպիոյ գուլթանին հետ բաղդատենք, մեր գուլթան ետ կը մնայ: Վասնզի մի գոյգ գոմէշ կամ երկու գոյգ եզը, եթէ լծես Եւրոպիոյ գուլթանին՝ ամենայն դիւրութեամբ գետին կը հերկէ՝ թէեւ կորդ լինի, այն ինչ մեր գուլթան պէտք է չորս լծով բանեցնես: Եւ գիտե՞ս, Թոռնիկ, թէ որչա՞փ տնտեսութիւն է երկրագործութեան աշխատութեան համար, երբ չորս լուծի տեղ կարենանք երկու լծով հերկել: Մանաւանդ գիւղացի այն տուներու համար որչա՞փ ձեռնտու եւ շահաւոր է, որոնք շատ լծկան տաւարներ չունին:

Շատ ուրախ եմ, Թոռնիկ, ես լսեցի եւ զնացի տեսայ Վանայ մէջ մի ճարտար հնարամիտ հիւսն կայ Ուսթա Դաւիթ կ'ասեն, որ ամենայն ճշդութեամբ Եւրոպիոյ գուլթաններուն նման կը շինէ. նմանապէս մի այլ արւեստաւոր դարբին կայ Ալեքսան անուն, նա եւս գու-

Թանի երկաթէ մասերը կը շինէ, բաւական է որ կաղապար ցոյց տաս: Այժմ Վանայ շրջակայ գիւղացիք սկսած են այդ գուլթանը գործածել: գինն շատ աժան է: երեք ոսկիով մի գուլթան կրնայ շինուիլ: Որչա՞փ դիւրութիւն է գիտե՞ս, Թոռնիկ, գիւղացւոց համար պատրաստի գուլթան գնել: Ես գիտեմ խեղճ գիւղացին, թէ՛ գուլթանի համար, թէ՛ սայլի համար եւ թէ մշակութեան պէտք եղած այլ եւ այլ փայտեր գնելու համար, թողլով իւր դաշտի աշխատութիւն, օրերով կ'երթայ, կը դեգերի Վանայ ծառաստաններում, որպէսզի յարմար փայտեր գտնայ եւ այն որչա՞փ սուղ կը պարտաւորի գնել:

Երանի՛ թէ՛ Վանայ մէջ մի գործարան բացուէր ճարտար հիւսններէն եւ երկաթագործներէն. մի չափաւոր ընկերութիւն կազմելով՝ երկրագործութեան պէտք եղած ամէն գործիքներ պատրաստէին այդ գործարանում, ոչ միայն գուլթան՝ այլ եւ փոքր արօրներ, թեթեւ սայլեր, որոյ սունակներ անիւներու մէջ դառնային. կասելու վերաբերեալ բոլոր գործիքներ, կամնասայլ, ջառջառ եւայլն. մանկեռ, տափան, լծներ, եւայլն: Էն ժամանակ տեսնաս դու Թոռնիկ, թէ ո՞րչափ դիւրութիւն կը լինի երկրագործ ժողովուրդին համար: Եւ ո՞րչափ պիտի շահի այդ փոքրիկ ընկերութիւն, ոչ միայն Վանայ գիւղացւոց, այլ եւ՝ դրացի գաւառներուն համար՝ եւս կարենայ պատրաստել. վասնզի Վանայ ծովակ մեծ դիւրութիւն կու տայ մշակութեան գործիքներու փոխադրութեան համար: Եթէ յաջողի այս ձեռնարկութիւն, հին գործիքներ փոխուին ի նոր, շատ պիտի յառաջանայ երկրին արդիւնաբերութիւն, որ ոչ միայն հպատակ ժողովուրդին, այլ եւ Տէրութեան հասոյթին կրկնապատիկ յաւելումն կը լինի. զի երկրին մշակութեան բարգաւաճանք Տէրութեան գանձարանին հարստութեան աղբիւրն է:

Այսպէս Թոռնիկ, հին գործիքներ եւ միանգամայն հին ունակացեալ նախապաշարմունք ի բաց թողլով, պէտք է ընդունինք արուեստին հնարած նորանոր գործիքներ, թէպէտ անգիտակ ժողովուրդին համար բաւական դժուարին է, այլ երբ ժողովուրդ իւր աչքով տեսնայ գործնական օրինակ, աշխատութեան դիւրութիւն եւ միանգամայն շահն ու վաստակ, նա խսկոյն կը քաջալերուի եւ հետամուտ կը լինի փորձել եւ սովորել միթէ դու այնքան ապուշ եւ տխմա՞ր կը կարծես մեր գիւղացի ժողովուրդ, որ իւր շահը աչքին առաջ տեսնայ եւ չաշխատի ձեռք բերել:

Մտի՛կ արա, Թոռնիկ, քեզ մի փոքր պատմութիւն անեմ, համոզուիս թէ մարդիկ՝ ինչ բան որ շահաբեր է, զայն իրարու ձեռքէն յափշտակել կը ջանան:

Կը պատմեն թէ մի Ֆրանսացի բաւական քանակութեամբ փաթաթէս, իւր սերմ Ամերիկայէն փոխադրեր է ի Ֆրանսա եւ մի արտ փաթաթէս տնկելով՝ յաջողած է մեծ արդիւնք առնել: Եւ որովհետեւ իւր նպատակն այն է եղեր, որ այդ օգտակար տունկին մշակութիւն տարածէ Ֆրանսայի մէջ, ուստի իւր մշակած փաթաթէս ձրի բաշխել կ'ուզէ ժողովուրդին, ոչինչ կարելորութիւն չի տար ժողովուրդ, գուցէ կը ծաղրեն եւս: Դու տես ի՞նչ կ'անէ հնարամիտ ազարակատէր, կառավարութենէն ոստիկաններ կ'ուզէ եւ պահապան կը դնէ փաթաթէսի արտին: Բայց գաղտնի հրահանգ կու տայ ոստիկաններուն եթէ մտնեն փաթաթէսի արտ եւ գողութիւն անեն, պահապաններ այնպէս ձեւանան՝ որպէս թէ չեն տեսնար, թոյլտուութիւն անեն: Մարդիկ կը տեսնան, որ պահապաններ կան արտին վերայ, ուրեմն կ'ասեն, արտին մէջ լաւ բաներ կան ուտելու: Կը սկսեն ճարպիկութեամբ գողնալ փաթաթէսներ. առաջ հում-հում կ'ուտեն եւ յետոյ կ'եփեն՝ կը տեսնան, որ մի պատուական բան է, հաւկիթի պէս համ ունի եւ բաւա-

կան սնունդ կու տայ մարդոյն: Ահա այս կերպով ոչ միայն ի Ֆրանսսա այլ եւ բոլոր յԵւրոպա կը տարածուի փաթաթէսի մշակութիւն, սովու ժամանակ ժողովուրդին համար մի ազատարար սնունդ է:

Տեսա՞ր Թոռնիկ, ինչ վարպետ եղանակ բանեցուց հանճարեղ Ֆրանսացիին. իւր գիւտը գողերու ձեռքով բոլոր Ֆրանսայի երկիրը տարածեց. Թո՛ղ Ֆրանսսա, այսօր համայն Եւրոպա փաթաթէսի մշակութեամբ կը պարապեն. ցորենէն յետոյ ամենակարեւոր մի պէտք համարուած է սնունդի համար:

Որչա՞փ ցանկալի կը լինէր, եթէ մեր մշակ ժողովուրդն եւս այս օրինակին հետեւելով՝ սովորէր մշակել այդ շահաւէտ բոյսն, որ միոյն տեղ մինչեւ երեսունքառասուն կը պտղաբերէ. եւ երբ պատահէր որ ցորենի մշակութիւն չյաջողէր, փաթաթէսի մշակութիւն կը լեցնէր նորա տեղ եւ այլեւս մարդիկ սովու դառն աղէտէն ազատ կը մնային:

Մշակութեան գործիքներու վերայ խօսելէ յետոյ, գիտե՞ս Թոռնիկ, աւելի կարեւոր կենդանի գործիքներ եւս կան, այն է մեր լծկան աշխատաւոր անասուններ, որ քան զմեզ առաւել կը խոնջին մշակութեան ամենածանր աշխատութեան մէջ: Բայց գիտնալ պէտք է, թէ մշակութեան համար ո՞րն է աւելի յարմարագոյն, ե՞զ, գոմէ՞ջ, թէ ձին: Մենք սովորաբար եզ եւ գոմէջ կը գործածենք. փորձառութիւն ցոյց կու տայ մեզ, որ հեզաբարոյ եզն աւելի յարմարագոյն է քան գոմէջ, գործածութեան համար մեծ դիւրութիւն կու տայ:

Վասնզի գոմէջ մեծ զբաղմունք եւ դժուարութիւն կը յաւելու մշակին, մանաւանդ զարնան սկզբին, երբ ի ձմրան ախոռին մէջ գերացած՝ յօրացած դուրս կը հանւին, քանի մի շաբաթ պէտք է, որ այդ ամեհի եւ կատարի կենդանիներն ընտելացնես եւ ապա կարենաս նոցա սէզ պարանոցը լուծին տակ դնել: Դու տեսե՞ր ես, թէ

մշակներ ի՞նչ միջոց ի գործ կը դնեն այդ կռուան գոմէշներ իրարու հետ հաշտեցնելու համար: Այնպիսի յիմար եւ կոպիտ միջոց մտածեր գտեր են որ դոցա կռուոյ տեսարանին առաջ, մարդ չի կարող դիմանալ՝ երբ փափուկ սիրտ ունի: Երկու կռուան գոմէշներ դաշտ հանելով թող կու տան, տես դու յայնժամ, թէ քանի՞ ուժգնութեամբ գլուխ գլխու կը զարնուի ահագին ճայթումով, կռուոյ վախճան այն կը լինի երբեմն, որ մին առաջին հարուած կրելով կը տեսնայ իւր տկարութիւն եւ խոյս կու տայ. մերթ եւս հաւասար ուժեր երկուստեք յամառելով չեն բաժնուիր, մինչեւ մէկին կամ միւսին ոտքը կը կոտրի կամ կոտոշն արմատէն կը թռչի: Մի զարմանալի օրէնք կայ այս կռուաններու միջում. երբ մին յաղթող հանդիսանայ եւ միւսն կը փախչի, այլեւս հաշտ են իրարու հետ եւ խոնարհելով կ'երթան ի միասին լուծին ներքեւ:

Զգարմաննք թռուհիկ, որ անգէտ գիւղացին գոմէշներու հաշտութեան պայմանը այդպէս կը կնքէ. միթէ աշխարհի հաշտութեան օրէնքն եւս այդպէս չէ՞:

Թող այս, գոմէշին գործածութիւն ուրիշ կերպ աշխատութիւն եւ դժուարութիւն եւս ունի. վասնզի գոմէշներ որչափ որ պինդ եւ հաստակաչի են, բայց շատ փափուկ են եւ մեծ դարման կ'ուզեն. ոչ ցուրտի կը դիմանան եւ ոչ տաքի, յամարան օր քանի մ'անգամ պէտք է լուանաս՝ ի ձմերան եւս գոնէ քանի մ'անգամ պէտք է լուանաս եւ օծես ձէթով: Եւ գիտե՞ս, թէ քանի՞ դժուարին է զսպել այնպիսի գոմէշներ, որ չեն ընտելանար, միշտ կռիւ կը սիրեն եւ կը վրդովեն միւսներուն խաղաղութիւն: Մի մշակ պէտք է դորա հետ զբաղի առանձին եւ պահպանէ զայն, գիւղացին միայն հնարք մի ունի, այդ անգուսպ կռուանները գործածելու, եւ անմիջապէս կը հնազանդեն: Եւ մերթ եւս գիւղացիք մեծ պարծանք կը համարեն իրենց համար, եթէ կռուան գոմէշ-

ներ ունենան. վասնզի շինական ժողովուրդն եւս իւր չափով փառասիրութիւն ունի:

Որչա՞փ կը հպարտանայ մեր Թորոս աղբար, երբ իւր գոմէշն՝ յաղթէ Կիրակոսի գոմէշին. տես դու էն ժամանակ Թորոսին եւ Կիրակոսին կռիւ. մանաւանդ երբ յաղթուած գոմէշին վտանգ պատահած է կամ ոտք կոտրեր եւ կամ կոտոշ թռեր է. եւ սորա հետեւանք կը լինի ռխութիւն կամ վրէժխնդրութիւն իրարու դէմ:

Ուստի լաւագոյն է Թոռնիկ, որ գիւղացիք համոզւին եւ սովորեն, աւելի եզն գործածել մշակական աշխատութեան մէջ, որոյ դարման թէ՛ ամարան եւ թէ՛ ձմերան շատ հեշտ է, ոչ լուանալ կ'ուզէ եւ ոչ օծել. բաւական է միայն քերոցով իւր կռնակ քերել եւ մաքուր պահել: Բայց պէտք է եզներուն սերունդ ազնուացնել ինչպէս Ալաշկերտ գաւառի եզներ, որ շատ պատուական եւ հսկայ են. մեր Վանայ գաւառի եզներ, շատ գաճաճ եւ անոյժ են, դորա պատճառներ կը բացատրեմ քեզ իւր տեղը:

Բայց թէ խօսիմ՝ Թոռնիկ, թէ քան գոմէշ եւ եզն շատ մեծ առաւելութիւն ունի ձին, եթէ գիտենայինք եւ կարենայինք գործածել զայն մեր հողագործական աշխատութեան մէջ: Գիւղացին կը խնդայ թերեւս, նա չէ եւ չի կրնար հաւատալ, թէ բոլոր Եւրոպիոյ աշխարհ միայն ձի կը գործածէ երկրագործութեան համար, թէպէտ անհուն եզներ կը դարմանէ եւ այդ միայն՝ մսին եւ կաշւոյն համար է: Զիոյն յատկութիւններ խօսիմ քեզ, նախ որ ձիոյն կուրծքը կրկնապատիկ ոյժ ունի քան եզան վիզը, երկրորդ, ձին շատ արագութիւն ունի աշխատութեան մէջ, այնպէս համարենք եթէ եզ եւ գոմէշ թուած գութան մի օր յիսուն ակօս կը բանայ, անշուշտ ձիոյ գութան մինչեւ եօթանասուն եւ աւելի եւս ակօսներ կը բանայ: Մանաւանդ սայլ քաշելու եւ որան կասելու համար, ձիոյն գործածութիւն անհամեմատ է:

Այլ միթէ գիւղացին կը համոզուի՞ իւր հին ականդար-
կան դրուժիւն եւ սովորութիւն թողնուլ, այո՛ թող-
նիկ, գիւղացին եւս իւր իրաւունքն ունի, քանի որ
կրթութիւն եւ ժամանակն ձեռնտու չեն իրեն. եւ աւելի
քան զամէն իւր խոր արմատացած նախապաշարումն-
այդ հնաւանդ գաղափարը իւր մտքէն խլելու համար
կրթութիւն եւ հարուստ ժամանակ պէտք է:

Բայց միթէ սպասե՞նք, որ նա կրթուի եւ մտքով հա-
ւանի նոր յառաջդիմութեան. ո՛չ, ինչպէս խօսեցայ յա-
ռաջ, պէտք է գործնական օրինակով ցոյց տանք գիւ-
ղական ժողովուրդին, թող տեսնայ իւր աչքով. վասնզի
նա որ գրել կարգալ չի գիտեր, կը դժուարի մտքով
ըմբռնել. աչքի տեսութեամբ եւ յայտնի օրինակով շու-
տով կ'ըմբռնէ, եւ գործին շահաւէտ արդիւնք կը մղէ
զինքն հետեւիլ օրինակին: Հին աշխարհի դարերուն երբ
գիր չկար, ո՛չ դպրոց եւ ոչ կրթութիւն, ամէն բան եւ
արուեստ աչքի վարժութեամբ կը սովորէին իրարմէ-
եւ նոյնիսկ արդի մեր արեւելեան աշխարհ նոյն վար-
ժութեամբ կ'ուսանին պարզ արհեստներ գործնակ,
դարբնութիւն, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն,
հիւսնութիւն եւայլն, այն ինչ արեւմտեան յառաջադէմ
աշխարհ այդ արհեստներ նախ տեսական կերպով
դպրոցի մէջ դաս կու տան եւ երբ դպրոցէն ելլէ աշա-
կերտ, շատ դիւրութեամբ կ'ուսանի գործնական վար-
ժութիւն արհեստանոցին մէջ:

Ակներ- անիւներ. Ամուլածիգ- յուծը քաշող գոյգ եգ. Առատամ- խոփակալ.
Արօր- հերկելու գործիք. Գիտենայիւք- գիտնայինք. Զամէն- բոլորը. Թե-
զի- կնձնի ծառ. Լծներ- թձակիր գոյգ եզներ. Խոնջիկ- յոգնին. Կալա-
տեղ- կալ, կամներու տեղ. Կամնասայլ- կամներու գործիք. Կորդ- կոշտ,
չոր, պինդ. Կռուան- կռուազան. Զարուստ- շատ. Զացի- հացենի ծառ.
Յիւսն- ատաղձագործ. Մանկեռ- փոքր գործիք, որով ցանած արտը կը տա-
փարակցեն. Յետսակողով- ետեւի կողմ. Յօրանալ- տկուիլ, յղփանալ. Ու-
նակացեալ- ընտելացած. Ուլթայ- վարպետ. Պիկո- չոր, կոշտ. Ջառ-
ջառ- սրածայր փայտ. Սեգ- ամբարտաւան. Սոնակ- փայտ անիւներու հա-
մար. Տաւար- անասուն, արջառ. Տափան- կոշտ հողերը փշրելու գործիք.

2.

ՎԱՐՈՒՑԱՆ

ԵՒ ՄՇԱԿԱԿԱՆ ԱՅԼ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

Մշակական աշխատութեան գործիքներու վերայ բաւական խօսելէն յետոյ, այժմ պիտի սկսիմ թուռնիկ, վարուցանի եւ այլ զանազան աշխատութեանց վերայ խօսել: Մեր Վանայ գիւղական ժողովուրդ երկու կերպով գետին կը վարէ, եթէ գետին կորդ է, գութանով կը վարէ. իսկ եթէ գետին անցեալ տարի վարուած լինելով բխրած է հողը, էն ժամանակ հարօրով կը վարէ մի գոյգ գոմէշ կամ եզն լծելով: Սովորաբար հարօր գարնան միջոցներ կը գործածուի գարի կամ այլ հնդեղէն բաներ ցանելու համար: Երբեմն Ապրիլ ամսոյ վերջեր, երբ գարուն շուտ գայ, եւ երբեմն Մայիս ամսուան մէջէն կը սկսին գութան, եւ առաջին նուագին կաթնավար կ'ասեն, երբ հողը կակուղ եւ դիւրավար է. եւ յետոյ հետզհետէ կը պնդանայ՝ մեծ-մեծ կոշկոռներ կը լինին վարած ժամանակ: Սորա համար կ'աճապարեն մեր գիւղացիք որ գութան շուտ լծեն, որ կաթնավարի ժամանակ չանցնի: Բայց Վանայ ծովու եզերք Արձկու եւ Արճիչոյ գաւառները, որոց գետին վարելու եղանակ տարբեր է եւ աւելի արդիւնաւոր, եւ այդ կերպ մշակութեան՝ զոր կ'ասեն, նոքա երկու անգամ կը հերկեն գետինը, առաջին անգամ սկիզբն գարնան խորունկ կերպով հարօրավար կ'անեն եւ կը տափեն, կը մնայ այնպէս մինչեւ աշնան սկիզբն, եւ ապա կը սկսին կրկին վարել դարձեալ մի տեսակ հարօրով, որուն խփի ետեւ կցուած կան երկու տախտակներ կանգուն ու կէս երկարութեամբ եւ թզաչափ լայնութեամբ, իսկ վարի մասն մի մատի չափ բաց է տախտակներու երկարութեամբ, այնպէս որ սերմնացան այդ հարօրին ետեւէն երթալով սերմը փոքրիկ բուռով կը ձգէ տախտակներու մէջ եւ անտի աւօսին մէջ կ'իյնան կարգաւ սերմի

հատիկներ, ակօսի երկու կողմի հողեր թափելով կը ծածկեն սերմեր: Դու տեսնաս բուսած ժամանակ որչափ սիրուն ձեւ կ'ունենան ուղիղ գծով ակօսէն կը բարձրանան. եւ յաջող տարին մինչեւ մէկին քսան եւ քսան հինգ կու տան: Այդ կողմի երկրագործներ սերմէն եւս վաստակ ունեն. զի մեր ցանած մի չափի տեղ նոքա կէս չափ կը ցանեն: Եւ ցանուած սերմի հատիկներ ամբողջապէս կը բուսնին այն ինչ մեր կերպով ցանուածներ մի երրորդ մասն կը կորսուին, զոր պիտի պատմեմ իւր տեղը: Այս երկու գաւառներու մշակութեան արդիւնքը այնքան բեղմնաւոր կը լինի որ ցորենով կը լնու Վասպուրական երկիրը. ինչ տարի որ անյաջող լինին այս գաւառներու հունձքեր, այդ նշան է որ այն տարին հացի թանկութիւն կը սկսի: Արձիշոյ եւ Արձկու գաւառներու մշակութեան մասին միայն այս չափը գրելով կը դառնամ շարունակել, Թոռնիկ, մեր մշակութեան կարգը:

Կաթնավարի հերկագործութիւն շատ չի տեւեր, քանի շաբաթէն յետոյ վարելիք արտեր կը սկսեն պնդանալ եւ այն ժամանակ տես դու որչափ դժուարութեամբ գութանը կը ճեղքէ ակօսներ, եւ որչափ մեծամեծ կռէթի կոշտերը պալ-պալ կը շարունակեն ակօսներու վերայ: Մեր գիւղացիք տակաւին չեն գիտեր սորա դիւրին միջոցը. բայց խարբերոցին քաջ գիտէ, վասնզի պնդացած եւ կարծրացած արտերը նախ կը ջրէ եւ ապա կը վարէ, որ բնաւ այլեւս կոշկոռներ չի լինի, որովհետեւ գութանի ժամանակ դեռ ջուրեր առատ կը լինին:

Որչափ լաւ կը լինէր, Թոռնիկ, եթէ մենք եւս հետեւելով այս օրինակին կարգ դնելով հետզհետէ ջրէինք պնդացած արտերը եւ այնպէս վարէինք, եւ գիտե՞ս դու երկու կերպով շահաւոր կը լինի այս միջոցը: Ո՛չ միայն արտ դիւրին կը վարի եւ կռէթ չի տար, հապա ջուրն եւս գորութիւն կու տայ հողին եւ կ'աւելցնէ նորա բու-

սական ոյժը: Թո՛ղ այս՝ արտ ցանուած ժամանակ երբ հերկ մեծ-մեծ կոշկոռներ ունի, ցանուած սերմին մի մասն այդ խոշոր կռէթներու տակն իյնալով կը կորսու-ւին, մի մասն եւս հերկ ջրուած ատեն ջրատար կը լի-նին, եթէ հաշուենք նաեւ թէ ջրկային ոտք որչա՞փ հա-տիկներ դէպի վար կը տանի, հապա երբ սերման ընտ-րութիւն չի լինիր, վտիտ եւ անշահ հատիկներ եւս ան-բոյս կը մնան: Այս հաշուելով մի չափ սերմի ցորենէն՝ հագիւ կէսը կը բուսնի եւ կէսն ի կորուստ կ'երթայ:

Պէտք է հաշուենք նաեւ ջրկայներուն օրավարձք որ շատ աւելի կը լինի այդպիսի արտերուն համար, մանա-ւանդ երբ ցանուած հերկերը առանց կորի քաշելու կը ջրեն, ինչպէս Վանայ շրջապատ քաղաքացւոց եւ ուրիշ գեղերու արտեր: Այս մասին ես շատ ուրախ եմ Թոռ-նիկ որ մեր Արճակու գիւղացիք կորի քաշելու շատ վարժ են, եւ մեր արտերն եւս դուրան լինելով չորս ջրկանի տեղ՝ մի ջրկան բաւական կը լինի, եւ մինչեւ մի ջրաղացի ջուր թող կու տայ մի արտի մէջ, եւ կարող կը լինի կառավարել:

Հերկելու կռէթներն մի ուրիշ սոսկայի դժուարու-թիւն էլ կու տան, երբ ցանուելէն յետոյ կը մանկեռէ մշակը. դու տեսեր ես մանկեռ, որ չորս կանգուն եր-կայնութեամբ մի հաստ թեցի կարծր եւ ծանր փայտ է, որոյ վերայ շարուած են տասն կամ աւելի փայտէ մատ-ներ, որոյ վերայ կը կենայ մշակ չուանի մը ծայր կը բռնէ, որոյ միւս ծայր կապուած է լուծին: Ահա ցան-ւած արտ մի կը մանկեռեն, երթանք աչքովդ տես Թոռ-նիկ, որ հաւատաս թէ մշակական աշխատութեան մէջ ամենէն սոսկայի դժուարութիւն մանկեռն է, տես ինչ-պէս մեծ-մեծ բալերուն սաստիկ զարնուելով եւ շփուե-լով մանկեռ մերթ ընդ մերթ կ'ոստնու, յառաջ կը նետ-ւի, մերթ եւս հուժկու կռէթներ դիմահարելով մանկե-ռը կը կեցունեն. բայց անխիղճ մշակին խարազան դար-

ձեռք կը վարէ յառաջ. վերջապէս անխօսուէն գոմշուկներ անհնարին չաչրչարանքով կ'աւարտեն մանկեռի գործողութիւն:

Հարցուր Թոռնիկ, թէ այս անտանելի աշխատութեան մասն ինչ կերպով կը դիւրանայ: Վերը խօսեցայ որ մի միջոցն այն է, որ կաթնավարէն յետոյ մնացած արտերը ջրեն, եւ ապա վարեն. կան տակաւին ուրիշ հնարքներ, գոր ճարտար եւրոպացին հնարած է յատուկ արտերու կոշկոռներ փշրելու համար, բայց ի՞նչ օգուտ զի մեր գիւղացի աղքատ ժողովուրդ միջոց չունի այդ գործիքներ ձեռք բերելու: Լաւ է որ մեր բնական խելքով հնարներ մտածենք:

Ես կ'ասեմ Թոռնիկ, ինչ հարկ կայ որ մեր գուլթան երկար ժամանակ տեւէ, որով վերջին վարելիք արտեր պնդանան. քանի որ նոր գուլթանի գործածութիւն երկու գոյգ լծելով կը լինի, շատ դիւրին է ուրեմն. երկու գուլթան կը լծենք եւ քսան աւուր միջոց քառասուն աւուր գործ կը տեսնանք. եւ այնպէս կաթնավարի ժամանակ մեր գարնան հերկելու գործը կը լրացնենք:

Բայց այն հերկեր գոր կը վարենք այս տարի, եթէ թողունք որ ձմեռ անցնի վերայ, դու կը տեսնաս ի գարնան որ ձիւն եւ սառնամանիք այս կոշկոռներ փշրելով ալիւր են դարձուցեր, եւ աշնան սկիզբը երբ միանգամ եւս հարօրավար անելով ցանուէն շատ աւելի արդիւնաբեր կը լինեն:

Ես լսեր եմ, պատմեմ քեզ Թոռնիկ. կ'ասեն Վիրգիլիոս իւր մշակական բանաստեղծութեամբ խրատ կու տար հռովմայեցւոց, որոյ տողեր միտքս պահած եմ:

*«Այլ ըզ կամրս մշակին
Ազահութեան հերկ այն լեցնէ
Որ կրկին համբեր տօթոյ
Եւ կրկնակի սառնամանեաց»:*

Բացատրեմ քեզ- այն հերկուած արտը մշակի ցանկուածիւն կը լեցնէ, որ կրկին ամարան ջերմութեան եւ ձմերան սառնամանեաց դէմ կը կենայ: Վասնզի երկու ամարան ջերմութիւն գհոզն աւելի կ'եփէ եւ կրկին ձմեռն եւս հողակոշտեր կը լուծէ եւ կը փխրէ:

Չասե՞ս Թոռնիկ, դպրոցէն ես կու գամ, Վիրգիլիոսէն դու կը խօսես: Է՛, Թոռնիկ, մի քանի տարի դպրոց մնալով կը կարծես որ Պապկի չափ բա՞ն գիտես, ես յիսուսն տարի է որ լսելով, տեսնելով եւ փորձառութեամբ կը սորվիմ: Ես քեզ պէս դպրոց չեմ մտեր, բայց աշխարհի բաներ, աշխարհի մարդիկներ ինձ համար դպրոց են եւ ես դեռ կը սորվիմ այս ծերութեան ժամանակ, այն ինչ դու նոր դպրոցէն ելար, կը կարծես թէ ամէն բան գիտես. դեռ քեզ շատ հաց պէտք է որ ուտես եւ Պապկի չափ բան գիտենաս: Պապիկդ բաւական յիշողութիւն ունի, ով գիտէ քանի տարի առաջ երբ Հայրիկ Վիրգիլիոսի այդ տողերը կը բացատրէր աշակերտներուն եւ մտիկ անելով միտքս պահած եմ:

Երանի՛ թէ հին հռովմէացւոց պէս կարենայինք մեր արտեր մշակել: Վիրգիլիոսի խրատէն այս կ'ուսանինք, թէ պէտք է հողն աւելի դարձնել, զի որչափ հողը տակն ի վերայ շրջուի, այնչափ աւելի պտղաբեր կը լինի, վասնզի էն ժամանակ հողն հաւասարապէս կ'եփի արեւուն առաջ, տակի հողեր հում չեն մնար, մանաւանդ ցուրտ կլիմաներու տակ այս դրութիւն շատ կարեւոր է: Վանայ գիւղացիք այս մասին շատ անգէտ են եւ անփորձ, մինչդեռ Խարբերդու, Կարնոյ եւ Բասենու գիւղական ժողովուրդ աւելի բանգէտ եւ փորձառու է, երբեք աշխատութիւն չի խնայեր իւր միանգամ վարած արտը երկու անգամ, երեք անգամ եւ մինչեւ չորս անգամ հարօրավար անելով հողը շուռ տալ: Կարծես թէ ինչպէս կերակուր կրակի վերայ խառնելով հաւասար կ'եփի, այսպէս խելացի գիւղացին փորձառութեամբ

հասկացած է թէ քանի անգամ որ հողը արեւոտն առաջ դառնայ եւ շրջի, այնչափ ակելի բուսական գորութիւն կ'առաւելու եւ այդ աճողական գորութիւն ցանուած սերմին կու տայ. որով կրկնապատիկ-եռապատիկ արդիւնաբեր կը լինի արտն:

Բայց դու հարցուր, Թոռնիկ, թէ ինչո՞ւ համար Վանայ գիւղացիք միանգամ միայն կը վարեն արտ եւ չեն հետեւիր միւս գաւառացւոց փորձառու օրինակին: Դորա պատճառներ շատ յայտնի են, Թոռնիկ, եւ ես կ'ուզեմ մանրամասն պատմել քեզ, վասնզի այս դասը՝ իմ դասերուս ամենակարեւոր մասն է:

Կը տեսնաս Թոռնիկ, որ մեր Վասպուրական երկիր յոյժ ընդարձակ է, շատ արօտական դաշտեր, լեռներ, հովիտներ, ձորեր եւ մշակելի հողեր ունի. ջուրն էլ նմանապէս շատ առատ է. սորա համար մեր գիւղական ժողովուրդը շատ հարուստ է հողով՝ եւ իւրաքանչիւր տուն մեծ հողաբաժիններ ունի, որ հին գիւղական օրէնքով եւ արքունի գրոց համեմատութեամբ բաժին եղած է իւրաքանչիւր ընտանեաց վերայ:

Բայց դու՝ եկ տես Թոռնիկ, որ շինական ժողովուրդը այնչափ ազահ է հողի մասին, որ չեմ կրնար պատմել, ինչպէս աշխարհիս հարուստ գանձատէրեր եթէ լերան չափ ոսկիներ դիզեն՝ դարձեալ բաւ չեն ասեր, այսպէս հողագործ ժողովուրդ որչափ ընդարձակ հողեր ունենայ իւր ձեռք, հերիք չ'ասեր, միշտ անկուշտ է եւ հետամուտ է հող ունենալ: Եթէ մի տուն քսան կամ երեսուն արտ ունենայ դու տես գեղացւոյն հաշիւը, կ'ասէ ինքնին ամէն տարի տասն արտ կը ցանեմ, մնացեալներ կորդ կը թողում, որ ակելի արդիւնք տան: Ահա քեզ առաջին պատճառ իւր ազահութեան, եւ ցաւալի է, որ մեր գիւղացիք արտ գորացնելու համար, միայն մի միջոց գիտեն, այն է կորդ թողուլ: Բուժ է միտքը, նա չէ կարող մտածել թէ հող պարարտացնելու համար կան

չատ ուրիշ գանազան միջոցներ, թողունք արուեստին սորվեցուցածը, նա իւր դրան առաջ եւ գիւղին մէջ դէ-գադէզ եղած աղբերուն պիտանութիւն էլ չի գիտեր: Թո՛ղ այս, մեր մշակ ժողովուրդ հողի ագահութեան հետ ունի նաեւ սաստիկ տենչ, այն է շատ վարեմ, շատ ցանեմ եւ շատ արդիւնք ստանամ, խեղճը տնտեսագէտ չէ, թուաբան չէ որ գիտնայ հաշուել, թէ շատ վարու-ցանի հետեւանքն այն է, որ աշխատութիւն բազմա-պատկելէն յետոյ՝ բազում ծախքեր եւս կը յաւելու: Թը-ւեմ քեզ, Թոռնիկ, վարելու աշխատութիւն, ցանելու աշխատութիւն, մանկեռի դժնդակ աշխատութիւն, աշ-նան եւ ամրան ջրելու աշխատութիւն, հնձելու աշխա-տութիւն, արտէն ի կալատեղ կրելու աշխատութիւն-բարդէ այս բոլոր աշխատութեանց վերայ մշակներուն օրավարձք: Զարմանալին այն է որ հողագործ տանու-տէր իւր տան ընտանեաց եւ գաւակաց աշխատութիւն երբեք հաշուի չի դներ:

Եթէ գիւղացին այսպէս կը մտածէ եւ կը գործէ զարմանք չէ, Թոռնիկ- հապա մեր հայոց վանքերու վա-նական եղբայրներ, որ գրել կարողալ գիտեն եւ ընդար-ձակ հողեր ունին մշակելու, ոչինչ առաւելութիւն ու-նին գիւղացի ժողովուրդէն- նոյն խելքով եւ նոյն կեր-պով է իրենց երկրագործութեան եղանակ: Որոց պար-տիքն էր գոնէ փոքր ի շատէ յառաջ տանէին մշակու-թեան գործեր, որով կարող կը լինէին Թեմական գիւ-ղերուն օրինակ տալ: Թէպէտ խոստովանել պէտք է, մինչեւ ցարդ չեղաւ վանօրէից համար մի վանական հաստատուն խորհուրդ որ կարենար կարգ դնել եւ ուղղութիւն տալ:

Թողունք այս բաներ իւր տեղը- լաւ հասկացա՞ր Թոռնիկ, մեր գիւղացւոց սկզբունք, որ միշտ իւր վա-րուցան տարածել կ'ուզէ, շատ վնասակար է, եւ չգիտէ եւ չ'ուզեր ամփոփել, որ հետեւապէս ձեռնհաս լինի իւր

հողերը լաւ մշակելու, փոխանակ տաժանելի աշխատութեամբ տասն արտ մշակելու՝ լաւագոյն եւ օգտակար չէ՞ հինգ արտ միայն մշակել եւ բարւոք մշակել, այնպէս որ հինգ արտի արդիւնք հաւասարի տասն արտին, որով թէ՛ աշխատութիւն եւ թէ՛ ծախս մեծապէս կը չափաւորուի:

Չասես դու, Թոռնիկ, թէ Պապիկ՝ հակասութիւն կ'անէ, վասնզի երբ տասն արտի աշխատութիւն պիտի բարդուի հինգ արտին վերայ, թէ՛ կրկնավար անելով արտեր, թէ՛ աղբ տալով եւ ուրիշ այլ եւ այլ աշխատութեամբ, ուրեմն նոյն կը լինի աշխատութիւն: Ո՛չ. այդպէս չէ, այլ մեծ զանազանութիւն կայ, մշակութեան տարածման եւ ամփոփման աշխատութեան կերպերուն ժամանակի տեւողութեան մէջ եւ մանաւանդ դիւրութեան եղանակին մէջ, հարկ չէ որ մանրամասն բացատրեմ քեզ, գործնական փորձերու մէջ պիտի տեսնաս ու սորվիս:

Հարցո՛ւր, Թոռնիկ, երբ հինգ արտ միայն բարւոք մշակելով բաւական համարինք, մնացեալ հինգ արտն անմշակ եւ ապարդի՞ւն մնայ: Այդ մասին պիտի գրեմ իւր կարգին, այլ այժմ միայն այսչափ յիշեմ, միթէ գիւղացւոյն համար ցանելու բան կը պակսի՞, թող խոտ մշակէ, առւոյտ ցանէ, կորնկան ցանէ, վարսակ (իւլաֆ) ցանէ, փաթաթէս ցանէ, շողգամ ցանէ, ճակնդեղ ցանէ, բակլայ ցանէ, ոսպ ցանէ, սոխ ցանէ, սեխ, վարունգ, ձմերուկ եւ այլ շատ բաներ, որ բոլորն եւս մեր կեանքին պիտոյքներ են: Ափսո՛ս, որ Վանայ գիւղացիք միայն ցորեն, գարի, տարեկան (կորեկ) սովորած են ցանել, եւ ուրիշ խիստ պիտանի բաներուն կարեւորութիւն չեն տար:

Աւարտելով հերկագործութեան դասը, այժմ պիտի խօսիմ սերմերու ընտրութեան մասին, որ շատ կարեւոր է լաւ երկրագործին համար:

Առւոյտ- խոտի տեսակ մը. Բալ, Պալ- քարացած հող. Դուրան- հարթ, տա-
փարակ. Չի- որովհետեւ. Կաթնավար- կակուղ եղած ատեն հերկել. Կռէթ-
կոշտ. Կոշկոռ, Կոշտ- պինդ, կարծր. Կորի- ջրուղի. Կորսկան- գարի.
Հարոր- արօր, հերկելու գործիք. Հնդեղէն- ընդեղէն, հունտեղէն. Շուր
տալ- շրջել. Որոց- որոնց. Ջրկալ- ջուր տուող. Վարսակ- խոտի տեսակ
մը.

է.

ՍԵՐՄԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԵՐՄԱՆԱՑԱՆ

Լաւ ուշադրութիւն արա, Թոռնիկ, ես համարօտ կերպով նախ նկարագրեմ քեզ, թէ ի՞նչ են այդ փոքրահատիկ սերմեր, որոց մէջ թագուն մեծ գօրութիւններ կը պարունակուին, զոր Տէր Աստուած աշխարհիս ստեղծագործութեան ժամանակ հրաշապէս միանգամ պատրաստեր եւ դրեր է մայր երկրին արգանդին ծոցն, մարդ կը գարմանայ թէ ի՞նչպէս կը յղանան հատիկներ, կը ծլին, հողէն դուրս կ'ելլեն, կ'աճին օրըստօրէ եւ կը մեծնան ծառի չափ. ինչպէս Յիսուս իւր առակով կը խօսի մանանեխի հատիկի համար որ այնչափ կը մեծնայ, մինչեւ թռչուններ կը հանգչին նորա ոստերուն վերայ:

Կը տեսնա՞ս մեր բնական բովանդակ երկրագունդ, Աստուծոյ արարչագործ ձեռքով ցանուած սերմերով լի է: Բոլոր անտառներ, բոլոր պտղատու ծառեր, ծաղիկներ, խոտ եւ գանազան բանջարեղէն բոյսեր, եւ ամէն բուսական բաներ, սերմի հատիկներէն յառաջացած են: Այս տեղ դու փառք տուր Աստուծոյ, համբուրէ հոգևով Նորա նախախնամ ձեռք, որ այս երկիրն իբրեւ ժառանգութիւն եւ իբրեւ անսպառ դրամագլուխ տալով մարդոյն, ամենացեղ ազգի-ազգի սերմերն եւս երկրին հետ պարգեւեց: Եթէ առանց սերմի չոր եւ անբոյս երկիր տար միայն, ի՞նչ կը լինէր մերդոյն վիճակը, նա այլ եւս չէր կարող ապրել, վասնզի մեր սնունդ եւ մեր կեանքն երկրի սերմնաբոյսերն են:

Չգիտենք, Թոռնիկ, թէ հանճարեղ մարդ, ո՞ր ժամանակէն սկսեալ իւր սնունդին համար առաւել քան գամէն ցորենի սերմն ընտրեց, գայն ցանեց, քաղեց, բայց յետոյ իւր ջուրի մէջ խաշելով իբրեւ հատիկ կերաւ, բայց յետոյ իւր հնարամտութեամբ երկանով աղաց, ալիւր եղաւ, ալիւրէն խմոր շաղեց, գնտիկ-գնտիկ

չինելով կրակին վերայ եփեց պատուական հաց եղաւ, եւ այսօր բովանդակ աշխարհի մեծ մասն հացով կ'ապրի. եթէ պակասի հաց, մարդ սովամահ կը լինի, թէպէտ կան այնպիսի երկիրներ եւ ժողովուրդ, որք հացով չեն ապրիր եւ զարմանալի է, եթէ հաց ուտեն կը վնասին. այլ հացին տեղ բրինձ կ'ուտեն եւ այլ ուրիշ բաներով կ'ապրին: Կը թուի թէ մարդ իւր սովորած բաներով կրնայ ապրիլ, ինչպէս անտառաբնակ վայրենիներ պտուղներով եւ որսի միսերով կ'ապրին: Այսչափ միայն ընդհանրապէս խօսելով նախապատրաստեալ սերմերու մասին, բաւ է. եւ դու տեսա՞ր, Թոռնիկ, որ մեր առօրեայ կեանք սերմերէն կախում ունի, մանաւանդ ցորենաբոյս (հացահատիկ) սերմէն: Այժմ պէտք է խօսիմ այդ պատուական սերմի ընտրութեան համար. վասնզի յայտնի է որ ցորենի սերմին հետ, ուրիշ օտարոտի սերմեր կը խառնուին, որք խորթ եւ ինքնաբոյս գաւակներ են մայր հողին եւ կը բուսնին առանց ցանելու եւ մշակելու. գոր օրինակ որոմն, ճլլեկ եւ այլն: Սերմանացան մշակ, ոչ միայն պէտք է այդ օտար սերմերը ցորենահատիկէն զատէ, այլ եւ նոյնիսկ վտիտ եւ ցամքած հատիկներ եւս որոշէ կրկին եւ կրկին մաղելով, յստակելով, այնպէս որ մաքուր հատիկներ մնան, գէր եւ լեցուն:

Ցանելու համար թէպէտ արդի Եւրոպիոյ երկրագործներ այլ եւ այլ արուեստական մեքենաներ հնարած են որ շատ հաւասար կը ցանեն եւ արտին մէջ ինկած հատիկներ հաւասար չափով իրարմէ հեռու կը լինեն, որով հաւասար կերպով կը բուսնին, հաւասար չափով մայրենի հողէն իրենց սնունդ կ'առնեն:

Չե՞ս զարմանար, Թոռնիկ, որ արուեստի փորձը ցոյց տուած է, թէ մի հատիկին աճման համար, ո՞րչափ հող պէտք է լինի, որ սնուցանէ եւ պահէ սերմի հատիկն մինչեւ հնձելու ժամանակ:

Բայց յայտնի են այն արտեր որ կորդ մնալով ուժով-
ցած են, կամ աղբով պարարտացած են, շատ աւելի
սերմ կարող են ընդունել եւ պահպանել, ինչպէս մի հա-
րուստ մարդ կարող է շատ գաւակներ ճոխութեամբ
պահել: Ուստի փորձառու երկրագործը քաջ գիտնալով
իւր արտին ոյժը եւ տկարութիւն՝ ըստ այնմ կը ցանէ
իւր սերմ թանձր կամ նօսր, եւ իրաւունք ունի. միթէ
կաթ չունեցող մայր կարո՞ղ է մէկին տեղ երկու գաւակ
սնուցանել: Թողունք ցանելու մեքենան, Թոռնիկ, զի
մեզ համար գոնէ այժմ շատ դժուարին է գայն գործա-
ծել. մեր սերմանահան մշակներու ձեռք բաւական քա-
ջավարժ է սերմ ցանելու համար, ձեռքի բուռը իւր հա-
մեմատական չափն է. երբ ուզէ թանձր ցանել բուռը լի
կ'անէ, եւ երբ նօսր՝ բուռը կծկելով կ'ամփոփէ:

է՛, Թոռնիկ, այստեղ միտքս եկաւ, յիշեցի եւ պատ-
մեմ քեզ: Էր մի ժամանակ, որ գիւղական ժողովուրդ
շատ երկիւղած էր, սերմանացանի ժամանակ, նախ կը
տանէր սերմն գիւղի քահանային օրհնել կու տար եւ ա-
պա կը սկսէր ցանել: Օրհնեալ լինին մեր նախնի եկե-
ղեցւոյ հայրեր, չեն մոռացած, սերմն օրհնելու համար
եւս աղօթք շարադրած են Մաշտոցի կարգին մէջ: Ես էլ
շատ անգամ օրհնել տուած եմ մեր քահանային, որ ա-
ղօթք կարդալով կ'ասէր. «Օրհնեա՛ Տէր Աստուած
գսերմն եւ գսերմանողն, որ առատատուրն ես ի պար-
գեւս եւ դու տաս սերմն սերմանողաց. թէպէտ առանց
սերման կարող ես յերկրէ հաց հանել. եւ առանց կե-
րակրոյ գքաղցեայս լցուցանել եւայլն»: Այսպէս մեր
նախնիք պարզամիտ էին ու հաւատով, սերմն, արտ,
շտեմարան, այգին, հնձան եւ այլ ամէն արմտիք եւ
պտղաբերութիւն օրհնել կու տային եւ տասնորդական
բաժին կը հանէին քահանային նոյնպէս եւ վանքերուն:

Թո՛ղ այս սերմի օրհնութիւն. թէ պատմեմ քեզ,
Թոռնիկ, պիտի գարմանաս, սերմնացան տանուտիրոջ

երկիւղած ջերմեռանդութեան վերայ: Այն օրէն երբ
ցանք կը սկսէր, նա այլեւս տուն չէր դառնար դաշտէն,
այլ բացօդեայ կը մնար, իւր գիշերահանգիստ արտին
ակօսն էր, մինչեւ լրանար սերմնացանի ժամանակ. դու
տեսնայիր թէ ինչպէս կը սկսէր ցանք. նախ եւ առաջ
գօտին պինդ կը կապէր, բուռն մի սերմէն առնելով
չապկի սրտաբացէն կը ցանէր ծոցին երկու կողմը մին-
չեւ անթատակեր. յետոյ երես խաչակնքելով կը սկսէր
ցանել արտը: Քսան եւ երեսուն օր կը տեւէր ցանքին
աշխատութիւն, մինչեւ կը ծլէին ցանուորի ծոցի հա-
տիկներ, զի արեւ նորա բաց կուրծքին վերայ գարնելով
ջերմութիւն կու տար եւ ի ներքուստ մշակին քրտինք
իբրեւ ցօղ հատիկներ թրջելով ծիւեր կը հանէր: Եւ այդ
բան մի բարեգուշակ նշան կը համարուէր ցանուած
արտերուն պտղաբերութեան. զիտե՞ս Թոռնիկ, ինչպէս
արտավարութեան ժամանակն լծատար անասունները
այսպէս եւս սերմանացան իւր խորհրդաւոր աղօթքի
մրմունջներ ունի:

*«Ես կը ցանեմ ո՛վ իմ Աստուած
Դու անձրեւ տուր առատ-առատ
Չոր հատիկներ ծրլին հողէն
Պճնին արտերս կանաչ-կանաչ.
Եւ ուռճանան հասկեր կապեն
Ատոք ցորեն կարմրահատ
Խրնդրեմ, ով Տէր. տուր մէկին տեղ
Երսուն, վաթսուն եւ հարիւր
Որ տամ նախ ես իմ տէրութեան
Տասանորդի տուրքն արդար
Եւ ապա տամ պարտատիրոջ
Տոկոսիկներ ծանր ու ծանր,
Ապա գիւղի Եկեղեցուն
Աղքատներուն էլ բաժին տանք
Եւ ինչ մընայ այն է միայն*

*Իմ ընտանեաց հաց եւ ճարակ
Եւ հիւրերուն որ գան ու գնան
Ուտեն տանեն ճրի հաց-
Այս է օրէնք մեր աշխարհին
Մեր նահապետ պապերէն,
Շինականին դուռն է բաց
Հացն ու սեղան միշտ պատրաստ»:*

Կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, թէ մեր աշխատութեան արդիւնքէն ո՞րչափ բաժիններ կը լինին. բայց դու երբեք մի վհատիր, որքան բաժիններ շատ լինին, այնքան առատ կու տայ Աստուած, զի երկրագործին վաստակ լիութեամբ օրհնուած է, չի սպառիր, միայն թէ երկրագործ ժողովուրդ Տէրութեան պաշտպանութիւն եւ խնամք վայելելով՝ կարենայ հանգիստ եւ ապահով կերպով երկիր մշակել եւ արդիւնաւորել իւր անխոնջ աշխատութեամբ: Եւ քաջ գիտէ Տէրութիւն թէ իւր գանձարանին մեծ աղբիւրը մշակ ժողովուրդի դաշտէն կը բխի. որչափ Տէրութեան տարածեալ թեւոց տակ բարւոք պաշտպանի այնչափ աւելի եւս կ'առատանայ գանձարանին աղբիւրը:

Չմոռնամ Թոռնիկ, քիչ մը եւս խօսիմ ցանելու ժամանակին եւ եղանակին վերայ: Յանքեր սովորաբար երկու եղանակին մէջ կը լինին, գարնան եւ աշնան, այն է Ապրիլ եւ Սեպտեմբեր ամիսներ: Մեր Վասպուրականի գաւառ, ինչպէս նաեւ Բարձր Հայք, Այաշկերտ եւ Մշոյ քանի մը բարձրադիր գաւառներ ընդհանրապէս գարուն անագան կու գայ, եւ երբեմն մինչեւ Մայիս կը ձգի, որով գարնանացան չի յաջողիր վասնզի անձրեւային եղանակներ կ'անցնին. երկրագործին համար մեծ բախտ է եթէ գարուն շուտ գայ, եւ ինքն կարենայ Մարտ ամսուն մէջ կամ Ապրիլի սկիզբը գարնանացանի գործը աւարտել, որպէսզի անձրեւներուն կարգ

Հանցած՝ սերմ հողին մէջ գտնուելով շուտով բուսնի եւ գօրանայ:

Մեր երկրագործներ շատ մեծ յոյս չունին գարնանացանի յաջողութեան մասին, սորա համար սակաւ կը ցանեն, միշտ ցանքին մեծագոյն մասն աշնանացանքն է, որ սովորաբար կը սկսի Օգոստոս ամսոյ կիսէն, եւ այս ցանք կը տեւէ մինչեւ Հոկտեմբեր եւ մերթ եւս կ'անցնի: Լաւագոյն է Սեպտեմբերէն սկսելով հերկուած արտեր ցանուին, փորձուած է որ առաջին ցանուած արտերն աւելի կը յաջողին, վասնզի շուտով կը ծլին եւ կը բուսնին եւ արմատ ձգելով կը գօրանան, քանի որ արեւուն գօրութիւն եւս նուազած չէ, բաւական կը կանաչին մինչեւ աշնան վերջ ձիւն կու գայ կը ծածկէ, եւ գարուն գալուն պէս կ'աճին, կը բարձրանան ցորենի ցողուններ, հասկեր կը կապեն եւ գրեթէ երեք ամսէն յետոյ Յուլիսի սկիզբներ մանգաղ ի հունձ կը մտնայ. վասնզի աշնանացան սերմ ամենէն շուտ կը հասնի, եւ գարնանացան ամենէն վերջին հունձք է:

Գարնանացանէն եւ աշնանացանէն գատ մի ուրիշ ցանք եւս կայ, զոր աշնան վերջեր կը թողուն, էն ժամանակ կը ցանեն, որ ձմեռնամուտ կը մօտենայ, գետին կը սառի եւ այլեւս սերմին հատիկներ ոչ կը ծլին եւ ոչ կը բուսնին, այլ այնպէս կը մնան հողին մէջ առանց աճման եւ գարուն գալուն պէս իսկոյն կը բուսնին գարնանացանէն առաջ, որովհետեւ արդէն ցանուած ու պատրաստ են եւ սերմեր կակղացած ու ծլած. մինչդեռ գարնանացան անձրեւներու եւ օդերու պատճառաւ ամէն տարի չի յաջողիր, որ շուտ բուսին:

Կարծեմ բաւական է, այսչափ միայն գրելով սերմի ընտրութեան եւ սերմանացանի մասին, այժմ պիտի խօսիմ ջրոյ եւ արտօրէից ոռոգման վերայ որ արմտեաց առատութեան մի կարեւոր միջոցն է:

Ազգի-ազգի- տեսակ- տեսակ. Անթատակ- թեւին տակ. Երկան- աղացող
քար. Չքաղցեալս լցուցանել- անօթիները կշտացնել. Կակղացած- կա-
կուղցած. Կը ձգի- կ'երկարի. Հնձան- հնձատեղի, խաղողը ճգմելու տեղ.
Ճարակ- ուտելիք. Ծլլել- բանջարաբուսակ, խոտ մը. Սանանելի- խոտ
մը. Վնասին- մնասուին.

Ը.
ՋՈՒՐ ԵՒ ՈՌՈԳՈՒՄՆ
ԱՐՏՕՐԷՒՑ ԵՒ ԴԱՇՏԱՑ

Լաւ խելամուտ եղիր, Թոռնիկ, թէ միայն հողը ոչինչ կարէ բուսցնել կամ աճուամն տալ եթէ ջուր եւ անձրեւ չ'ոռոգեն գայն. ինքնին ամուլ եւ անբեր կը լինի հողն եթէ ջրոյ եւ անձրեւի գուարթարար գօրութիւն չմիանայ իւր հետ: Բովանդակ համատարած աշխարհ անձրեւով կ'ոռոգին, բայց կան շատ տեղեր, որ անձրեւով եւ ջրով միանգամայն կ'ոռոգին: Սակայն պէտք է գիտնաս, որ անձրեւ եւ ձիւն շատ առաւելութիւն ունին, նախ որ երկնից ամպերէն իջնալով ամենաբարձր լեռներ եւ դաշտեր կարող են ի միասին հաւասարապէս ոռոգել, բայց գետնէն բխած աղբիւրներ, վազող վտակներ եւ գետեր՝ միայն հարթ եւ ցած դաշտավայրերը կ'ոռոգեն: Եւ պէտք է գիտնաս Թոռնիկ, որ գետնի երեսը վազած բովանդակ ջրերու ամենամեծ աւազանը անձրեւէն եւ ձիւնէն կը գոյանայ. իբրեւ շտեմարան կը ժողովի երկրին ծոցը եւ ապա երկրի ծոցէն դուրս կը բխին աղբիւրներ, վտակներ եւ մեծ գետեր կը կազմեն: Մերթ եւս առանց երկրին ծոցն իջնալու, գետնի երեսէն սարերէն կը վազեն, ահագին ջրհեղեղ կը յարուցանեն տեղատարափ անձրեւներէն յորդելով:

Այսչափ միայն տեղեկութիւն տալով քեզ, մտացի Թոռնիկ, դու ինքնին մտածելով սովորիր, որ այս երկու տարերքն հողն ու ջուր միանալով բովանդակ բուսական բիւր տեսակ աննման գաւազներ կը ծնին ու կը սնուցանեն:

Եթէ համարինք, որ հողն իբրեւ մայրենի արգանդ սերմեր կ'ընդունի, յարմար է եթէ ջուրն եւս համարինք իբրեւ հայր, որ կ'արբուցանէ եւ կը բեղմնաւորէ հողին արգանդ, որով կը ծնին այնչափ անհուն անհամար բուսականք: Սկսիմ արդ ցանուած ջրարբի արտերուն

վերայ խօսիլ, թէ ո՞րչափ խնամով պէտք է պատրաստել արտը, որ դիւրին ջրուի եւ լիապէս ջուր խմէ: Գարնան անձրեւակարգն անցնելէն յետոյ, բնական է կը սկսին ջրարբի արտեր ծարաւել եւ սորա նշանն է, երբ մուժ կանաչ գոյն կը ստանան. էն ժամանակ պէտք է գիտնաս որ սաստիկ ծարաւած են, ջուր կ'ուզեն: Եթէ ջուրդ առատ է, պէտք է երկու աւելի ջրկալ բռնես եւ ջուրը բաշխես ուրիշ ծարաւած արտերուն վերայ, պէտք է լաւ հսկես ջրկալ բանուորներուն վերայ, որ խնամով ջրեն արտ, հաւասարապէս ջուրն արտին ամէն մասերը պէտք է շօշափէ, չթողուն որ տեղ մի չոր ու ցամաք մնայ, կամ տեղ մի աւելի ժողովելով ջուրը լճանայ, զի այդ եւս վնաս է բոյսերուն: Վնաս է նաեւ որ թողուի ջուրեր արտի վարի կողմերէն ողողելով դուրս վազեն, այնպէս որ արտին երեսի հողերը դուրս քշեն եւ բոյսերու արմատներ բանան, ո՛հ, բոյսերն էն ժամանակ արմատահան լինելով կը խլուին մայրենի ծոցէն եւ հետեւապէս կը թօշնին եւ կը չորնան:

Մեր Արճակ գիւղի արտեր բնականապէս պատրաստուած են առանց աշխատութեան, այնչափ հաւասար եւ դուրան են, որ մի ջրկալ մի ջաղացի ջուր կապելով արտին վերայ, կարող է կառավարել եւ մի աւուր մէջ մէ քիլա տեղ կը ջրէ, եւ այնչափ դիւրութիւն ունի որ գիշերն եւս կարող է աշխատիլ: Միայն արտին հաւասարութիւն բաւական չէ, կարեւոր է նաեւ արտին դիրքին, յարմար կորիներ քաշել, ջրադարձի թումբեր կապել, որով ջրկալին աշխատութիւնն առաւել եւս կը դիւրանայ:

Չգիտեմ, Թոռնիկ, տեսար եւ դիտեցի՞ր Վարագայ վանից արտեր թէ ջրելու ժամանակ ո՞րչափ դժուարութիւն ունին, եւ ո՞րչափ օրավարձք կ'առնեն ջրկալներ, դորա պատճառ գիտե՞ս, նախ որ մեծ մասամբ արտերը անհաւասար եւ դարուվար են, երկրորդ առանց կորի

քաշելու կը ջրեն, երրորդ կ'ասեն հող տրորան է, ջուր չի բռնի եւայլն: Այս ամէն թէ՛ պատճառանք են եւ թէ նախապաշարմունք, աւելի մեծ պատճառը չմտածել եւ աշխատութիւն չսիրելն է, վասնզի գառնվար եւ ջրատար արտեր տակաւ-տակաւ պարզ աշխատութեամբ կարելի է այնպէս կարգադրել, որ երբեք այդ դժուարութիւններ չունենայ, որոց վերայ առանձին պիտի խօսիմ:

Երկրագործ երբ աւելի առատ ջուր ունի, նա պէտք է ոչ միայն ցանուած արտերուն ջուրը հոգայ, այլ շատ օգտակար է նաեւ եթէ խոտավայրեր եւ խոզան արտերն եւս ջրէ, որ կրկնակի օգուտ ունի. թէ՛ առատ՝ ինքնաբոյս խոտերով անասնոց արօտ կը մատակարարէ, եւ թէ արտին զի իւր խոտաբոյսերով ինքն սնունդ կ'առնու թէ՛ խոտի թափուած տերեւներէն որ կը փտտի աղբ կը լինի, եւ թէ նոյնիսկ խոտի արմատներէն ոյժ կը ստանայ, սորա համար է, որ գիւղացիք արտը երկու տարի, երեք տարի կորդ կը թողուն որ հողն ուժովնայ, այլ չգիտեն թէ ինչո՞վ է որ կ'ուժովնայ: Այո՛, խոտաբոյսերն են, որ ոյժ կու տան արտին: Դու չես գարմանար, Թոռնիկ, մեր ցանած հատաբոյսեր, յայտնի է որ հողին ոյժը կ'առնուն, իսկ հողին ինքնաբոյսերն փոխանակ առնելու՝ ուժ կու տան:

Այսպէս նաեւ այս ինքնաբոյս խոտերուն հետ ջուրն եւս իւր առանձին յատկութիւններ ունի ուժ տալու, վասնզի իւր մէջ ով գիտէ ինչ պարարտացուցիչ հիւթեր կը պարունակէ: Գիտե՛մ Թոռնիկ, դու հետաքրքիր կը լինիս հողին եւ ջրին բնական յատկութիւններ իմանալ, բայց մտածէ որ Պապիկդ շինական է, համարսարանէն չի գար, որ իբրեւ բնագէտ ամէն բան բացատրէ քեզ: Պէտք է բաւական համարես պարզ դասերս:

Երկրագործութեան համար ջուրին պէտք շատ է եւ շատ բախտաւոր է այն գիւղ, որ առատաբուխ աղբիւր-

ներ եւ գետակներ ունի, յայտնի է որ այս գիւղի արդիւնագործութիւն կրկնապատիկ կը լինի: Բայց այն գիւղեր, որոց բնական աղբիւրներ նուազ են, կամ թէ ունեն գետեր եւ գետակներ, որք բարձրէն կու գան դաշտերու մէջէն անցնելով կ'երթան կը թափին ծովակներու մէջ, եւ կամ մեծ գետերուն կը խառնուին, ոչինչ օգուտ չեն ընծայեր խոտաբոյս դաշտերուն եւ մշակեալ արտերուն:

Ահա քեզ օրինակ մի տամ Թոռնիկ, որ աչքիդ առաջն է, մեր Արձակ եւ Խարակոնիս գիւղի միջավայրէն մի գետ կ'անցնի, գրեթէ դարնան սկիզբէն մինչեւ երկու ամիսէն աւելի այդ գետին ջուր ընդունայն կ'երթայ, կը թափի մօտ եղած ծովակ, ոչ մենք եւ ոչ յիշեալ գիւղի մարդիկ չենք մտածեր այդ գետի ջրէն օգուտ քաղել, վերի կողմերուն արուեստական փոքր-փոքր լճակներ կազմել, եւ դորա համար ո՞րչափ բնական յարմարագոյն տեղեր ունինք, որոց դիրք փոս եւ ծոցաւոր է, բաւական է որ շրջապատ հողէ թումբեր քաշւին, եւ միայն ջրանցի բերան քարուկիրէ մի ակն շինել եւ դարնան միջոցին գետի ջուրը մէջ թող տալով պահել մինչեւ արտօրէից ջրելու ժամանակ: Մեր նախնիք մեզմէ աւելի խելացի, աշխատասէր եւ հոգացող միտք ունեցեր են, ժամանակին այդպիսի լճակներ շինած են, որոնց աւերակներու տեղեր այժմ կ'երեւին եւ մենք երբեք հոգատարութիւն չունինք, գոնէ նորոգել աւերակ լճակներ: Վանայ արեւելեան լեռներու շրջափակին մէջ մի ընդարձակ հովիտ կայ, որոյ շուրջ բիւրաւոր աղբիւրներ կան որ կը վազեն հովտին ծոցը եւ կը լճանան: Էն ժամանակ Վանայ կողմեր մի բարի եւ ճարտար քահանայ կը լինի, որ իւր պաշտօնէն դուրս ժողովրդի արտերու ջուրն էլ կը մտածէ. ուստի հովտին վարի նեղ բերան մի քարուկիր թումբ շինելով, այդ լիճ պատրաստած է. սորա համար տեղացիք *Քէշիշ Կէօլ* կ'անուա-

նեն: Այս լճին ջուր այնքան առատ է որ վանայ շրջապատի արտօրայքը կ'ոռոզէ, որ շատ ընդարձակ են, նմանապէս նորատունկ այգեստաններ, որոց արդիւնաշատ պտղաբերութիւն կը պարտին այդ քահանայի մեծագործութեան, որ իւր հոգեւորական տնտեսութեան հետ՝ հացի տնտեսութիւն եւս հոգացեր է, իւր առուն մեզ անյայտ է, բայց իւր արդիւնական յիշատակով կ'օրհնուի այսօր ժողովուրդէն: Կան շատ ուրիշ գաւառներ, որոց դաշտամէջէն կ'անցնին մեծ եւ փոքր գետեր առանց ափ մի ջուր տալու, ինչպէս Մշոյ դաշտի Եփրատ եւ Մեղրագետ: Այժմ կը տեսնուի Եփրատ գետի վերակողմ մի մեծ ջրանցքի հետքն, որ ժամանակաւ բացած է կ'ասեն մի հոգացող տիրապետ, որ Մշոյ դաշտի բաւական մի մեծ մասն ոռոզած է: Ափսոս որ ժողովուրդը չունի հոգածութիւն պեղել ու բանալ այդ մեծ առուն եւ ջրել այնչափ անջրդի մնացեալ արտեր: Դրախտի գետ կ'անցնի կ'երթայ միթէ ջուր կը խնայէ՞ իւր շուրջ բնակած բնիկ ժողովուրդին, ո՛չ, ժողովուրդ ծոյլ ու յոյլ է, ամէն բան ինքնապատրաստ կ'ուզէ, ինչպէս երկինքէն անձրեւ կը տեղայ նոյնպէս պէտք է եւս գետերուն ջուր ինքնին վազէ եւ ջրէ իւր արտերը: Հոգացող Աստուած շատ բան նախապատրաստած է մարդոյն համար, բայց փոքրիկ աշխատութեան բաժին մի եւս մեզ համար թողած է, որպէսզի կատարուի իւր տիրական անյեղյի վճիռն եւ մարդ իւր ճակատի քրտանց վաստակով իւր հաց ճառէ:

Դու գիտե՞ս, Թոռնիկ, ջուր մեծ կարեւորութիւն ունի գիւղական ժողովուրդին համար, եւ կը տեսնաս արտերը ջրելու ժամանակ որքան կազ եւ կռիւ կը հանեն, եւ մինչեւ անգամ արիւն ջուրին հետ կը խառնուի, սորա համար ես ուզեցի որ ազատ լինիմ այդ սոսկալի կռիւներէն, ես առանձին ինքնաշխատ, իմ ձեռքովս երկու փոքրիկ լիճեր պատրաստեցի մեր արտերուն հա-

մար որ բաւական կը լինի: Այժմէն պատուէր կու տամ քեզ Թոռնիկ, միշտ աշխատես այդ լճակներու թումբեր հաստատ պահել, եւ ջրատար տեղեր ամէն աշնան վերջերը նորոգել, որով թէ՛ արտերուդ առատ ջուր կու տաս, առատ արդիւնք կը քաղես, եւ թէ՛ գիւղացւոց կու պիտ կուխներէն ազատ կը մնաս եւ միանգամայն գեղացի դրացիներուն մի օգտակար օրինակ ցոյց կու տաս, որ նոքա եւս հետեւելով ձեր օրինակին, իւրաքանչիւր տանուտէր իւր արտերու համար աշխատի նոյնպիսի լճակներ պատրաստել, որոյ շահեկան արդիւնք բազմապատիկ է, վասնզի արուեստական լճակներ ոչ միայն ջուր կը մատակարարեն արտօրէից, այլեւ մարգագետին դառնալով լճատեղիները առատ խոտ կը բուսնին, եւ միանգամայն կանաչաբոյս արօտատեղի կը լինին անասնոց: Տակաւին շատ զանազան կերպեր կան ջրամբարներ պատրաստելու համար, այսքան միայն բաւ է, կ'անցնիմ այժմ արտօրէից բաժանման եւ կարգադրութեան վերայ խօսիլ, որ խիստ կարեւոր է եւ կապակցութիւն ունի այս դասին հետը:

Ակն- աղբիւր, ջուրին ըխած տեղը կազմած լճակ. Ամուլ, Անբեր- անպտուղ, գաւակ չունեցող. Ալյեղլի- անփոփոխ. Արբուցանել- խմցնել, ջրել. Առնուլ- առնել. Բիւր- անթիւ, անհամար. Դարուվար- գառիվայր. Դուրան- տափարակ, հարթ. Խոզան- հնձուած արտ. Կագ- կռիւ. Մտացի- մտովի. Որոյ- որուն. Տարեք- նախատարբ. Տորան- փխրուն. Թիլա- չափ մը.

Թ.

ԱՐՏՕՐԷԻՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԵՒ ՀԱՒԱՍԱՐ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Լաւ ուշադիր եղիր, թողնիկ, զի այս դասը երկրագործին համար շատ կարեւոր մի դաս է, որ նա գիտնայ իւր արտեր բարւոք կարգադրել եւ բաժնել: Նախ եւ առաջ պէտք է իւրաքանչիւր արտերու սահմանը իրարմէ որոշել, եւ արտամէջ տեղեր թողնել որ գոնէ երեք կանգոնի չափ լայնութիւն ունենայ: Այս արտամէջ տեղեր որ առանց հերկելու միշտ պէտք է կորդ մնան, չէ՛ թէ միայն ճանապարհի համար է որ սայլերը դիւրութեամբ քայլեն պինդ գետնի վերայ, այլ առաւել խոտաբոյսերու համար շատ կարեւոր է. եթէ մեզ համար ցորենաբոյս մեծ պիտանութիւն ունի, հապա աշխատող անասնոց համար ո՞րչափ պէտք են խոտաբոյսեր, երբ արտերուն եզերք գտնուելով իրրեւ պատրաստի արօտատեղ կը լինին տաւարներուն, որ գուլթանէն արձակուելով՝ անմիջապէս արածելու տեղ կը գտնեն, հարկ չի մնար հեռաւոր տեղեր տանելու: Հին ժամանակ որ ես տեսած եմ, ընդարձակ արտամէջեր կային, զի մեր նախնիք շատ հոգացող եւ խղճմտանքով մարդիկ էին, անասնոց վերայ կարեկցութեամբ, գուլթ եւ խնամք ունէին: Բայց արդի ժամանակ այդ առաքինութիւն բարձուած է զիւղական ժողովուրդի սրտէն, որ միայն իւր հաց մտածել գիտէ, իսկ խեղճ անասնոց համար ոչինչ փոյթ չունի:

Այժմ կը տեսնա՞ս, թողնիկ, թէ ինչպէս արտ արտի կցուած եւ ոչ քայլ մի անգամ միջոց մնացած է: Եթէ յաջողի մի արտի տէր իւր դրացիէն յառաջ լծել գուլթան, նա կը ջանայ արեւուն առաջ յայտնի կերպով քանի մի ակօս գողնալ դրացիի արտէն, եւ խառնել իւր արտին եւ այսպէս առանց խղճի գողնալով ընկերոջ բաժնի հողէն մեծ անիրաւութիւն կը գործէ, որուն հետեւանք կը լինի անվերջանալի կազ ու կռիւ երկու դրացիներու մէջ:

Սորա համար շատ եւ շատ կարեւոր է, որ ամէն արտատէր իւր արտին շրջապատ թումբ քաշելով որոշէ ճշդութեամբ իւր արտին սահմանն. որով ոչ միայն իւր սեպհականութիւն կ'ապահովուի, այլ աւելի ուրիշ օգուտ եւս ունի արտին շրջափակ թումբ, որ արտը ջրուած ժամանակ ջուրն արտէն դուրս չի վազեր ողողելով եւ հեղեղատներ բանալով յորդ անձրեւներու ժամանակ, մանաւանդ երբ արտը հաւասարութիւն չունի, դար ու փոս է:

Արտերու բարեկարգութեան մասին մի պայման էլ այն է արտին փոս տեղեր հաւասարել, այնպէս որ արտին տարածութեան մակերեւոյթ մէկ ծայրէն միւս ծայրը հաւասար եւ շիտակ լինի, եւ այդ շատ դիւրութեամբ կը լինի, ոչ միայն ձեռքի աշխատութեամբ, այլ նաեւ թէ՛ անձրեւ եւ թէ՛ ջուրը բնականապէս դարերուն հողերը ողողելով փոս տեղեր կը լեցնեն եւ ինքնին կը հաւասարին: Միայն թէ բաւական չէ արտին շրջափակ թումբ, պէտք է արտին մեծութեան եւ դիրքին համեմատ թումբեր քաշուին, պարզ օրինակով բացատրեմքեզ, Թոռնիկ, որ լաւ ըմբռնես:

Եթէ մի արտ ունինք, որ երկու հարիւր կանգուն երկարութիւն ունենայ եւ հարիւր կանգուն լայնութիւն, եւ այդ արտ երկարութեան վերի ծայրէն սկսեալ մինչեւ վարի ծայր աստիճանաբար դարուվար լինի, ինչպէ՞ս պէտք է հաւասարել: Շատ դիւրութեամբ կը հաւասարի եթէ արտին լայնութեան կողմէն մինչեւ միւս լայնութեան եզր թումբեր քաշուին երկու կամ երեք տեղ ի նկատի առնելով առապարին բարձրութեան եւ ցածրութեան դիրք. եթէ խիստ առապար է պէտք է յիստունական կանգուն չափել եւ թումբ քաշել. իսկ եթէ առապար այնքան զառիվար չէ, բաւական է եօթանասուն եւ հինգ կանգուն մի թումբ քաշել, որով արտը չորս կամ երեք մասի կը բաժնուի: Թումբեր պէտք է

քիչ-քիչ քաշուին, ամէն տարի գարնան եւ աշնան աշխատելով, պիտի տեսնաս որ երկու եւ երեք տարուան մէջ արտը հաւասարութեան աստիճան գտած է:

Է՛, Թոռնիկ, գիտեմ պիտի ասես թէ արտը իւր ամբողջութենէն բաւական կը կորսնցնէ այդ թուամբերուն համար: Ո՛չ, այդ հաշիւը սխալ է Թոռնիկ, ոչ միայն չի կորսնցներ, այլ մեծապէս կը շահի, վասնզի արտին պտղաբերութիւն կրկնապատիկ է վելնալով՝ կորսնցուցած տեղերուն հաշիւը կը լեցնէ: Եւ միթէ այդ թուամբեր իրենց շահն ու օգուտ չունի՞ն, ցանէ անոնց վերայ, առւոյտի սերմն, տես ինչպէս պատուական կը լինի, թէ՛ իւր արմատներով թումբ կ'ամրացնէ եւ թէ՛ առատ եւ գօրաւոր խոտ կը ստանայ ձմերան համար:

Այժմ խօսիմ, Թոռնիկ, արտերու մաքրութեան մասին, որ երկրագործին աշխատութեան մի գործ պէտք է լինի, միշտ ամենայն խնամով արտերէն դուրս հանել մաքրել, եթէ կան իւր մէջ այնպիսի քարեր, որ հերկագործութեան եւ հնձելու ժամանակ արգելք կը լինին: Թո՛ղ արտին երեսը երեւցած քարեր կը գտնուին նաեւ հողին տակ խոշոր քարեր, որք հերկուած ժամանակ գութանի խոփին զարնուելով կը կոտրեն զայն. գութան կը դադրի մինչեւ խոփը քաղաք տարուելով շինւի, որով բաւական ժամանակ պարապ կ'անցնին: Ուստի լաւ է որ այդ պատահած քարերը փորելով գետնի տակէն հանեն եւ արտէն դուրս վարեն: Փորձուած է, գութանի խոփերն ուրիշ պատճառներով էլ կը կոտրին. սորա համար կարող երկրագործ նախահոգ լինելով պէտք է ուրիշ պատրաստի խոփ մի եւս ունենայ, որ ի դիպել հարկին գործածէ, եւ չթողու որ աշխատութեան օրը պարապ անցնի:

Քարեր մաքրելէն յետոյ, կարելոր է նաեւ բարձրաբոյս դաժան փշեր եւ ուրիշ մոլախոտեր արմատահան անելով մաքրել: Դու յիշէ այստեղ Թոռնիկ, Աւետարա-

նին առակը, թէ փուշեր կը խեղդեն սերմերը եւ անպրտուղ կը լինին: Աւելի հոգ տանելու է որոմնաբոյս խել արտէն երբ ցորենին հետ կ'աճի եւ կը բարձրանայ, էն ժամանակ շատ դիւրիւն է որոմն ցորենաբոյսէն ժողովել: Կը ցաւիմ որ Վանայ երկրագործներ շատ անհոգ են այս մասին, կը թողուն որ որոմն ցորենին հետ հնձրելով խառնուի, եւ ի միասին կասելով կը ժողովեն շտեմարանը. եւ գիտե՞ս, որչա՞փ դժուարին է յետոյ ցորեն մաղելով որոմներ ջոկել: Կան շատ գաւառներ որ ցորեն լուանալու մեծ հանդէս կ'անեն, բոլոր ընտանիք կ'երթան ջրաղաց, եւ այնտեղ օրերով մնալով մեծ խնամով կը լուանան ցորեն, ոչ միայն որոմն այլ եւ մանր քարեր եւ ուրիշ օտար սերմնահատեր ամբողջովին կը մաքրեն եւ ապա կ'աղան, որով հացն անխառն եւ շատ մաքուր կը լինի:

Բայց որոմնաբոյսեր ցորենէն զատելու համար աւելի դիւրին միջոց այն է որ, կանխապէս դեռ արտ չհնձրլած արտի մէջէն քաղել, երբ որոմն փուռնջ-փուռնջ կը բարձրանայ ցորենաբոյսին հաւասար եւ կը սկսի հասկ կապել: Ինչպէս տեղեկացած եմ, սորա օրինակ կուտան մեզ Խարբերդու ժրաջան ընտանիք, որ ժամանակին կը թափին արտերու մէջ եւ որոմի փնջեր ամբողջ դուրս կը քաշեն, որով ցորենի աճումն աւելի եւս կը զօրանայ, վասնզի ամէն ինքնաբոյս խոտեր, որչափ շատ բուսնին մի արտի մէջ այնչափ աւելի մեր ցանած սերմի աճումն կը ճնշեն եւ կը ջլատեն: Ջարմանայի է, Թոռնիկ, որ այդ ինքնաբոյս անմշակ խոտեր աւելի կը զօրանան, եւ կը յորանան: Առակ է այս, որ կը խօսին իմաստուն մարդիկ թէ ինքնածին բոյսեր իբրեւ հարագատ գաւակ կը համարուին մայր հողին, գորոնք աւելի կը սնուցանէ իւր կաթով եւ հիւթով: Իսկ մեր ցանած սերմն իբրեւ խորթ գաւակներ կը համարուին: Բայց մայր հողին բնական զօրութիւն անխտիր եւ հաւասար

է ամէն բոյսերուն համար, նա հնազանդ է աստուածադիր բնական օրէնքին, աշխարհիս մարդկանց մայրերուն չի նմանիր որ հարազատ գաւակներ միայն կը սիրեն եւ խորթեր ատելով կ'ատեն:

Հետաքրքիր կը լինի՞ս, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ է բնական պատճառ եւ թէ ինչո՞ւ համար կ'ուզենք օտարաբոյս խոտերը քաղհանք անել մեր մշակած երկրէն:

Երանի՛ թէ կարենայի գիտնականապէս բացատրել քեզ դորա պատճառ, բայց ժողովուրդ փորձով հասկըցած է, որ ինքնաբոյս խոտերը մեր ցանած սերմնաբոյսերուն բռնաւոր թշնամի են, վասնզի իրենք աւելի աճելով ու զօրանալով կը նուաճեն եւ կը խեղդեն մեր բոյսերը. չեն թողուր որ աճեն եւ զօրանան, ուստի քաղհանք անելով արմատով դուրս կու տան, էն ժամանակ կը տեսնաս որ ընտանի բոյսեր շուտով կը սկսեն աճել:

Սորվիր, Թոռնիկ, թէ ինչպէ՞ս է սորա ներքին եւ բնական պատճառ, ինձ կը թուի որ բոյսերը որչափ ցանցառ լինին, այնչափ աւելի ուժով եւ շուտով կը զօրանան, որովհետեւ աւելի հիւթ եւ սնունդ կ'ընդունեն մայր հողէն, եւ քաղհանք եղած բոյսերուն բաժին հիւթը իրենք կը ծծեն եւ կ'ուրճանան: Ժողովուրդին մի խօսած առածը պարզապէս կը հասկցունէ այս միտքը. թէ «սոխին նօսը գլուխ կը ձգէ»: Միթէ չունի՞մք աւելի բնական օրինակ. մեր մայր երբ երկուորեակ ծնի, նորա ստինքներու կաթը բաժին կը լինի երկու գաւակաց, այլ երբ մի հատիկ գաւակ ծնի, երկու ստեանց կաթը միանգամայն բաժին կը մնայ նորածին մանկան, որով կաթնկեր մանուկն աւելի առատ ծծելով աւելի կը զօրանայ: Այսչափս հերիք է արտերու մաքրութեան մասին, կարգն է այժմ, որ խօսիմ հողին պարարտութեան վերայ, որ կ'առաւելու երկրագործին շահն ու վաս-

*տակ, եթէ գիտնայ ի գործ զնել ամէն այն միջոցներ որ
հողին ուժը եւ պարարտութիւն կու տան:*

*Առապար- քարուտ տեղ. Առաւելու- աւելցնէ. Էվելսալ- աւելնալ. Ի դի-
պել- հանդիպիլ. Մոլախոտ- վայրի խոտ. Ջոկել- գատել. Ստեանց-
ստինքներուն.*

Ժ.
ՄԱՅՐ ՀՈՂԻՆ
ՏԿԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ

Փորձ ինքնին իբրեւ վարժապետ կ'ուսուցանէ մեզ, թոռնիկ, երբ յաճախ առանց հանգիստ տալու մի արտ կը վառենք եւ կը ցանենք, կը տեսնանք որ առաջի տարին մեծ արդիւնք կու տայ, հետեւեալ տարին կը սկսի նուազիլ, երրորդ տարի բոլորովին տկարանալով պարզիւն կը լինի: Գիւղական ժողովուրդ ի վաղուց անտի փորձելով գիտէ այս բան. ուստի երկու կերպ միջոցներ ի գործ կը դնէ վերստին տկարացած հողին ուժ տալ կա'մ թող կու տայ, մի քանի տարի, որ արտը ինքնին հանգչի եւ ուժ ստանալով պարարտանայ, կա'մ աղբ տալով արտին պակասած ուժին տեղ լեցնելով կը մշակէ, եւ այսպէս արտը պարապ չի թողուր, ամէն տարի կը վարէ, կը ցանէ եւ արդիւնք կը ստանայ, միայն թէ գիտնայ սերմն փոխել, այսինքն եթէ առաջի տարին ցորեն ցանած է, յաջորդ տարին պէտք է խոտ ցանէ եւ կամ արտն աղբելով բանջարեղէն մշակէ, երբ աշնան վերջ բանջարեղէնք կը վերնան կարող է արտը վարել եւ ցորեն ցանել, որով կրկնապատիկ արդիւնք կը ստանայ հետեւեալ տարին: Վանայ քաղաքացի երկրագործներ շատ լաւ գիտեն մշակութեան այս կերպ: Իսկ մեր գիւղական ժողովուրդ իւր արտերուն ուժ տալու համար մեծ միջոցներ ունի իւր ձեռք, չեմ ասեր որ այնչափ տգէտ է, որ չգիտէ, զի քաղաքացի երկրագործաց օրինակ իւր աչքին առաջն է. այլ աւելի պէտք է ասել թէ ծոյլ է եւ աւելի աշխատութիւն չի սիրեր, եւ ինչպէս նախորդ դասերուս մէջ խօսեցայ, մի մեծ պատճառն եւս այն է, որ չափէն աւելի հողեր ունի իւր ձեռք կը թողու անվար, որ միայն կորդ մնալով ուժովնան:

Կը տեսնա՞ս, թոռնիկ, ահա մեր գիւղը աչքիդ առաջն է, որչափ մոխրակոյտեր կան, որ ամէն մի տան

առաջ մեծ-մեծ բյուրներ կազմեր են. թո՛ղ մոխրակոյտեր, շատ աւելորդ կոյտեր կան աստ-անդ փողոցներու մէջ, ոտքի տակ հող կը դառնան, մեր ապուշ երկրագործներ չգիտեն գործածել այդ պիտանի եւ պարարտացուցիչ աղբերու կոյտեր: Միթէ դժուարի՞ն է ի գարնան եւ աշնան փոքրիկ սայլակներով աղբակոյտ փոխադրել արտերը, որով հողին սպառած ուժը վերստին իրեն տալով՝ հողն անդրէն կը նորոգի եւ կը սկսի նոյն առաջին արդիւնք տալ: Գիտե՞ս, Թոռնիկ, այս մի բնական օրէնք է. հողն եւս մարդուն պէս իւր կեանքն ունի, եթէ գայն շարունակ գործածելով վարես, ցանես, առանց երբեք ուժ տալու, գիտես թէ՛ կը ծերանայ, ամուլ կը դառնայ, եւ կը դադրի իւր պտղաբերութենէն: Կ'ասես թէ, Եւրոպիոյ աշխարհին հողերը վերջին աստիճան ծերացած են: Բայց ի՞նչ կ'անէ այդ ժրագործ արուեստագէտ ժողովուրդը. այնչափ միջոցներ գտեր է հողին ուժ տալու, որով այդ ծերացած հողը երիտասարդ կը դառնայ եւ բազմածին պտուղներ յառաջ կը բերէ: Մարդ կը գարմանայ, երբ կը լսենք թէ Ամերիկայի հեռաւոր աշխարհէն նաւերով աղբ կը փոխադրուի յԵւրոպա: Կը տեսնա՞ս դու, այդ մեր աչքին անարգեալ աղբն եւս վաճառականութեան կարգն անցած է, զի երկրագործին համար շատ պիտանի եւ թանկագին է աղբ, քան թէ աղամանդ, որ թէպէտ այդ պատուական քարն ազնուականաց համար մեծ վայելչութիւն է, սակայն երբ սովալլուկ լինի մարդ աղամանդ կը ծախէ եւ հաց կը ճարէ:

Աւա՛ղ կարդամ մեր ծուլութեան, եւ առաւել մեր ապուշութեան, Թոռնիկ, մեր աղբ Ամերիկայէն չի գար, այլ մեր տան դռներու առաջ դիգուած է լեռնաչափ, եւ մենք անձեռ լինելով կը դժուարիմք մինչեւ արտ փոխադրել: Ոչ միայն պէտք էր մտածէինք մեր արտերու պտղաբերութեան համար, այլեւ պէտք է խորհէինք

գիւղի հրապարակին եւ փողոցներու մաքրութեան համար:

է՛, Թոռնիկ, կարծեմ քիչ մը աւելի խօսեցայ եւ դատեցի, միթէ շինական ժողովուրդ առանց կրթութեան կարո՞ղ է մաքրութեան գաղափար եւ ճաշակ ունենալ: Արդարութիւն չէ առանց կրթութեան մեղադրել գիւղական ժողովուրդ, որ թո՛ղ տգիտութիւն, կեանքի բազմադիմի ցաւերով պաշարուած է, մի կողմէն եւս խոր նախապաշարմունք կաշկանդեր, կապեր է նորաբնական միտք: Եթէ ասես, Աղբէր Կիրակոս, ձեր դրան առաջ այնչափ աղբեր դիզուած են, ինչո՞ւ չես կրեր թափեր արտերուդ մէջ: Է՛, կը պատասխանէ, էդ մի աւելի աշխատութիւն է, ինձ համար տարին քանի մի արտ պէտք է, կը վարեմ կը ցանեմ, մնացեալները կը թողում կորդ, թող երթան ինքնին ուժովնան, մեր նախնիք առանց աղբի կը մշակէին միթէ հաց չէի՞ն վաստակեր, վկայ կը բերեմ բանիս բոլոր յաւիտենական մոխրակոյտեր, որ ի նախնեանց անտի դիզուած են, հօ, մենք չդիզեցինք: Ահա քեզ շինականի փաստաբանութիւն, այնպէս մտածելով ու խօսելով՝ նա կը մնայ անշարժ իւր մտաց պաշարման մէջ, եւ մոխրակոյտն եւս իւր տեղ կը մնայ: Դեռ սպասել պէտք է ուրեմն ժամանակին եւ կրթութեան որ գան եւ շարժեն շինական ժողովուրդին միտքը դէպ յառաջդիմութիւն, նա յայնժամ ինքնին կը ճանչնայ աղբին պիտանութիւն եւ այժմեան գիւղի աղբակոյտերը՝ բոլոր պիտի կրեն տանին թափեն իրենց արտերու մէջ, կռուելով եւ յափշտակելով իրարու ձեռքէն: Բաւ է, որ նորա արդիւնաբերութիւն միանգամ փորձով տեսնան, եւ համոզուին թէ որչա՞փ շահեկան է աղբն արտին համար: Այժմ պէտք է խօսիմ աղբին պատրաստութեան մասին, թէ ինչպէս պէտք է ժողովել եւ պատրաստել գայն, որ առաւել օգտակար լինի:

Եթէ գիւղին մէջ իւրաքանչիւր տնէն գոյացած աղբեր հասած տեղ թափուելով մնան այնպէս, ինչպէս այժմ եւ լինին մէկ-մէկ հողաբլուր, ոչինչ օգուտ չունին. նախ՝ որ արեւուն ջերմութիւն աղբերուն հիւթական գորութիւն կը քաշէ, երկրորդ, տեղատարափ անձրեւներ գալով կ'ողողէ աղբանոցը եւ անոնց մէջ եղած հիւթն եւ գորութիւն կ'առնու կը տանէ, այլեւս աղբակոյտն ցամքելով իւր հիւթական գորութենէն, անպիտան եւ անշահեկան կը դառնայ: Ուստի գիւղացւոց իւրաքանչիւր տներ, պէտք է առանձին-առանձին իրենց համար յատուկ աղբանոցներ պատրաստեն ուր որ յարմար է, նախապէս գիտնալով թէ որչափ աղբ կը գոյանայ տարուան մէջ, նոյն քանակութեան համեմատ երկար քառակուսի փոսեր պէտք է բանան, գոնէ երկու կանգուն խորութեամբ, այնպէս որ թէ անձրեւի, եւ թէ հալած ձիւներուն ջրերը երբեք աղբանոցի փոսերէն դուրս չվազեն: Կարեւոր է գիտնալ նաեւ թէ աղբանոցի մէջ թափուելիք նիւթեր ինչ են, եւ որչա՞փ զանազան բաներէ կը բաղկանայ աղբ: Թոնրի մոխիր, կոյանոցներու աւելորդը, փտտած յարդեր եւ խոտեր, տան աւելցուքներ, կալատեղէն վերցած խոշոր խզուզի յարդեր, որ անասուն չ'ուտեր, մսուրներու մէջի կրճոն աւելուցք եւ այլն: Ահա այս ամէն բաներ աղբանոցին համար նիւթ կը լինին, մոռացայ յիշելու աւրուած պտուկի ժափիկներ, եւ նման բաներ, որք առ հասարակ աղբանոցին նիւթ կը կազմեն, որք մէկ տեղ խառնուելով կը փտտին, կը խմորին եւ կը թթուին, մի գորաւոր նիւթ կը դառնան երկրին պարարտութեան համար:

Խօսիմ արդ, թէ ինչ ժամանակ յարմար է արտերն աղբել: Թէ՛ սկիզբն զարնան եւ թէ՛ աշնան վերջ ճիշդ ժամանակն է: Բանջարեղինաց պարտէզներ սովորաբար զարնան ցանելու ժամանակ կ'աղբեն, նմանապէս զարնանացան սերմերու արտեր թէ՛ ցորեն լինի, թէ՛

գարի կամ ուրիշ հնդեղէն բաներ: Բայց աւելի լաւագոյն եւ օգտակար է, աշնան ժամանակ աղբել այն արտերը, որոնք աշնան հերկուած են, եւ գարնան դարձեալ հարօրավար պիտի լինին ցանելու համար. գիտե՞ս, Թոռնիկ, եւ ես փորձած եմ որչա՞փ շահեկան եւ արդիւնաւոր կը լինի, եթէ աշնան աղբուին եւ հաւասար տարածուին արտին երեսը: Նախ անձրեւ եւ ապա ձիւնը գալով աղբին զօրութիւն ամբողջապէս կը թափանցի հողին, եւ մինչեւ ի գարնան հողն աղբին ուժով կը պարարտանայ, մինդչդեռ գարնան աղբ նոյն ազդեցութիւն չունի հողին վերայ, վասնզի եթէ անձրեւ պակաս լինի, արեւու ջերմութիւն աղբին կազային զօրութիւն կը քաշէ ի վեր, որով այնչափ արդիւնաբեր չի լինիր աղբուած արտը: Թո՛ղ այս երկրագործը աշնան աւելի ժամանակ կ'ունենայ աղբ կրել արտը, քան թէ գարնան որ ցանքի եւ այլ աշխատութեան օրեր են: Նոյնիսկ ձմերան օրերը երբ տակաւին այնչափ ձիւն եւ ցուրտ արգելք չի տար, ժրագօտի երկրագործ կարող է աղբեր կրել արտը եւ անմիջպէս ցրուել:

Աղբին պիտանութեան վերայ, այսչափս միայն խօսելով, քեզ կը թողում, Թոռնիկ, որ գործնական փորձով դու ինքնին իմանաս նորա արդիւնաբեր շահեկանութիւն եւ չթողուս որ ամէն մի աղբանիւթ բաներ՝ ընդունայն տեղ վատնուին:

Անձմեռ- անճարակ. Աւելուցը- աւելցուկ. Ժափկ- տիկի պանիր. Ժրագօտի- աշխոյժ, եռանդուն. Խզուզ- թափթփուք, կայի մնացորդ. Կրճոն- աւելցուկ. Պտուկ, պուտուկ- կաւաման. Սովալլուկ- անօթի.

ԺԱ. ՀՈՒՆՁՔ

Երկրագործին համար որչա՞փ ուրախութիւն է այն օրը, երբ նա կ'երթայ տեսնել իւր արտօրայք թէ հասա՞ծ են, եւ երբ կը տեսնայ որ հասկաւորեալ ցորենաբոյսեր շիկակարմիր գոյներով կը ծածանին մեղմաշունչ հովերէն, վա՛շ, կ'ասէ, հնձելու ժամանակ հասած է, լի ցնծութեամբ ի տուն կը դառնայ, աւետիս կու տայ բոլոր ընտանեաց. իսկոյն կը պատրաստուին, տան աշխատաւոր կտրիճ երիտասարդներ, եւ եթէ բաւական չլինին երբեմն օրավարձով մշակներ եւս կը բռնեն, եւ այսպէս արտերուն հունձք կը սկսի:

Մի բարի սովորութիւն կար ի նախնեաց անտի գիւղական ժողովուրդին, որու արտ որ շուտ հասնէր, դրացիք եւ բարեկամք կ'երթային յօգն, նախ նրա արտ կը քաղէին եւ ապա փոխադարձաբար ինքն եւս կ'երթար անոնց արտը կը քաղէր, եւ այսպէս իրարու օգնելով համաշխատ կերպով, բովանդակ գիւղացւոց արտերը ամբողջապէս կը քաղուէին, թէպէտ այս գեղեցիկ սովորութիւն այժմ շատ նուազած է, աստի յայտնի է, որ ընկերական ոգւոյ եռանդն եւս պակսած է:

Աշխատիր, Թոռնիկ, որ դու քո արտ քո ձեռքով քաղես, ուրիշի օգնութեան չկարօտիս: Սորա համար ես քեզ մի առակ խօսիմ, որ շատ տեղ գրուած է: Արտուտիկ թռչուն մի կայ որ բնականէն խելացի եւ տնտես է, իւր բոյն արտերուն մէջ կը դնէ, ուր որ կուտ եւ հատիկներ պակաս չեն: Սա իւր ձագերուն ապագայ վտանգ գիտնալով առաջուց խրատ կու տայ, որ մտիկ անեն ձագեր եւ պատմեն իրեն, երբ արտին տէր հնձելու ժամանակ մօտենալով կու գայ տեսնել թէ արտ հասած է: Առաջին անգամ գալով կ'ասէ, տղաս, արտ հասնելու մօտ է, գնա խօսիր մեր բարեկամաց թող մեզի յօգն գան արտը քաղեն: Մտադիր ձագեր այս բան կը

պատմեն իրենց մօր․ մայր կ'ասէ, անհոգ եղէք ձագեր, քանի որ տանուտէր բարեկամաց պիտի սպասէ, արտ չի քաղուիր: Միւս անգամ կու գայ հնձոց տէր կը տեսնայ որ արտ հասեր է բոլորովին, կ'ասէ, տղաս բարեկամներ չեկան գոնէ մեր դրացիներուն լուր տուր թող գան օգնեն մեզ փոխադարձաբար, ի՞նչ կը լինի, մենք էլ կ'երթանք անոնց կ'օգնենք, ուշիմ ձագերն այս խօսքեր կը պատմեն իրենց մօրը: Մայրը դարձեալ նոյն բան կ'ասէ, ապահով եղէք ձագերս, արտ չի քաղուիր քանի որ բարեկամներու օգնութեան մնացեր է բանը: Երրորդ անգամ կու գայ տանուտէր, կը տեսնայ որ հնձեյուլ ժամանակ անցեր եւ ցորենաբոյսեր չորցեր ու կղծեր են՝ ո՛հ, կ'ասէ տղաս, խաբուեցանք, այլեւս ոչ բարեկամներէն յոյս կայ եւ ոչ դրացիներէն, գնա շուտով առ բեր մանգաղներ, մենք մեր արտ քաղենք: Այժմ կը հաւատամ ձագերս, որ արտ պիտի քաղուի, ելէք գձեզ փոխադրեմ ուրիշ տեղ:

Այս առակ թող քեզ խրատ լինի, Թոռնիկ, երբեք մտքէդ չհանես եւ յուսախաբ չլինես․ ժիր երկրագործ իւր վարած, ցանած արտը պէտք է իւր ձեռքով քաղէ, վասնզի գուցէ օգնող դրացւոյն արտը քո արտին հետ հասնի ի հունձ, միթէ կարելի՞ է, որ նա թողու իւր հունձք եւ գայ քո արտը հնձէ: Աշխատիր որ հնձոց ժամանակ չանցնի, որով թէ՛ դժուարաւ կը քաղուին եւ թէ՛ հասկեր թափուելով մեծ վնաս կը լինի:

Եւ երբ հնձոց ժամանակ օրավարձ սարակներ կը բռնես, լաւ խնամ տար նոցա, թէ՛ հացով, թէ՛ կերակուրով․ կան ոմանք որ շարաչար կը վարուին աշխատող մշակներուն հետ, որք ուժէ լքուած վաստակարեկ կը լինին: Երբ կէսաւուր հաց կ'ուտեն հնձող մշակներ, ո՞րչափ բարեսիրտ կը լինիս Թոռնիկ, եթէ թողուս այն կէսաւուր շոգին, խոնջած աշխատաւորներ դէզերուն հովանեաց տակ ցորենի խուրձեր բարձ անելով գոնէ մի

ժամուհի չափ անուշ քուն քաշեն, յետոյ ելնեն մանգաղներ սրեն եւ սկսեն քաղ: Շատ ուրիշ գաւառներ այս սովորութիւն ունին, միայն Վանայ գաւառն է, որ անխիղճ կը վարուի մշակներու հետ:

Եւ գիտե՞ս դու Թոռնիկ, որ մեր հնձողներ շատ ախորժակով կուշտ հաց կ'ուտեն. ո՞րչափ վնասակար է մարդոյ առողջութեան, երբ այնպէս առանց միջոց տարու ելնեն եւ լիք փորով ծռին եւ մանգաղ քաշեն, թո՛ղ այս, տնտեսապէս էլ վնաս է տանուտիրոջ, վասնզի հնձող մշակն արդէն խոնջած է, եւ հաց ուտելով աւելի եւս կը ծանրանայ: Բնական է որ նա անմիջապէս գործի սկսելով, նա չի կարող ջանքով աշխատել: Բայց երբ նա փոքր ինչ քնով կազդուրուելով կ'ուժաւորուի, ստամոքսի ծանրութիւն կը թեթեւնայ, տես դու այն ժամանակ ո՞րչափ աշխուժով մանգաղ կը շարժէ, այնպէս որ, նա մի ժամուայ քնոյ տեղ կրկնակի աշխատութեամբ կը լեցնէ:

Նախորդ դասերուս մէջ կը յիշե՞ս, Թոռնիկ, հարեւանցի կերպով խօսեցայ, որ գերանդին՝ շատ մեծ առաւելութիւն ունի մանգաղէն, միայն թէ կանխես եւ ցորենի եղած ժամանակ հնձես, որ այլեւս հատիկներ չեն թափիր, եւ աւելի այն արտերը գերանդիով հնձելու է, որ խոտաբոյս, խոտախառն եւ բարձրահասակ են ցողուններ: Իսկ այն արտերն, որոց բոյս ցանցառ է եւ կարճ, պէտք է մանգաղով քաղել: Երանի՛ թէ, Թոռնիկ, երթայիր տեսնայիր Մշոյ, մանաւանդ Հացեաց գաւառի քաջաբազուկ մշակներուն հնձելու հանդէս, նոքա չգիտեն մանգաղ, ամենայն ինչ գետնի երեսէն բուսածները գերանդիով կը սրբեն, ոչինչ փոյթ չունին թէ հատիկներ գետին կը թափին. վասնզի այնպիսի չնաշխարհիկ հողեր ունի, որ ինկած հատիկներ մէջ թաղուելով, եւ աշնան անձրեւ վրան գարով կը տեսնաս որ հնձուած արտը նորէն կանաչեր է, որով առանց աշխատութեան

կրկնակի արդիւնաբեր լինելով հետեւեալ տարին նորէն կը քաղուին: Հնձելու, եւ մեծ-մեծ խուրճեր կապելու վարժութեան մէջ արդարեւ մշեցի երկրագործ գերագանց է, թէեւ հողագործութեան ուրիշ մասերում շատ յաջողակ չէ:

Համառօտ կերպով ակարտելով արտօրէից հնձելու դասը, միտքս եկաւ այն բանը, զոր Տէր Աստուած Մովսէսին պատուիրած է, ճռաքաղ չառնել թէ՛ այգին եւ թէ՛ արտը, զի փոքր ճիւղեր եւ թափուած հասկեր՝ որբերուն եւ աղքատներուն բաժինն է: Աստուծոյ այս գթութեան պատուէր ծերունի Պապիկ, Թոռնիկիդ կ'աւանդէ որ բարեսիրտ եւ գթասէր լինիս: Մենք այգի չունի՛մք, հնձոց ժամանակ պէտք է թողումք որ գիւղի աղքատներ, այրիներ, որբեր գան ժողվեն թափուած հասկեր ու հայթայթեն իրենց կեանքի պարէն: Նոքա մեր գիւղի չքաւոր մասն են, վարուցան չունին, հապա ինչո՞վ պէտք է ապրին՝ պէտք է աշխատութեան բաժին տալ այնպիսիներուն, որ կարող են աշխատել եւ օրավարձք ստանալ. իսկ կան այնպիսիներ, որ ծեր ու պառաւ են կամ փոքրիկ տղեքներ են, ոչինչ աշխատութիւն չենք կարող պահանջել իրենցմէ իբրեւ փոխարինութիւն: Քրիստոս յատկապէս այսպիսեաց համար խօսած է. «Տուք փոխ այնմ, ուստի ոչ ակն ունիցիք առնել»:

Արտորայք- արտեր. գերանդի- մեծ մանգաղ. կոծել- չորնայ. Յամաշխատ- համատեղ աշխատանք. Յասկաւորեալ- հասկ կապած. ճիռ- խաղողի պզտիկ ողկոյգ. ճռաքաղ- ճիւղերը, հասկերը հաւաքել. Մանգաղ- հնձելու գործիք. Յօգն- օգնութիւն. Ոգւոյ- հոգիի. Չլաշխարհիկ- բացառիկ, չտեսնուած. Սարակ- օրավարձքով բանուոր. Տուք փոխ այնմ, ուստի ոչ ակն ունիցիք առնել- Փոխ տուէք անոնց, որոնցմէ առնելու ակնկալութիւն չունիք.

ԺԲ.

ԿԱԼ ԵՒ ԿԱԼԱՏԵՂ

Արտօրայք հնձելու ժամանակ, երկրագործ մեծ փուլթաջանութիւն պէտք է ունենայ, մի կողմէն քաղ-
լած ցորենի դէզերը սայլերով կրել կալատեղ: Այս աշ-
խատութիւն շատ կը դիւրանայ, եթէ կանխապէս սայլի
ճամբաներ հարթուած ու պատրաստուած լինին. յայտ-
նի է ամէն գարնան ժամանակ յորդ անձրեւներէն եւ
ջրավազ տեղերէն, ճամբաներու վերայ հեղեղատներ կը
բացուին եւ մեծ արգելք կը լինին սայլերու ընթացքին:
Նկատէ ու տես Թոռնիկ, թէ ո՞րչափ անհոգ է գիւղա-
կան ժողովուրդ, զի երբ այդ բնական ճամբաներ կը
խանգարուին, նա կը մտածէ յայնժամ ուրիշ նոր ճամ-
բու գիծ մի բանալ, որով հին բնական ճանապարհ կ'ա-
մայանայ: Իսկ նոր ճամբան թէ երկար լինի եւ պտոյտ-
ներ ունենայ, ոչինչ փոյթ է իրեն համար, զի գիւղացին
չգիտէ հաշուել ժամանակի կորուստ, թո՛ղ դժուարու-
թիւններ: Ուստի, երկրագործին աշխատութեան մեծ
դժուարութիւն կը լինի, եթէ տարուէ տարի չնորոգ-
ւին գոնէ խանգարուած գլխաւոր ճամբաներ: Դեռ
հունձքեր ի կալատեղ չբերուած շատ կարեւոր է կալա-
տեղի պատրաստութիւն, եւ կասելու համար պէտք ե-
ղած գործիքներ, կամնասայլ, ջառջառ եւայլն: Վանայ
արեւելեան եւ հիւսիսակողմն եղած գաւառներ շատ
գիւղեր կան, որ երբեք կալատեղի պատրաստութեան
պէտք չունին, վասնզի գիւղերուն մօտ խիտ եւ միաբոյս
մարգեր կան, որ գետնին երես ծածկած են իբր մի կա-
նաչազարդ փռոց, ինչպէս մեր Արճակ գիւղին կալատե-
ղեր, որք բնական են եւ պէտք չունին պատրաստու-
թեան: Կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, օրանն կասուելէն յետոյ
մեր ցորենաչեղջեր ո՞րչափ մաքուր եւ անխառն են, ոչ
հոգ, եւ ոչ քար ունին իրենց մէջ, իսկ այն կալատեղեր,
որ անբոյս, լերկ հոգ են, երկրագործ կը պարտաւորի

ամէն տարի կալի ժամանակ շինել եւ պատրաստել: Կալի տեղ երեսէն փորելով ջուր կը թողու վերայ, եւ անհարթ տեղեր բահով հարթելով կ'ուղղէ գետնին մակերեւոյթ, ջուրը ցամքելէն յետոյ յարդ կը ցանեն վերայ, եւ կը սկսին բահի քամակով ծեծել եւ հարթել: Այս կերպ շինուած կալատեղեր դարձեալ խորդ ու բորդ կը լինին, եւ ազատ չի մնար ցորեանն աւազախառն հողերէ: Լաւագոյն կալատեղ այն է որ միանգամ սալայատակ լինի, եւ իւր շրջապատը գոնէ կէս կանգուն բարձրութեամբ թումը ունենայ՝ որպէսզի օրան կրող սայլ նորա եզերք կենայ եւ չմտնայ կալատեղ, զի սայլին աւիւններն, կալատեղին յատակ կը խանգարեն:

Մեր վանայ գիւղերուն օրան կասելու կերպ, եւ գործիքներ բաւական յաջող են, թէ՛ կամնասայլ եւ թէ՛ ջառջառ ի միասին բանեցնելով մեծ գործ կը տեսնան, աւելի կասող եւ մանրող է ջառջառ գործիք, որ փայտէ մի գլանակ է երկու կանգուն երկար, որոյ վերայ շարուած են ոլոր ձեւով երկաթէ սուր ուրագներ, որ անլաճեւ դառնալով կը կտտրտէ կալի օրանն: Մանաւանդ, երբ ձիեր լծուած լինին ջառջառին արագապէս դառնալով կամնասայլէն շատ աւելի գործ կը տեսնան:

Հարցուր, Թոռնիկ, թէ աղքատ գիւղացիք ինչպէ՞ս կալ կ'անեն, երբ այդ գործիքներ չունին: Է՛, Թոռնիկ, աւելորդ է այդ հարցումն, քանի որ աղքատն արդէն հողատէր չէ, միթէ կարո՞ղ է վարուցան անել: Ահա, տես մեր գիւղի աղքատ Ղազարի կալ, որ ժամանակաւ գեղին առաջին հարուստ համբան էր, այժմ հագիւ մի քանի սայլ ցորեն ունի կասելու: Մի եզ եւ մի կով ունի, լծած է մի մաշած անատամ կամնասայլի, իւր փոքրիկ կալիկ անով կը կասէ: Ես վաղուց կը ճանչնամ աղքատ Ղազար, որ երբեմն տանուտէր էր, դուռը բաց, եւ այժմ այդ վիճակին հասաւ, թէ՛ արտեր, թէ իւր ծառաստաններ պարտատէր գրաւեց, թէ իրաւ թէ անիրաւ, այդ

չգիտեմ, միայն այս գիտեմ, որ պարտատէր թէ՛ աշխարհին օրինաց առաջ թէ իւր խղճին առաջ ինքն չքմեղս եղաւ եւ կարդաց բանաստեղծին այս տողերը:

«Հետեւելով միշտ օրինաց աշխարհի,
Ես կեանքումս մարդոց վնաս չի առի»:

Միջանկեալ բան պատմեցի, Թոռնիկ, որ պարտք անելէ զգուշանաս, ապա թէ ոչ դու եւս աղքատ Ղազար կը դառնաս:

Դու չես տեսեր, Թոռնիկ, բայց ես տեսած եմ ի Պոլիս, պատմեմ քեզ: Եւրոպիոյ արուեստագէտ մարդիկ այժմ կալ կասելու համար մի մեքենայ հնարած են, որ ահագին բան է. մեծ սայլի պէս չորս անիւներու վերայ հաստատուած, որու մէջ զանազան մանր ու խոշոր երկաթաթել մաղեր, եւ այլ կասող եւ մանրող սուրեր գետեղուած են, որ մեզ պէս շինականի խելք չի հասնիր: Այս մեքենայն կրակով կը դառնայ, երկու մարդ մեքենային տանիս կեցած շարունակ խուրճեր քակելով կը ձգեն ընդունարանի ծակէն ներս, որոնք փշրուելով, մեքենայի երկու ծակերէն դուրս կը վանուին թէ՛ ցորեան եւ թէ՛ յարդ: Այս մեքենայն միշտ դէզերուն քով կը հաստատուի, որովհետեւ դիւրութիւն ունի սայլի պէս վարել տանել ուր որ լինի:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ գիտութիւն ո՞րչափ դիւրացուցեր է մարդոց աշխատութիւն, այն ինչ մենք միսներով կալ կ'անենք, եւ շատ անգամ ձիւներու տակ կը մնան, նաեւ կը սպասենք մեղմաշունչ հովերուն, որ պէսզի էրան անելով ցորեն յարդէն հանենք: Երկու անգամ մաղերէ անցունենք եւայլն: Առանց այս բոլոր աշխատութեանց մեր մի ամսուան գործը, մեքենայն մի քանի ակուր մէջ կը լրացնէ: Եւ այնչափ մաքուր կը գտէ ցորեան, որու վերայ մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս ի սպառ ի մի կողմ անջատուած են քարեր, հողեր, եւ օ-

տար հատիկներ. որով այլեւս հարկ չի մնար ցորեան կրկին մաղելով մաքրել, եւ ապա տանել ջաղաց աղալ:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, թէ աշնան կալերու ժամանակ ո՞րչափ կ'աճապարեն գիւղացիք, որ անձրեւակարգ չսկսած կալեր ժողվեն, զի երկրագործը կայի ժամանակ անձրեւ չ'ուզեր, այլ միայն արեւ եւ յաջող քամի: Բայց այս մեքենային մեծ օգտակարուլթիւն այն է որ ամէն ժամանակ կարող է բանել:

Սորա համար Եւրոպիոյ մեծ ազարակատէրեր, ցորեան առանց կասելու շատ ժամանակ դէզերով կը պահեն եւ երբ պէտք լինի, մեքենայն դէզի առաջ տանելով, կը կասեն: Վասնզի փորձուած է, թէ ցորեան աւելի լաւ կը պահուի երկար ժամանակ դէզերուն մէջ իրենց հասկերով ու պատեաններով, քան շտեմարանին մէջ, որ շատ անգամ կը տաքնայ, կ'ոջլոտի եթէ երբեմն խառնելով չղարձնես: Մեր աղքատ կալեր մեքենայի պէտք չունին, մեր մեքենան ժրագործ աշխատութեան բազուկներ են: Միթէ կարո՞ղ ենք այդ թանկագին մեքենայն բերել մեր աշխարհ, որ մի հատ հազար լիրայի արժէք ունի, ինչպէս շատ անգամ կրկնած եմ Եւրոպիոյ երկրագործական աշխատութիւն գիւղական ժողովուրդին շատ դիւրացուցած են, նա պէտք չունի մեքենայ ստանալ, վասնզի կան այնպիսի ընկերութիւններ, որ յատկապէս այդպիսի մեքենաներ կը գործածեն. գիւղացին վարձք տալով, միայն իրենց ամբողջ ունեցած ցորենադէզեր կասել կու տայ: Եւ գիտե՞ս, ո՞րչափ դիւրութեամբ այդ դժուարաշարժ մեքենան գիւղէ գիւղ կը տարուի, միայն երկու ձի լծելով, հարթուած պատրաստուած ճամբաներուն շնորհիւ: Ով գիտէ, անշուշտ կու գայ ժամանակ եւ մի օր, որ այդ մեքենայն քայելով կու գայ մեր աշխարհ, ես կը մեռնիմ, եւ դու կը տեսնաս ու կը յիշես Պապկէդ գուշակութիւն:

*Կալի եւ կալատեղի դասն աւարտելով, այժմ պէտք է
խօսիմ շտեմարանի պատրաստութեան վերայ, որ կա-
րեւոր է երկրագործին համար:*

Երան, Երան տալ- էրնել, քամիին տալ, ցորենը գտելու համար. Զամբայ-
հաւանաբար՝ երեւելի. Զեղեղատ- ջուրի առատութենէն ձեւացած գետ.
Չքմեղ- անմեղ. Տանիս- տանիք. Քամակ- կռնակ.

ԺԳ.

ՇՏԵՄԱՐԱՆ

Յանկարծ միտքս եկաւ Թոռնիկ, ինչ զուգադէպ մի օր է այս օր, վաղը մեր Վարազայ Խաչի տօնն է: Ի նախնեաց անտի սովորութիւն եղած է, բոլոր Վասպուրական աշխարհ վաղը հարիսայ կը դնէ, գիւղական ժողովուրդին համար աւելի ցնծութեան օր է, մենք այս աւուր հայր հորկոտ կ'ասենք, վասնզի կալեր կը վերջանան. կալի երախայրիքէն գիւղական տանտիկիները յատկապէս ճերմկահատ ցորեններէն կորկոտ կը պատրաստեն հարիսայի համար, բոլոր գիւղի տները ամէն մէկ իրենց չափով հարիսայ կը դնեն: Էր մի ժամանակ որ գիւղի մեծ-մեծ համբաներ մէկ-մէկ եզ կը մորթէին հարիսայի համար, իրենց մեռելները յիշելով հոգևոյ հաց կը պատրաստէին, բոլոր գիւղի ժողովուրդ, աղքատներ կ'ուտէին կուշտ-կուշտ եւ կ'օրհնէին տանուտէր: Քնա՛ց, Թոռնիկ, այն առատութեան ժամանակ, թո՛ղ եզն, բաւէ թէ կարենան ուլ մի մորթել: Ի հնուց հարիսայի համար շատ երգեր կան, բայց ես նորէն մի երգ խօսիմ քեզ:

«էս օր, գիտէ՞ք թէ ի՞նչ օր է
Մեր Վարազայ Խաչի տօնն է,
Եւ մենք կ'ասենք կալի կորկոտ,
Հարիսայի մեծ տօնն է:
Բոլոր աշխարհ Վասպուրական
Հարիսայի տօն կատարէ,
է՛, տան տիկին, թոնիր վարէ
Դիր մեծ պղինձ եւ պտուկներ,
Մենք մորթեցինք մեր պարարտ եզն,
Միսն ու կորկոտ պատրաստ է, տե՛ս:
Բոլորեցէք շուրջ պղղնձին
Բոլոր գեղի կըտրիճ լաճեր,
Հարէք ըզսա ուժգին հարէք,

Կ'ասէ մեր հայր Լուսաւորիչն:
 Էնպէս հարէք մինչեւ հային
 Ոսկորն ու միան ի միասին,
 Հային խառնին հետ կորկոտին
 Այն է նշան լաւ հարիսին:
 Չոքէք, մանկտիք, թախսին վերայ
 Սրբուոց չ'ուզեր, շինական ենք,
 Լից տան տիկին ըզհարիսան
 Լիճ-լիճ արա եղն ի վերայ:
 Տան հարսներ եւ աղջիկներ
 Շուտ-շուտ բերէք ըզթափթափան
 Թոնրէն ելած տաք-տաք հացեր,
 Ի՞նչ անուշ է հարիսի հետ:
 Առէք այն կոպիտ անտաշ
 Խոշոր-խոշոր մեծ դրզալներ,
 Կերէք-կերէք անուշ էլնի
 Վաստակաւոր մշակներ:
 Օրհնեալ լինի մեր տան տիկին
 Լաւ է եփեր ըզհարիսան,
 Օրհնեալ լինի Լուսաւորի՛չն
 Որ տուաւ մեզ լոյս հաւատ,
 Հետ հաւատին մեզ աւանդեց
 Հարիսային այս յիշատակ
 Պահենք-պահենք այս յիշատակ,
 Միշտ յիշենք ու չ'մոռնանք
 Մեր փրկութեան մեծ օրն էր այն»:
 Պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, հարիսային աւանդութիւն
 եւ յիշատակ, որ մեր Լուսաւորչի օրէն եկեր եւ մեզ հա-
 սեր է:

Ես էլ իմ Պապկէս լսած եմ որ այսպէս կը պատմէր,
 թէ երբ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ խոր վիրապէն ե-
 լաւ, եկաւ Վաղարշապատ, վաթսուն օրը ամբողջ քա-
 րոզ խօսեց հեթանոս Հայ ժողովուրդին. բիւրաւոր

մարդիկ մտիկ կ'անէին: Անշուշտ անոնց մէջ շատ աղքատներ կային: Լուսաւորիչն ուզեց աղքատներուն համար մի ճաշ պատրաստէ. բայց այս ճաշը Յիսուսի պէս հրաշքով չպատրաստեց, հրաման արեց հազարաւոր գեղացիներուն որ շատ եզ ու ոչխար բերին, գանոնք մորթել տուաւ, մեծ-մեծ կաթսաներ կրակի վերայ դրին, միսեր մէջ լեցուցին, կորկոտն եւս վրան, հրաման արաց հաստաբազուկ կտրիճ երիտասարդներուն եւ ասաց հարէք զսա, որով այս կերակուրի անուն մնաց *հերիսա*: Այս կերակուր հայկական մի պատուական կերակուր է, հայրիկ շատ կը սիրէր հերիսան, միշտ եփել կու տար Վարագայ վանքում: Եւ երբ նա իւր պանդխտութեան մէջ կարօտ կը քաշէր հերիսային, միանգամ նամակ գրած էր Վարագայ միաբանութեան, էդ նամակին խօսքեր միտքս պահած եմ:

Երջանի՛կ միաբանութիւն Վարագայ, որ կը բնակիք Աւագ Սուրբ Նշանի թեւին տակ, արդեօք կը յիշէ՞ք պանդուխտ Հայրիկ, ա՛խ, ես գձեզ կը յիշեմ. կը յիշեմ Վարագայ խաչին տօն որ մօտ է. կը յիշեմ վանքին այն պատուական հարիսան, եւ դուք առանց Հայրիկին կ'ուտէք հայրենաւանդ կերակուր: Կերէ՛ք, թող անուշ լինի, եւ կշտապինդ կերէք եւ խմեցէք Վարագայ սարի ծոցէն բղխած պաղուկ-պաղուկ աղբիւրներուն ջուրը: Իսկ Հայրիկ իւր պանդխտութեան մէջ ա՛խ կը քաշէ հարիսային դէմ: Ի՞նչ կը լինի, որ յիշէք Հայրիկը եւ մի ճյօր հարիսայ Ամբակումայ հրեշտակին յանձնէք, որ բերի ի Բաբելոն, ուտեմ եւ օրհնեմ գձեզ: Ողջ եղէք:

Է՛ թոռնիկ, բա՛ւ է, թողունք այս աւանդական հարիսայի բան, դառնանք մեր դասին կարգ:

Գիւղական տնտեսութեան մէջ շտեմարանի պատրաստութիւն շատ պարզ ու նախնական է: Սովորաբար գիւղացիք իրենց ցորեն, գարի եւ այլ հատեղէն բաներ մի մարդաչափէն աւելի հոր փորելով կը հորեն ի գե-

տին, թէեւ հորին կողերը խոտով կամ յարդով կը շրջապատեն, բայց շատ անգամ կը վնասին, խոնաւուլթիւն առնելով՝ հացը գէշահամ կը լինի: Եւ որովհետեւ այս ցորենի հորեր բացօթեայ տեղեր են, կը պատահի շատ անգամ անձրեւէն եւ ձիւներէն ջուր առնելով կը փտտի ցորեն: Այնպէս կը թուի, Թոռնիկ, որ հին-հին ժամանակներ գիւղացիք իրենց ցորեն ապահովութեամբ պահելու համար՝ գետնի տակ կը պահեն, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բաներ: Զարմանք է որ այս ապահով ժամանակի մէջ եւս նոյն սովորութիւն պահած են: Բայց այս բան անհոգութեան եւ ծուլութեան մի արդիւնք է: Երբ գիւղացին իրեն համար տուն կը շինէ, անասնոց համար ախոռ, ոչխարներուն համար գոմ, միթէ դժուարի՞ն է որ իւրաքանչիւր տուն իրենց արմտեաց չափով շտեմարաններ շինեն: Կան ոմանք որ գաղջին հողէ մեծ-մեծ փեթակներ կը շինեն, որոնց մէջ մեծ քանակութեամբ արմտիք կը պարունակեն, փեթակներ շատ լաւ կը պահպանեն հատեղէն բաներ, միայն թէ փեթակներու տանիք լաւ պատրաստելու է, որ կաթիլներ չիջնան փեթակին մէջ:

Բայց միշտ լաւագոյն պէտք է համարենք շտեմարան, որ որչափ ուզենք կարող ենք ընդարձակ շինել, որպէսզի ամէն տեսակ հնդեղինաց որոշ անջրպետներ ունենայ իւր մէջ: Յորեն՝ ժամանակին խառնել դարձրնել պէտք է որ օդ առնելով չտաքնայ եւ ոջլոտի:

Ահ, Թոռնիկ, հոգիս կը հառաչէ, միթէ պարտապան գիւղացի երկրագործին շտեմարան պէ՞տք է: Ահա մեր բարեկամ Կիրակոս աղբօր կալ, կը չափեն, տե՛ս քսան քիլանոց մի ցորենի շեղջ է. վաշխառու քաղբքիք եկեր պատրաստուեր են, չափեցին շեղջը, քսան քիլա եղաւ: Նախ Տէրութեան տասանորդին տուրք տրուեցաւ, վաշխառուներ ամէն մէկ իրենց տոկոսներու հաշուով չափեցին առին, ի՞նչ մնաց, միայն կալատակն, նորա

վերայ եւս աղքատներ թափեցան կայեմասն առին սրբեցին կալատեղ: Դու տես այժմ Կիրակոսին խեղճ վիճակը, նա տխուր երես կախած, առաւ կային ցախաւել, թիակ, հեծանոց եւայլն, գնաց տուն, տանտիկին հարցուց, ծօ մա՛րդ, այդ ահագին կայէն մեզ բաժին չմնա՞ց, ի՞նչ պիտի ուտեն մեր ճժեր ու պժեր: Տանուտէր պատասխանեց, տարեկա՛ն, տարեկա՛ն (հաճար), գարին արդէն գնացող եկող հիւրերուն հագիւ բաւէ: Տանտիկին ձեռքեր կցեց ու լացաւ, ա՛հ, Աստուած, դու տեսար, բարկ թոնրին դիմաց տարին բոլոր հաց թխեցի, կերակուր եփեցի, մշակներ հոգացի, ի՞նչ դատաստան է այս Տէ՛ր, ես եւ իմ ճժերս կարօ՞տ պիտի մնանք ցորեն հացին: Է՛, տանտիկին դու չգիտե՞ս, ցորեն քաղքցոց, գէր-գէր մսացուներ դարձեալ քաղքցոց, իսկ գեղացւոյն բաժինն է, տարեկան, կորեկ, եւ թանապուր: Այս եւս բաւական է, դու փառք տուր Աստուծոյ, կնիկ, մեզմէ աւելի գրկեալներ կան, զի Մշոյ գիւղացին կլկլով միայն կ'ապրի, որ տարեկանէն եւ կորեկէն շատ չնչին է: Դու հարցո՛ւր, Թոռնիկ, այս անխիղճ եւ անիրաւ վաշխառուներու ձեռքէն մեր գիւղացի ժողովուրդն ե՞րբ պիտի ազատուի, որ թո՛ղ կալի ցորեն, մեր արտերն եւս կը գրաւեն, որ մեր կեանքն ու ապաւէն է, եւ մեր Արճակ գիւղի գիւղացւոց սեպհական հողերու գրեթէ բաւական մասն գրաւած են: Այս բան երկրագործ ժողովուրդին մի սպանման խնդիր է: Եւ սորա միակ ճարն ու դարման հոգացող՝ Տէրութեան արդար օրէնք, եւ իշխանական ձեռք միայն կարող են կարճել վաշխառուններու ձեռք, որ ծանրացած է երկրագործ պարտապան ժողովուրդին վերայ:

Արդէն քանի տարիներ յառաջ Տէրութեան հոգածութիւն դարձաւ այս բանին վերայ: Ուստի գաւառագլուխ քաղաքներու մէջ փոխատուութեան սնտուկներ հաստատել տուաւ խիստ չափաւոր տոկոսով: Որ-

պէսզի երկրագործ ժողովուրդ թողլով վաշխառուներ, փոխատուութեան կեդրոնին դիմէ: Միայն թէ այդ սնտուկներ բաւական պիտի լինի՞ն այն ահագին անհաշիւ բարդուած գումարներուն դէմ, որ այսօր բեռնաւորուած է Տէրութեան երկրին ընդհանուր ժողովուրդին թիկանց վերայ: Կալն ու շտեմարան առիթ տուին ինձ, Թոռնիկ, այսքան միայն հարեւանցի կերպով խօսեցայ եւ բաւ է, թողունք այս խնդիրը մեծ տնտեսագէտներուն, թող մեծ-մեծ հատոր գրքեր շարադրեն երկրին տնտեսութեան մասին, որ երկրին բարգաւաճման կեանքն է, զի հացով կ'ապրի Տէրութիւն եւ Տէրութեան հպատակ համայն ժողովուրդ:

Գաղջիւ- տաք. Երախայրիք- առաջին պտուղ. Էլիւ- բլլայ. Թախթ- գահոյք. Թափթափա- հաց. Կլկիլ- գարի. Կորկոտ- կտրտուած ցորեն. ճժեր ու պժեր- երեխաներ. Ճլօր- կճուճ, կաւաման. Սփոռց- ծածկոց, փռոց.

ԺԴ.
ՁՄԵՌՆ
ԵՒ ԱՆԱՄՆՈՑ ԴԱՐՄԱՆ

Երբ կը վերջանան կայեր, աշուն կ'երթայ, ձմեռը կու գայ, ձիւներ կը պատեն դաշտեր ու լեռներ. այնուհետեւ կը դադրին մշակութեան դաշտային գործեր, բոլոր անասուններ ախոռներու մէջ կը կապուին մսուրներու առաջ՝ երբեմն երեք ամիս, եւ երբեմն մինչեւ չորս ամիս եւ աւելի եւս այնպէս կապուած կը մնան եւ պէտք է դարմանենք զիրենք յարողով եւ խոտով, որ իրենց աշխատութեան դուրսնաքեայ բաժինն է, իսկ պատուական մասն մեզ կը մնայ, ցորեան, կաթ, մածոն, պանիր, իւղ եւ այլն:

Բայց գիտե՞ս, Թոռնիկ, ձմեռը նախապէս լեռներուն գլուխներէն կը սկսի, մի առտուն երբ վեր կ'ելլենք, կը տեսնանք, որ լեռներու գագաթներ ձիւնով ծածկուած են, եւ այդ մի նշան է, ցոյց կու տայ մեզ թէ ձմեռը մօտ է. լեռնէն պիտի իջնայ դաշտ, պէտք է էն ժամանակ զիւղական ժողովուրդ իւր ձմերան պատրաստութիւններ տեսնայ:

Դու գիտես, մեր զիւղացւոց տներ եւ ախոռներ, խախուտ եւ անհաստատ շէնքեր են, ամէն տարի աշնան պէտք է նորոգուին: Կը կարծե՞ս, Թոռնիկ, որ զիւղական ժողովուրդ լաւ հասկցած է աշխարհիս ունայնութեան կեանք, սորա համար երբեք չ'ուզեր հաստատուն բան շինել: Ո՛չ, այդպէս մի դատեր, նախ որ իւր տնկած ու մշակած փայտ չոռնի, եթէ գտնէ՝ դրամ չոռնի, եթէ շինէ՝ շինելու կերպ չի գիտեր, եւ այս ամենուն մասին դարձեալ պիտի խօսիմ իւր տեղը:

Մեր բնակած երկրի ձմերան սաստիկ կլիման է, որ պատճառ տուած է անասնոց համար ախոռներ շինել: Այս մասին անաշխատ եւ ազատ են հարաւային ջերմին գաւառներ, ուր ոչ ցուրտ կայ, եւ ոչ ձիւն. երկրագործ

ժողովուրդին աշխատութիւն շատ պակաս է, ձմերան անասնոց դարմանին համար ոչինչ հոգ ու մտածութիւն չունին, տարին տասն երկու ամիս անոնց անասուններ կ'արածին: Ուստի երբեք պէտք չունին, ոչ ախոռ շինելու եւ ոչ անասնոց համար դարման պատրաստելու, ոչ խոտ եւ ոչ յարդ. ուստի խոտ մշակելու, քաղելու եւ դիզելու երբեք պէտք չունին. ինքնաբոյս խոտ այնչափ առատ կը բուսնի, մանաւանդ Կիլիկիոյ լայնածաւալ խորդաչատ (չուզուր օջա) որ աշնան ժամանակ կրակ տալով կը վառեն, որով աւելի կ'ուժովնայ հողը, եւ հետեւեալ տարին խոտաբոյսն կրկնապատիկ կը զօրանայ:

Բայց մեր երկրի ձմերան ցուրտ եղանակն կը ստիպէ մեզ, անասնոց համար ախոռ եւ դարման պատրաստել: Դու կը տեսնաս, Թոռնիկ, ի՞նչ են մեր ախոռներ եւ ի՞նչ պիտի լինի անոնց պատրաստութիւն, եթէ առիքի մի քանի գերաններ փտտած են՝ պիտի փոխուին, եթէ մսուրներ քանդուած են՝ պէտք է շինուին, նոյնպէս եթէ ախոռին յատակներ դարուփոս եղած են, պէտք է սալարսով հարթել եւայլն:

Շինական երկրագործ միայն այսքան կարող է պատրաստել իւր անասնոց ախոռ, նա որ իւր բնական խրճիթին համար հոգ չունի, միթէ անլեզու խեղճ անասնոց համա՞ր պիտի մտածէ. եւ իրաւունք ունի, զի մարդ իւր կեանքի չափով կը չափէ ամէն բան:

Թողունք ախոռ, Թոռնիկ, խօսենք անասնոց դարմանին վերայ, եւ գիտես թէ, մեր խեղճ անասնոց դարման՝ չոր յարդն է, խոտ միայն ոչխարներուն կը պահեն, թերեւս երբեմն գարնան մօտ գոմէշներուն եւ եզներուն առանձին՝ օրը միանգամ խոտ տան: Իսկ մատակ գոմէշներ, կաթնտու եւ յղի կովեր, հորթեր արժանի չեն խոտ ուտելու, ահա քեզ մի գրկանք. կովերն, որ կաթ եւ իւղ կու տան մարդոց սնունդին համար,

հորթեր կու տան, որ եզ կը լինին երկրագործին համար, ոչինչ նշանակուածին ունին մեր Վանայ գիւղացւոց մօտ. գուցէ ուրիշ գաւառի գիւղացիք այսպէս չեն վարուիր: Դու տեսեր ես, Թոռնիկ, գարնան ժամանակ մեր գրկեալ կովեր այն վիճակին կը հասնին, որ չեն կարող նստած տեղերէն վեր կենալ այլ պոչերէն բռնելով վեր կը հանեն, յի կովեր շատ անգամ ծնելու ժամանակ դժուարածին կը լինին: Դու տեսնաս այն ժամանակ տանտիկին խղճմտանքի կու գայ եւ մի ամանով լակ պատրաստելով կը բերէ ծննդաբեր կովուն: Ստոյգ է որ կիներ աւելի կ'ուզեն շահել ու դարմանել կովերը, որպէսզի աւելի կաթ առնեն, մածուն շինեն, թանապուր եփեն, որ գիւղական կերակուրն է: Խեղճ կովեր ի՞նչ կ'ուտեն որ կաթ տան: Չոր յարդ ուտելով միայն կարո՞ղ են կաթ տալ: Մի սակառ յարդ մի քաշ կաթի հիւթը հագիւ ունի, եւ այս փորձած են վերլուծելով բնագէտ երկրագործք:

Կարգն եկաւ, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, ես լսած եմ որ Եւրոպիոյ երկրագործներ յարդ չեն կերցուններ տաւարներուն, այլ աւելի խոտ եւ ուրիշ բուսական բաներ: Հնարամիտ փորձերով այնպիսի գիւտեր գտած են անասուններ գերցնելու համար, մարդ երբ լսէ կը զարմանայ եւ չի հաւատար, թէ մի եզ կամ կով մինչեւ եօթանասուն, ութսուն յիտր կշռէ, այն ինչ մեր գերցած եզներ եւ կովեր շատ-շատ հագիւ քսան կամ քսանհինգ քաշ կաթ կու տայ, դու մտածէ, թէ ինչ կ'ուտեն, եւ օրը ո՞րչափ քանակութեամբ բան կ'ուտեն, ուրկից քսան քաշ միայն կաթի հիւթ կը գոյանայ: Չարմանալին այն է, որ այդ կովեր թէ՛ ամառ, թէ՛ ձմեռ ախոռին մէջ կապուած կը դարմանուին, կը թուի թէ այդ աշխարհ ամբողջ մշակուած երկիր է, արօտավայրեր չկան: Է՛, Թոռնիկ, ուրեմն մեր անասուններ գոնէ ամառան շատ երջանիկ են, որ հովասուն լեռներուն վերայ, ծաղկալից

հովիտներուն մէջ, կանաչագարդ մարգերուն վերայ ճեմելով կը կայտուին, հապա այն պաղուկ-պաղուկ ջուրեր, որ կը խմեն, իրիկուն կը լինի գեղի նախիր դաշտէն տուն կը դառնայ, կովեր ծիծերնին լցած ծանր-ծանր, հպարտ-հպարտ շորոլալով, պռալով կը քալեն-ամէն մէկ իրեն տիրոջ տունը կ'երթայ. տանտիկին, հարսներ կ'իտոց կ'առնեն, կը վագեն, կովը հանդարտ կը կենայ, եւ կը սկսին կ'իթել, խղճմտանքով տանտիկին գիտէ կ'իթելուն չափը, բաւական բաժին կը թողու հորթկան համար. բայց կան անխղճմտանք կիներ, որ խիստ ճմլելով կը քամեն կովուն պտուկներ այնպէս, որ խեղճ հորթկան շատ նուազ բաժին կը թողուն:

Երբեմն, ծուռ կարմիր կովեր կան, որ շատ ուղիղ դատաստան կ'անեն երբ տանտիկին խստութեամբ կը ճմլէ պտուկներ. կովը կը զայրանայ, կը գարնէ կը թափէ կաթն, կ'իտոցն էլ հետը կը կոտրէ, եւ այսպէս կը տեսնայ իւր զրկուած հորթին դատաստան: Երանի՛ թէ մարդիկ օրինակ առնելով ծուռ կովու չափ դատաստան տեսնային: Դու կը տեսնաս եւ գիտես, Թոռնիկ, այսչափ առատ-առատ արօտներու մէջ արածելուն, որչափ կաթ կու տան, հագիւ օրական մի քաշ, կամ շատ շատ երկու քաշ: Իսկ ձմերան երբ սոսկ յարդով կ'ապրին, խիստ կը նուազի իրենց կաթը, գորով ճորոջ հորթեր կը կշտուցանեն:

Անշուշտ, Թոռնիկ, հետաքրքիր կը լինիս իմանալ, թէ երբ մեր կովեր դրախտի երկրին մէջ ամենագան ծաղիկներով եւ խոտերով կը պարարտին, ինչո՞ւ համար Եւրոպայի կովերուն պէս կաթնաբեր չեն, եւ կամ անոնց չափ միս չեն կապեր:

Խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, նախ որ մեր կովեր ազնիւ ցեղերէ չեն, կը տեսնաս դու, փոքրիկ եւ գաճաճ բաներ են, մինչդեռ Եւրոպիոյ անասնապահ ամէն ջանք եւ հնարամիտ փորձեր ի գործ կը դնէ, ոչ միայն կովե-

րուն, այլեւ ամէն տեսակ անասնոց ցեղերը ազնուաց-
նել. մենք ոչ այդ խելք ունինք եւ ոչ այնչափ հոգ. մենք
այնպէս կը հաւատանք թէ այդ մի բնական բան է որ
մեր երկրի կովեր գաճաճ լինին: Երկրորդ՝ արուեստա-
գէտէ լսած եմ թէ արօտական շրջող անասուններ ինչ-
պէս են կաթնտու կովերը անդադար շրջելով, ծիծերուն
աւելորդ կաթը ուրիշ որակութեան կը փոխուի կամ
ջուր կը դառնայ: Արդեօք, եթէ սովորութիւն լինէր,
ինչպէս ոչխարներ կէս աւուր պէրատեղ կու գան եւ կը
կթուին, նոյնպէս կովերն էլ կթուին, գուցէ ծիծերուն
մէջ լցուած կաթ պարպելով մինչեւ իրիկուն կրկին ան-
գամ լեցուէր եւ նորէն կթուէր: Սորա փորձ շատ դիւ-
րին է, բայց մեր անդադար աշխատաւոր գիւղական ըն-
տանեաց վերայ այս նոր աշխատութիւն եւս կրնա՞նք
բարդել:

Թողունք այս, եթէ ասենք մեր գիւղացւոց, որ կթան
կովերն ախոռին մէջ պահեն, գարնան կանաչ խոտ քա-
ղելով կերցունեն եւ ամառն չոր խոտ: Լուռ կաց, Թոռ-
նիկ, եթէ այսպիսի մի բան խօսենք բոլոր գիւղացիք կը
խնդան մեր վերայ, քանի որ այնչափ ընդարձակ խո-
տաւէտ լեռներ, հովիտներ ունինք, որ անմշակ մնալով
միայն արօտական տեղեր են, յիմարութիւն չէ՞՞ այդ
պատուական արօտները թողնել, գորս անասուն ինք-
նին իւր բերնով կ'արածի առանց մեր աշխատութեան,
ե՛նել գարնանէ խոտ կերցունել կթան կովերուն, քանզի
խոտ միայն ձմերան պաշար է: Գիւղացւոց այս դա-
տաստան շատ իրաւացի է, եթէ եւրոպացի անասնա-
պահ իւր կովեր այդ եղանակաւ կը պահէ, նա պատ-
ճառներ ունի, նախ որ արօտատեղ չունի, երկրորդ՝ կո-
վերու առատ կաթէն մեծ շահավաճառութիւն ունի, ա-
մէն օր ահագին քանակութեամբ կաթ կը վաճառէ, իսկ
մեր գիւղացիք եթէ ունենան առատ կաթ՝ ո՞ւմ պիտի
վաճառեն, թէեւ կարող են իւր շինելով քաղաքացւոց

վաճառել, բայց այդ իրենց համար մի չնիչին շահ է, եւ դու կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, շինականին խելքն ու հաշիւ, այն ինչ պտըտուր եւ փթիր, գիւղէն բառնալով կը տանի քաղաք կը ծախէ եւ մեծ շահ կը համարի:

Դառնանք մեր առաջի նիւթին վերայ, Թոռնիկ, կաթնտու կովերու վերայ բաւական շատ խօսեցայ, եւ միտքս այն է որ ցոյց տամ քեզ, թէ մեր գիւղական ժողովուրդ անասնապահութեան մասին շատ ետ մնացած է. նա չի գիտեր, որ անասնաբուծութիւն երկրագործութեան մի կարեւոր ճիւղն է. աւելի շահաւոր եւ արդիւնաւոր, որոց փտտելոյն եւ դարմանին համար այնչափ տաժանելի աշխատութիւն պէտք չէ ինչպէս հողագործութեան, իւր շահն եւս թերեւս հողագործութենէն աւելի է: Ահաւասիկ քեզ մի կարճ հաշիւ տամ Թոռնիկ, որ աւելի լաւ համոզուիս:

Եթէ ունենանք հինգ կով, հինգ մատակ գոմէշ, հինգ ձի եւ հինգ էշ մատակ, ամբողջ կը լինին քսան հատ չորս տեսակէն, հաւանական է միշտ որ քսանէն տասն եւ հինգ հատ ծնի, եւ երեք տարիէն յետոյ՝ գործածելու կամ ծախելու վիճակին կը հասնին, եւ ամէն տարի ետեւէ ետեւ ծնելով ո՞րչափ կը բազմանան, նոյնչափ շահն եւս կը բազմապատկի: Ստոյգ է որ առջի տարիներ այնչափ մեծ շահ ցոյց չի տար այս փոքր դրամագլուխ, բայց այնպիսի ինքնաճուն դրամագլուխ մի է որ երթալով կ'աճի, եւ քանի աճի իւր շահ կը բազմապատկէ: Չկայ բնաւ աշխարհիս վերայ ուրիշ կերպ շահավաճառութեան այնպիսի շահ, որ հաւասարի տաւարաբուծութեան շահուն: Օրինակ եւ ապացոյց կ'ուզե՞ս, Թոռնիկ, տես մեր դրացի քիւրդեր, որ քան զմեզ սրամիտ են այս մասին, եւ աւելի անասնապահութեան ուժ կու տան քան սոսկ հողագործութեան, զի փորձով հասկցած են անոր արդիւնք: Տէ՛ս, հազարներով ոչխար կը պահեն, հարիւրներով սեւատաւար, բազմաթիւ ելխի

ըստևած ձիեր եւայլն: Մենք կը տեսնանք, ո՛չ կը զգանք եւ ոչ կը հաշուենք թէ կարգ մի ցեղապետ քիւրդերուն հարստութիւն՝ անասնապահութեան երեսն է: Ասա, Թոռնիկ, նոքա հովասուն ընդարձակ արօտատեղեր ունին, պատեհութիւն ունին եւ ի ստիպել հարկին կարող են պաշտպանել իրենց անասուններ թշնամի հրոսակներէն, այո՛, Թոռնիկ, այդ եւս մի կարեւոր դիտողութիւն է, բայց ես կը խօսիմ սկզբունքի վերայ միայն, թէ անասնոց բուրդ աւելի շահաւոր է: Այդ ձեր ներկայի դիտողութիւն գուցէ այսօր կայ եւ վաղը կը վերջանայ. գիժամանակ կ'երթայ եւ ժամանակ կու գայ, եւ կը բերէ իւր հետ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն շնորհիւ աշխարհաշէն Տէրութեան:

է՛, Թոռնիկ, այս դասը շատ երկար եղաւ, եւ շատ տեղեր որոշ նիւթեր իրար խառնուեցան, այժմ պիտի խօսիմ քեզ ոչխարի շահաբերութեան եւ դարմանի մասին:

Ամենազան- տեսակ-տեսակ. Առիք- առաստաղ. Դարուփոս- անհարթ. Դարման- ճար, կենդանիներու կեր. Դուզնաքեայ- չնչին, թեթեւ. Լակ- կեր, լափ. Խորդաշատ- մարգագետին. Կայտռիլ- կայտառանալ, վխտալ. Զորթկան- հորթուկին. Զրոսակ- ասպատակ, գող. Ծորով- բռնի. Մատակ- էգ. Ո՛ւմ- որո՞ւն. Պերատեղ- բեղմնաւորումի, կթելու տեղ. Պտըտուր եւ փթիր- թրիք. Պտուկ- ստինքին ծայրը. Սակառ- կողով, Սալար- սայալատակ. Զաշ- ծանրութիւն.

ԺԵ.

ՈՉԽԱՐ ԵՒ ԻՒՐ ԱՄԵՆԱՇԱՀ ԱՐԴԻՒՆՔ

Աչխարհի բոլոր ընտանի կենդանեաց տեսակին մէջ, ամենէն շահաւոր կենդանին ոչխարն է, որ մի տարուան շրջանին մէջ գրեթէ իւր գնոյն հաւասար արդիւնք կու տայ՝ մի մաքին մեր երկրի միջին գնով կ'արժէ յիսուսուն դահեկան: Մաքին կու տայ տարին մի գառն, որ կ'արժէ քսանէն մինչեւ քսան եւ հինգ դահեկան, երկու քաշ պանիր, երկու քաշ իւղ կու տայ, այն եւս կ'արժէ տասն եւ վեցէն մինչեւ քսան դահեկան, մի քաշ եւս բուրդ կու տայ, էն էլ հինգ դահեկան հաշուելով ամբողջը ի միասին կը լինի քառասուն եւ մէկ դահեկան, թէ որ ժափկն էլ հաշուեմ կը հասնի մինչեւ քառասուն հինգ դահեկան:

Ոչխար, շատ օրհնեալ, հեզ, ընդասուն եւ անմեղ կենդանի է. անապատի ճգնաւոր Յովհաննէս Մկրտիչ, երբ տեսաւ գՅխուս՝ Աստուծոյ գառն կոչեց գինքն: Հայր Աբրահամ Իսահակ կապելով դրաւ սեղանին վերայ, որ պիտի մորթէր, հրեշտակ կանչեց գինքն, Աբրահամ դէպի վեր նայեցաւ, տեսաւ որ պատուական մի խոյ կախուած է Սարեկայ ծառէն, Աստուած զրկեր էր այդ խոյ որ Իսահակի փոխան՝ զոհ լինի եւ Իսահակն ագատուի:

Ոչխար շատ զարմանալի աճուն կենդանի է, որովհետեւ փոքր եւ հանդարտ բնաւորութիւն ունի. հազարներով կարող ես պահել մէկ տեղ: Ոչխար թէ՛ փափուկ եւ թէ՛ դիմացկուն մի կենդանի է, ամառն շոգէն շատ կը նեղուի, մանաւանդ երբ իւր արօտատեղ դաշտավայր լինի, իսկ հովասուն լեռներ եւ լեռնադաշտեր՝ ոչխարի համար արքայութիւն է: Այն գիւղեր որ դաշտավայրի մէջ շինուած են, եւ ընդարձակ մարգագետին ունին, ինչպէս մեր գիւղ, շատ յարմարութիւն չունին ոչխար պահելու համար. մանաւանդ ջրոտ մարգագե-

տի՛ններ մի տեսակ հիւանդուլթիւն կը պատճառեն արածող ոչխարներուն եւ այս տեսակ հիւանդուլթեան «քեփանակ» կ'ասեն, որ կարծեմ քիւրդերէն պէտք է լինի:

Իսկ լեռնային գիւղերն, որ ընդհանրապէս քիւրդերուն բնակավայրն է, ոչխար պահելու շահեկան, շատ ընդարձակուած է, վասնզի քիւրդեր այս մասին մեզմէ աւելի խելացի են եւ շահագէտ: Հագարներով ոչխար կը պահեն եւ գիտեն քաջ դարմանել: Նախ որ իրենց արօտավայր տեղեր շատ լայնածաւալ են, խոտաւէտ լեռներ, ծաղկաբոյս հովիտներ, աղբիւրաշատ ձորեր՝ մեծ բաժին եղած են իրենց, ուր ամրան կ'արածեն ոչխարներ, եւ ձմերան համար, որչափ ուզեն կարող են խոտ քաղել պատրաստել մեծամեծ դէզերով, եւ միայն այն ժամանակ խոտ կու տան ոչխարին երբ ձիւն սաստիկ կու գայ, եւ կը ծածկէ բոլոր լեռներ եւ արեզդէմ պանեկներ, իսկ երբ ձիւն այնչափ շատ չի լինիր եւ քամին արեզդէմ լեռներու ձիւներ կը տանի, ոչխար կարող է արածել եւ կշտանալ, գիշերն եւս ոչխարներ լեռներուն ծոցաւոր տեղեր կը մնան, ուր հով չի բանիր եւ արեզդէմ է: Այս բացօթեայ ջերմին տեղերուն քիւրդեր հաւշի կ'ասեն: Ժամանակ կը լինի որ ոչխարի հօտեր, մինչեւ երեք օր կարող են անօթի մնալ հաւշիներուն մէջ մինչեւ որ ձիւնաբուք քամին անցնի: Սորա համար ասի քեզ թէ ոչխար ամրան շոգին չի դիմանար, բայց ձմրան ցուրտերուն դէմ կը մրցի: Տէր Աստուած հոգալով այդ խեղճ կենդանին՝ թանձր բուրդով նորա քամակ պատսպարեր է. միթէ այդ օրհնեալ կենդանուոյն բուրդով մեր թիկունք չի՞ տաքնար:

Իսկ մենք գիւղացիքս, որ մէն մի տան սակաւալթիւ ոչխարներ ունինք, ձմերան գոմի մէջ կը պահենք, եւ ցորեկներ դուրս հանելով ձեան վերայ խոտ կու տանք եւ նորէն կը գոմենք:

Ոչխարի գոմ իւր քանակութեան չափով պէտք է ընդարձակ լինի, այնպէս որ առանց նեղուելու նստեն, կանգնին, տանիքէն եւ պատերէն պէտք է երդիք ունենայ, վասնզի ոչխարին համար շատ պէտք է մաքուր օդ, նա սովորած է լեռներուն հովասուն օդ ծծել միշտ: Ոչխար մաքրութիւն եւ չորութիւն կը սիրէ, պէտք է միշտ գոմին յատակ չոր եւ մանր փայեն պարգել, զոր պէտք է ամրան հաւաքել ու պահել: Նմանապէս մեծ հոգատարութիւն պէտք է գոմին տանիքին համար, զի կաթիլք շատ վնասակար են ոչխարին:

Գարնան, Ապրիլ ամսոյ կիսուն, կը սկսին ոչխարներ հետզհետէ ծնիլ, երբ դուրս ելած կ'արածին նորաբուսիկ եւ հին խոտերով: Նոր ծնած գառներ եւ ուլիկներ հովիւ իւր իշուկին բառնալով իրիկուան գիւղ կը բերէ: Մայիս ամսուան մէջ երբ արօտներ կը գօրանան, կը սկսին ոչխարներ կլթել: Կէսօրին հովիւ ոչխարներ կը բերէ պէրատեղ կը տեսնաս որ գիւղի հարսներ եւ աղջիկներ կաթի կօբեր եւ կլթոցներ առնելով կու գան պէրատեղ, ամէն մէկ իւր ոչխարներ կը կլթէ: Էդ երջանիկ կլթուորներ գարնան գոյնզգոյն ծաղիկներով կը գարդարեն իրենց գլուխ եւ կաթի կօբերուն բերան, կը շալկեն, ուրախ-ուրախ երգելով գիւղ կը դառնան: Եւ երբ կիթն կը լմնայ, գառնարածն որ գառնուկներ եւ ուլեր առանձին տեղ պահած է թող կու տայ, դու տես էն ժամանակ մի գուարճալի տեսարան, ոչխարներ կը բառաչեն, գառներ կը մայեն, կը թուի թէ մայր ոչխար իւր գառնուկին հետ կը խօսի եւ գառնուկ մօր հետ հարիւրաւոր ոչխարներ եւ գառներ կը խառնուին իրարու հետ. մինչեւ գտնեն գառներն իրենց բուն մայրեր, բուն մայրը երբեք օտար գառն չ'ընդունիր իւր տակը: Այստեղ գարմանալի է հովուին ճարտարութիւն, երբ գառն կը մոլորի, չի կրնար գտնել իւր մայրն, հովիւն իսկոյն կը բռնէ գառնուկն եւ կը յանձնէ իւր մօր: Եւ ինչպէս

կը ճանչնայ գիտե՞ս, բաւական է որ նա ծնած ժամանակ տեսնայ մի անգամ, գիտես թէ լուսանկարի պէս նորածին գառան եւ մօր պատկեր էնպէս կը տպաւորի նորա անմշակ մտքի մէջ, որ նա կարող կը լինի հարիւրաւոր ոչխարներու գառներն՝ առաջ եւ ետքը ծնած գոյնով իրարու նման սրատես աչքով որոշել իրարմէ: Այսպիսի հովիւներ շատ հագուագիւտ են, եւ պսպօր կը կոչուեն, որ սրատես եւ ճարպիկ ասել է:

Չմոռնանք այս տեղ, Թոռնիկ, թէ հովուին համար շատ կարեւոր են գամբու, հուժկու գայլախեղդ շներ, շատ ճիշդ է թէ որ ասենք հովուին թիկնապահ եւ յաւաջապահ գինուորներ են, որ հօտին առաջ երթալով կը դիտեն չորս կողմն: Եթէ մի գայլ տեսնեն հեռուստ, տես դու ինչպէ՞ս խմբովին կը յարձակին, մինչեւ հալածեն: Կը պատահի երբեմն եթէ հասնեն բռնեն գայլ եւ խեղդեն, այն օր հովիւն իւր քաջարի շներուն մեծ ճաշ կու տայ, որ կը պատրաստուի հացով եւ իւղով, որուն ճմռու կ'ասեն: Իսկ շներու սովորական կերակուրն է կաթ, որ մի մեծ փայտէ կօտի մէջ կը լեցնէ հովիւն ագատօրէն, գարէ հացն ալ մէջ կը բրդէ, էդ քաղաքավար շներ շուրջ կը բոլորին եւ կ'ուտեն առանց կռուի: Միթէ քաղաքի փողոցի անօթի շնե՞ր են, որ ոսկորի վերայ կուուեն: Հովուի շներ գիտես թէ մի վեհանձն բնաւորութիւն ունին, ոչինչ տեղ չեն հաջեր, բայց երբ հօտին մօտ անծանօթ մարդ տեսնան իսկոյն կը յարձակին:

Վերջապէս, Թոռնիկ, գամբու շներ շատ պիտանի են ոչխարի հօտին համար, եթէ չլինին, գայլերէն շատ վնաս կը հասնի ոչխարներուն եւ հովիւ միայն կարող չէ պաշտպանել հօտն: Մանաւանդ մշուշ եղած ժամանակն. չգիտեմ, գրքեր հովուին անուն շատ կու տան, շներն ինչո՞ւ չեն յիշեր, որ հովուին օգնական զօրավիգն են: Մեր ոչխարի շներուն լաւ նայէ, Թոռնիկ, եթէ տկարանան, ուժաթափ լինին, այլեւս կարող չեն գայ-

լեր հարածել, նմանապէս հովուին եւս լիովին վճարէ եւ աւելի հոգայ ու երբեմն պարգեւներ տուր պսպօր հովուին: Գիտե՞ս դու, ոչխարի հովիւ ժողովուրդի հովուին չի նմանիր, որ առանց վարձքի ժողովուրդ հովուէ ու համբերէ, ինչպէս մեր գիւղերու քահանաներ:

Մոռցայ խօսել, Թոռնիկ, թէ ոչխարներուն ժամանակին աղ տալու է, ոչխարներ չափազանց աղ կը սիրեն, եթէ աղ չուտեն, իրենց ո՛չ կաթին եւ ոչ մսին մէջ համ կը լինի: Թէպէտ այն գիւղեր որ Վանայ կամ Արճակու ծովուն մօտիկ են՝ աղի տեղ ծովու ջուր կը խմցունեն, որ վնասակար է, վասնզի այդ ծովերու ջրեր աւելի բորակ ունին իրենց մէջ, եւ ոչ թէ գուտ աղ, թո՛ղ այս, երբեմն եւս չափազանց խմելով կը վնասուին, ուստի աւելի լաւագոյն եւ օգտակար համարուած է աղն:

Հովուական կեանք շատ անմեղ եւ երջանիկ կեանք է, Թոռնիկ, թէեւ մարդիկ կը կարծեն, թէ հովուներ ապերջանիկ մարդիկ են, մարդոց ընկերական կեանքէն զրկուած, անբան անասնոց հետ կ'ապրին, միշտ ամալի լեռներուն վերայ կը շրջին, շատ տխմար ու բթամիտ կը լինին:

Այս կարծիք շատ սխալ է, հովուներ իրենց արուեստին հմտութիւն քաջ գիտեն, ոչխարներու ամէն կերպ հիւանդութիւններ կը ճանչնան, գիտեն դեղն ու դարման, լեռներու մէջ դեռ անծանօթ մնացած ամէն ծաղիկներու, բոյսերու արմատներուն զօրութիւն փորձով գիտեն:

Հովուական կեանք հին նահապետաց կեանքի մի պատկերն է, ուր կը տեսնանք ոչ միայն այր մարդ, այլ եւ աղջիկներ ոչխար կ'արածէին՝ ինչպէս Ռեբեկա, Ռաքել եւ այլն:

Այդ լեռնասուն հովուներ, այո՛, միշտ երջանիկ են, երբեք հիւանդութիւն չգիտեն, զի նոքա ամենամաքուր օդ կը ծծեն, եւ ի՞նչ է իրենց բնական ու սովորական կե-

րակուր, գիտե՞ս՝ մաքիներ կը կթեն, այն փրփրուն, անխարդախ կաթին մէջ կը բրդեն հաց, պաղ աղբիւրի մէջ կը դնեն, դգալով կ'ուտեն. նոքա ուտելու ժամ եւ ժամանակ չեն որոշեր. երբեմն գիշերապահուն կաթ կթելով կը դնեն պաղոց մինչեւ առաւօտ, կը նայես որ այդ կաթին երես մի մատ սեր կապած է, էդ էլ հովուին առտուան նախաճաշիկն է: Հովուին խմած ջուրն, այն սառն, ստակ աղբիւրներու գուլալ ջրերն են. հովուին շունչ ամենազան ծաղիկներու բուրումն է եւ իւր ունգունք նոցա հոտով կը գմայլին: Հովուին գիշերուան քուն շատ անդորր եւ անուշ է. նա չունի կակուղ անկողին, նա կը պառկի գետնախշտի, մի քանի քար գլխուն բարձ կը դնէ, եւ իւր թախսէ կապանակ վերան կը քաշէ, նա կը քնանայ եւ շներ պահապան կը լինին հօտին: Հովուի քուն շատ թեթեւ ու կարճ է. նա գրեթէ կիսաթուն կը ննջէ, զի միշտ իւր սրտին մէջ կասկած եւ երկիւղ ունի, թէ գայլեր գիշերուան պահուն յանկարծ կը յարձակին հօտին վերայ: Չարմանայի է երբեմն՝ հովիւ երագին մէջ գայլոց վոհմակներ կը տեսնայ, նա կը սկսի քունին մէջ ինքնախօս լինիլ եւ շներ քշքշել եւ մերթ եւս իսկոյն վեր կը ցատկէ շփոթուած:

Հովիւ գեղարուեստի դպրոցէն ելած չէ, թոռնիկ, բայց ինքն բնական երաժիշտ է. նա իւր հովուական փողն առնելով կը նստի բարձր քարի վերայ՝ կը սկսի փչել, եւ գիտե՞ս, որչափ քաղցր եւ անուշ է այդ հովուական փող: Մերթ եւս հովիւն իւր փողով իբրեւ զօրավար մի հրամանատարութիւն կ'անէ իւր հօտին, ցրուածներ կը ժողվէ եւ իւր մօտ կը կանչէ. մանաւանդ աղտալու ժամանակ, ի՞նչպէս հօտն միահամուռ կը դիմէ դէպի աղն, որոյ կարօտութեան դէմ հոգի կու տան ոչխարներ:

Ահա հովուին կեանքն ու գործն, շատ համառօտ նկարագրեցի քեզ, թոռնիկ, բայց խնդիր մի կայ, մենք

հովուին կեանք երջանիկ կը համարինք, բոլորովին ազատ աշխարհի աղմուկներէն, բայց տեսնանք, թէ հովուին էլ ինքզինք երջանիկ կը համարի՞ եւ իւր կեանքէն գո՞հ է: Սորա համար խելացի մարդոց մի առակ միտքս կու գայ, խօսիմ քեզ, ուշադրութեամբ մտիկ արա:

Մի հարուստ հովիւ որ շատ ոչխարներու եւ տաւարներու տէր եղած է, մի օր ծովուն մօտիկ մարգագետնի վերայ, երբ իւր անասուններ կ'արածէ, աչքն դէպի ծով կը դարձունէ, կը տեսնայ ծով մի մեղմաշունչ գեփիւռէն ծածանելով կը ծիծաղի, վաճառականաց նաւեր առազաստներ պարզած ու լցուած դէպի նաւահանգիստ կու գան:

Մեր անփորձ հովիւն հրապուրուելով այս բախտի տեսարանէն, մի ա'խ կը քաշէ եւ կը սկսի իւր բախտէն դժգոհել. երանի՛ ես էլ մի վաճառական լինէի, ծովով ու ցամաքով աշխարհէ-աշխարհ ճամբորդէի, լսէի, աշխարհի բաներ հասկնայի, պատուաւոր վաճառական լինելով անուն հանէի: Ի՞նչ է այս իմ կեանք. գիշեր ցերեկ անասնոց հետ կեանք կը վարեմ, աշխարհ բոլոր քաղաքակրթութեան ետեւ կը վազէ. ես դորա համ ու հոտ չգիտեմ, իրաւ է որ տունս ամենայն բարութեամբ լի է, կը վայելեմ Աստուծոյ տուած բարիքներ, ոչինչ կարօտութիւն չունիմ:

Բայց միթէ մարդոյն համար միայն ուտել-խմել բաւակա՞ն է, հարուստ եմ՝ այլ ինչ օգուտ, որ անծանօթ մնացեր եմ, իբրեւ մի սոսկական հովիւ, թէ մեռնիմ՝ յիշատակս էլ կը կորնչի. ո՛վ է տեսեր որ հովուի գերեզմանին վերայ կոթող մի կանգնեն. ես կ'ուզեմ որ անունս արձանագրուի աշխարհի մեծագործ մարդոց հետ, ապագայ սերունդ կարդայ եւ յիշէ գիս:

Այս խաբուսիկ երեւակայութենէն խաբուեցաւ մեր հովիւ. գնաց վաճառեց իւր բոլոր անասուններ, մեծ գումար մի եղաւ. տուաւ, գնեց բազում ապրանքներ,

տարաւ նաւ, որ երթայ օտար աշխարհ վաճառէ: Այս մեր անգիր, անհաշիւ հովիւն ուրախ-գուարթ նստելով նաւուն վերայ՝ ինքնին մտաւորական հաշիւ կ'անէր, այսպէս առի եւ այնպէս բարձր գնով պիտի ծախսեմ, եւ այս առաջին անգամին այսքան պիտի շահիմ:

Մինչդեռ հովիւն իւր այս հաշուով կը գուարճանար, ծովն էլ իւր բնութեան հաշիւն սկսեց. սոսկայի փոթորիկ հանեց, նաւն տարաւ զարկաւ մի ցամաքի ապառաժներուն, խորտակեցաւ նաւ եւ բոլոր ապրանքներ թափեցան ի ծով, խեղճ հովիւն մի փրկութեան տախտակ գրկելով հագիւ ազատեցաւ, ելաւ ցամաք, եւ յետոյ մի ուրիշ նաւով դարձաւ եկաւ տուն՝ մերկ կողոպուտ: Առաջ տէր էր, յետոյ վարձկան ծառայ դարձաւ, եւ հետզհետէ անասնոց տէր եղաւ, հասաւ իւր առաջին վիճակին: Մի օր գնաց դարձեալ այդ ծովեզրի արօտատեղն՝ տեսաւ որ ծովն առաջուան պէս դարձեալ կը ծիծաղի իւր դէմը եւ նաւեր բարձուած կու գան:

Մեր հովիւ խելաբերելով կ'ասէ. է՛, անիրաւ ծով, այլեւս քո ծիծաղին չեմ հաւատար, տունս քանդեցիր: Բայց ես էլ բան հասկցայ քո փորձանքէն, թէ հովիւ վաճառական չի կրնար լինել, եւ պէտք է այսուհետեւ իմ վիճակովս գոհ լինիմ եւ փառք տամ Աստուծոյ:

Տեսա՞ր, Թոռնիկ, այս առակ թող քեզ խրատ լինի, չլինի դու էլ մի օր ունայն երեւակայութենէն խաբուելով ասես. ոչխարներս ծախսեմ, գուլթան տաւարներով ծախսեմ, բոլոր արտերս ծախսեմ, որ կը լինի մեծ գումար, երթամ ի Վան վաճառական լինիմ, թողնեմ գեղացիութիւն, եղնիմ քաղքցի. գեղեցիկ տուններ շինեմ, երբեմն եւս երթամ Ստամպոլ՝ գամ, մեծ վաճառականի վարկ ու համբաւ ստանամ եւայլն: Դու չգիտես, Թոռնիկ, դեռ անփորձ ես, թէ քաղաքային կեանքի փորձանք ծովու փորձանքէն էլ աւելի կործանիչ է, թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս: Հեռո՛ւ, հեռու քաղաքէն եւ

քաղաքացւոց կենցաղավարութենէն: Ապահով կեանք գիւղն է, եւ արդար վաստակ մշակութիւն է, հողագործ վաճառական չի լինի, մաճկալն էլ՝ ծովու նաւապետ կամ դեկավար: Խնամակալ Աստուած ամէն մարդ իւր տեղ դրած է, որ աշխատեն, քաղքցին ի քաղաք, գիւղացին ի գիւղ, նաւապետն ի ծով, մաճկալն ի դաշտ: Մարդիկ երջանիկ կը լինին, եթէ գոհ լինին իրենց գտնուած վիճակէն եւ չձգտին այն բանին, որ իրենց ուժէն եւ չափէն վեր է, եւ չեն կրնար հասնել: Այնպէս չհասկանաս, Թոռնիկ, երբ դու յառաջդիմել կ'ուզես, ես քար կը դնեմ ոտքիդ առաջ, որ անշարժ մնաս ուր որ ես: Ո՛չ, իմ միտքս այն է, որ գիւղական կեանքի մէջ յառաջդիմես, տանուտէր լինիս, ազարակի տէր լինիս, հազար-հազար ոչխարներ ունենաս, բայց չթողուս գիւղն ու դաշտ եւ միշտ յիշելով մեր առակ՝ ծովեզրին չմօտանաս:

Աւարտելով այս երկար դաս, գոր խօսեցայ քեզի, ոչխարների խնամոց եւ դարմանի վերայ, այժմ պիտի խօսիմ անասնոց հետ զթութեամբ վարուելու մասին:

Առագաստ- ամուր կտաւ, որ հովի միջոցաւ նաւը շարժման մէջ կը դնէ. Արեգդեմ- արեւակողմ. Բորակ- հանքային նիւթ մը. Գետնախշտի- առանց անկողինի. Գնոյն- գինին, արժէքին. Զեփիւռ- մեղմ հով. Ընդասուն- ընդեղէնով սնանոց. Ծածակիլ- ծփալ, շարժիլ. Ծոցաւոր- ծոցի պէս. Կափանակ- ծածկոց. Խելաբերիլ- սթափիլ, անդրադառնալ. Կիթ- կթել. Կորնչիլ- կորսուիլ. Կօտ- փայտէ աման. Հաւշի- մակարդուած թան. Միահամուռ- մէկ տեղ, միասին. Մաքի- էգ ոչխար. Մտաւորական- մտովի. Նոցա- անոնց. Ունայն- սին, պարապ. Պաղոց- պաղ տեղ. Պառելի- լեռնայանջ. Ուզուկը- ուռնզեր, քիթ. Ստակ- յտակ. Փայն- հաւանարար փոշի մը կամ յարդի պէս բան մը.

ԺԶ.
ԳԹԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ
ԸՆՏԱՆԻ ԱՆԱՄՆՈՅ ՎԵՐԱՅ

Գիտենք, Թոռնիկ, եւ Սուրբ Գիրք կը պատմէ մեզ, թէ Տէր Աստուած երբ ստեղծեց բոլոր անասուններ, մի հանդէս կազմեց, բոլոր կենդանիներն բերաւ Ադամ թագաւորին առջեւէն կարգ-կարգ անցուց, ցոյց տալով թէ այս ամէն քո իշխանութեան ոտքի տակ դրած եմ: Ինչպէս Դաւիթն էլ կը խօսի. «Ձամենայն ինչ հնազանդ արարի ներքոյ ոտից նորա, գիսաչն՝ եւ գարջառ եւ գամենայն ինչ»:

Այս անասնոց մի մասն ընտանեցած են մեզ, եւ մեր բոլոր աշխատութեանց մէջ կը ծառայեն, կը հնազանդին ինչպէս որ ուզենք: Մի մասն էլ կայ, որ ազատ եւ ապստամբ են մարդոյն դէմ. զի մարդէն աւելի հզօր եւ պատառող գազան են, որ հեռաւոր անապատներ եւ աւելի անտառներու մէջ կը բնակին՝ եւ ստեղծող Աստուած չի մոռնար անոնք, կերակուր կու տայ: Առիւծի կորիւններ կը մոռնեն, Աստուծոմէ իրենց կերակուր կը խնդրեն: Եւ ի՞նչ է իրենց կերակուր. տկար կենդանիները, գորս պէտք է աշխատութեամբ որսան, ուտեն եւ ապրեն: Այս աշխարհի մի բնական օրէնքն է, որ տկարներ ուժովներուն կերակուր լինեն: Թողունք ցամաքի աշխարհ, ծովու աշխարհին մէջն էլ այդ օրէնք կը տիրէ, կը տեսնաս որ փոքրիկ ձկներ, մեծ ձկներուն միշտ կերակուր կը լինին:

Բայց չկարծես, Թոռնիկ, թէ այդ անընտել եւ անգուսպ գազաններ բոլորովին ազատ են մարդոյն տիրապետութենէն. ո՛չ, մարդ իւր ճարտար հնարամտութեամբ կարող կը լինի որսալ այդ կատաղի գազաններ եւ վանդակներու մէջ փակել, եւ այն աստիճան կրթել գանոնք որք իբրեւ մանուկ մի կը հնազանդին իրենց կրթող տիրոջ:

Իսկ մեր ընտանի անասուններ այնչափ ընտելացած են մեզ, որ մեզ հետ կ'ապրին, գրեթե ընտանեկից կը համարուին, եւ մեր բոլոր թէ՛ մշտական աշխատութեան եւ թէ՛ ուրիշ բաներու մէջ աշխատակից են:

Թէպէտ մենք մեր անասնոց տէր եւ իշխան ենք, կը ծեծենք, կը չարչարենք եւ անպատիժ կը մնանք, թէեւ երկրին օրէնք անասնոց չարչարելու համար սահմանեալ պատիժ ունի: Թո՛ղ օրէնք՝ Եւրոպայի մէջ յատկապէս անասնոց պաշտպան ընկերութիւն կայ, որ կարգուած պաշտօնեաներ ունի, ոստիկանաց պէս կը հսկեն, եթէ տեսնան մէկն որ անգթութեամբ կը վարուի ո՛րեւիցէ անասնոց դէմ՝ իսկոյն կը բռնուի եւ իւր պատիժ կը կրէ: Եթէ տեսնան որ կառավար մի իւր ձիերուն դարման խնայելով վատուժ եւ տկար պահած է, այնպիսին իսկոյն պատիժ կը կրէ եւ կը տուժէ, իսկ այն որ իւր բռնատար ձին այնչափ լաւ դարմանած է, որ ահագին պայլախներ բարձուած մի սայլի՝ միայն կը քաշէ, պաշտպան ընկերութիւն՝ այնպիսի կառապանաց պարգեւ եւ մրցանակ կու տայ:

Մեզ համար այդ բան չկայ՝ ոչ պատիժ եւ ոչ մրցանակ, բայց մեր մրցանակ կամ պարգեւ մեր շահն է, վասնզի մենք մեր աշխատաւոր անասուններ որչափ լաւ դարմանենք, առոյգ եւ ուժեղ պահենք, այնչափ աւելի շահ կը լինի մեզ նոցա կրկնապատիկ աշխատութենէն: Իսկ երբ մեր անասուններ տկար եւ անուժ լինին, մեր վարուցան եւ ամէն ինչ տկար կը լինի, այդ շատ յայտնի բան է, երբ գործիչներ տկար լինին, գործն էլ հետեւապէս տկար կը լինի: Օրինակ աչքիդ առաջ է, Թոռնիկ, այն գութաններ, որ ուժեղ գոմէշներով ու եզներով յօռած են, որչափ աւելի տեղ կը վարեն, քան այն գութան, որոյ անասուններ նիհար եւ ուժաթափ լինելով, մը օրավար տեղն հագիւ երկու օր կը վարեն:

Եթէ միայն մեր շահ նկատելով դարմանենք անասուններ, այդ մի առաքինութիւնն չէ, այլ արդարութիւն կը պահանջէ որ բնականապէս գուժ ունենանք անասնոց վերայ, վասնզի անասուններն էլ աշխարհիս վերայ մեզի պէս ցաւակցութիւն ունին, կարօտ են մեր օգնութեան: «Արդարն ողորմի անասնոյ իւրում, աղիք ամբարշտաց անողորմ են», կը խօսի Սուրբ Գիրք: Տէր Աստուած սուրբ անասուններ տուաւ մարդոց, որ մորթեն, եփեն ուտեն, բայց օրէնքով կ'արգիլէ, որ չգենուն զգառն ի կաթն մօր: Երբ նորա մայր իւր նորածին գառնուկին վերայ կը գորովի, ո՞րչափ անգթութիւն է կաթնկեր գառնուկին արիւնն կաթին հետ խառնել, որով խեղճ մայր բնական գթով մորմոքելով կը բառաչէ եւ գառնուկ կը կանչէ: Անասնոց բնական գուժ ժամանակաւոր է. այնչափ կը տեւէ՝ մինչեւ նորածին գառնուկներ եւ հորթիկներ կաթէն կտրուին, իսկ մարդկային ծնողական գուժ մինչեւ ի գերեզման կը տեւէ: Եւրոպիոյ քաղաքակիրթ աշխարհ այդ հաշիւ չունի, կաթնկեր գառն էլ, հորթն էլ, ի միասին կ'ուտէ. ոչ Մովսէսին մտիկ կու տայ եւ ոչ բնական գթոյն: Բայց զարմանալի է, երբ օրէնք կը դնէ որսորդներուն համար, որ թռչուններուն ձագ հանած ժամանակ որսորդութիւն չանեն: Այդ ինծի էնպէս կը թուի, այնչափ գթութեան համար չէ, որչափ այն հոգածութեան համար թէ վաղիւն զինչ կերիցուք, մի գուցէ այդ համարամ թռչնոց կերակուր պակսի ազնուականաց սեղանէն:

Գթութիւն այնչափ մեծ առաքինութիւն է, թողնիկ, որ ոչ միայն զգալ կու տայ մեզ խնայել եւ գթալ մեր ընտանի անասնոց վերայ այլեւ նոյնիսկ պատառող գազանաց վերայ անգամ կը շարժէ մարդոյն սիրտ: Այդ մտքին յարմար մի սիրուն առակ խօսիմ քեզ, որ գթասիրութեան մի ճիշդ օրինակ է:

Մի մատաղ եղնիկ, իւր բնական այրին մէջ ծնած ժամանակ, չգիտեմ ինչպէս կը լինի՝ իւր ձագեր կը մեռնին, խեղճ եղնիկ կը թողու իւր մեռած ձագերն, կ'ելնէ կը շրջի լերան անտառին մէջ, մի որջի պատահելով՝ կը տեսնայ որ երկու հատ գայլու նորածին լակոտներ անօթի նուաղած, ինկած են: Գուցէ իրենց մայր ոչխար ուտելու երթալով՝ շներէն խեղդուած էր, լակոտներ անմայր մնացեր էին: Գթասիրտ եղնիկ մայրենի գորովով խղճալով գայլու լակոտներուն վերայ, ի՞նչ կը լինի ասաց, որ ես այս անտէր լակոտներ սնուցանեմ, քանի որ ծծերս կաթով լեցուած են, մինչեւ որ մեծնան:

էդ անտառի մէջ մի դրացի ճգնաւոր կար, գիտես, թոռնիկ, ճգնաւորներ աշխարհէ հեռացած աղօթասէր մարդիկ են, բայց ծնողական գթոյ քաղցրութեան շատ ճաշակ չունին: Է՛, անխելք եղնիկ, կ'ասէ ճգնաւոր, կը զարմանամ, - դու ի՞նչպէս այդ գայլոյն լակոտներ կը սնուցանես, չե՞ս գիտեր, որ դոքա մեծնան գայլ կը լինին եւ գուցէ առաջին անգամ ձեր արիւն ծծեն: Էդ բան ես չեմ մտածեր, այլ կը մտածեմ միայն բարիք մի անել, կը պատասխանէ բարեսիրտ եղնիկ, ի՞նչ անեմ, ես կաթ ունիմ ձագ չունիմ, այս խեղճեր մայր չունին, կաթի կարօտ են, պէտք է մայր լինիմ, հոգամ գիրենք: Է՛, ճգնաւոր եղբայր, միթէ՞ մարդոյ ծնածներն ամէնք բարի կը լինին, եւ երբ մեծնան գայլէն ակելի չարագոյն չե՞ն: Այս մի առակ է, թոռնիկ, ուրիշ մի եղած բան պատմեմ քեզ, զոր ես աչքովս տեսայ, եւ դու տես թէ ինչպէս գթասիրտութիւն երբեմն զմարդ ծայրայեղութեան կը տանի. գիտենք, թէ մարդ մարդոյ վերայ կամ ընտանի անասնոց վերայ գթալ սովորած է, բայց չենք տեսներ թէ մարդ գայլոյն գթութիւն անէ, որ միշտ ոչխարներ կը գիշատէ:

Հայրիկ, երբ Հովիւ ընտրուեցաւ Մշոյ վիճակին, Վարագէն Ս. Կարապետ երթալու ժամանակ, ես էլ

հետն էի, գնացի՞նք հասանք Զիարէթ գիւղ, որ քիչ հե-
ռու է Գլակայ վանքէն: Էղ գիւղի մարդիկ շատ պատիւ
արին Հայրիկին, մեղրով սեր, մեղրով կարագ, խորո-
ված գառն կերանք ու կերանք, էրնէ՛կ էն աւուր:

Ճաշէն յետոյ տեսանք էղ գիւղի կտրիճ երիտա-
սարդներ, մի ողջ գայլ բռնած են, բերնին ու ոտքերուն
մէջ փայտ դնելով պիրկ կապած՝ էնպէս բերին ձգեցին
Հայրիկին առաջ: Է՛, Հայրիկ ասին, մեր բա/սը/չ տուր,
այս միջոցին էղ խեղճ գայլ աչքեր դարձուց դէպի Հայ-
րիկն, էն ժամանակ ես տեսայ որ Հայրիկին շատ զըժ-
լար եկաւ, եւ շատ զգացուեցաւ, հարցուց թէ ո՞ւր տեղ
բռնեցիք այդ գայլ, ասին թէ գեղին մօտեր, եկեր էր,
պահուրտեր էր գոմին պատի մի քունջ, որ գիշեր ելնէր
ոչխար գողնար ուտէր: Հայրիկն ասաց. միթէ՞ ոչխար
ձեզի համար հալալ է, գայլու համար հարա՞մ է. Աստ-
լած գայլն էլ ոչխարին հետ ստեղծեր է եւ իւր գըսմաթ
տուեր է. դուք ազատ կերպով ոչխարներ կը մորթէք
կ'ուտէք, ի՞նչ կը լինի որ այդ խեղճ լերան աղքատին էլ
բաժին տաք, դուք գրպարտութիւն կ'անէք այս գայլուն
վերայ, նա չէր եկեր ոչխար գողնալ, այլ լսեր էր թէ
գեղ խաչ օգնեա մատաղ գայ, եկեր էր մատաղ ուտե-
լու. ո՛վ գիտէ քանի՞ օր անօթի մնալով ուժէ ինկած,
հազիւ ինքզինք ձգեր է գեղն, դուք վերան հասնելով
բռներ էք, եւ որպէս թէ մեծ քաջութիւն արած էք,
բախշիչ կ'ուզէք: Մեծ բախշիչ կու տամ ձեզ, տարէք
գեղէն դուրս արձակեցէք խեղճ գայլ, թող երթայ իւր
բանին: Այս որ լսեցին գեղացիք, սկսեցին մռմռալ իրա-
րու հետ, ծօ մարդիկ, էղ Հայրիկ հովիւ եկած է մեր
երկրին՝ մեր ոչխարներ գայլերո՞ւն պիտի տայ, մենք
հազար ճորով գայլ մի բռնեցինք, նա կ'ասէ արձակե-
ցէք: Հայրիկն այս տրտունջն լսելով՝ սկսեց իւր գայլու
առակներ: Մտիկ արէք գիւղացիք, ձեզ մի առակ խօ-
սիմ: Մի գայլ եօթն օր, եօթ գիշեր սարեր, ձորեր շրջե-

յով բան մի չինկաւ ձեռք, տեսաւ որ անօթի պիտի մեռնի, ասաց ուշիկ-ուշիկ երթամ մօտի գեղն, գուցէ Աստուած մի գըսմաթ տայ ինձ: Խեղճ գայլ խելամաղ իրիկուն մուկին կը հասնի մի գեղ, մի գոմի պատի տակ կը կծկուի: Էդ գոմի պատի ճեղքէն գայլ դէպի ներս կը նայի, որ ճրագներ կը վառուին, ոչխարներ կը մորթուին, շներն էլ մի կողմ շնթուկած եւ աչքերնին տնկած իրենց բաժնին կը սպասեն:

Այստեղ գայլուն սիրտ դառնացաւ եւ սկսեց ինքնին ասել, է՛, անիրաւներ, այդ բան եթէ գայլն անէր, ի՞նչ վայնասուն կը հանէիք. դուք, հովիւներ՝ շներով, բրերով գայն պիտի հալածէիք, ես արդ գրկուած ու նուաղած աչքով կը դիտեմ ձեր այդ արածներն, գայլու անուն ելած է, ոչխարներ դուք կ'ուտէք, դուք յիրաւի կերպարանքով մարդ էք, այլ բարքով մարդագել էք, դուք չէք տեսնար այն մեր դրացի մարդագելեր, որոնք խումբով կը յարձակին եւ ձեր ոչխարի հօտեր պռանելով կը տանեն, ձեր եւ ձեր շներու քաջութիւն միայն խեղճ գայլերու վերայ կը փորձէք, որոնք շատ սակաւապէտ եւ ձեզմէ աւելի խղճմտանք ունին:

Գայլու այս գանգատն ու դատաստան շատ իրաւացի է, սիրելի գիւղացիք, գայլերն էլ պիտի ապրեն աշխարհիս վերայ, դուք կ'ուզէք նոցա սերունդ հատցունել, պէտք է գիտնաք որ գայլեր ձեզ համար շատ օգտակար են, եթէ գայլերուն ահ չլինի, դուք երբեք ձեր ոչխարներ չէք պաշտպաներ:

Հայրիկին առակ եւ այս խօսքեր բաւական դպաւ գեղացւոց սրտին: Երիտասարդներ ասին, Հայրիկ, ինչպէս կ'երեւայ՝ դուք շատ կը գթաք այս կապուած գայլուն վերայ. մենք քո խաթեր համար կ'արձակենք, ազատ կը թողունք, մեր բախշիչ տուր: Առին զբախշիչ, խաբեցին զՀայրիկ, խեղճ կապուած գայլն տարին գեղէն դուրս, շներ թող տուին վերան խեղդեցին, գայլու

փոստիկ հանին: Շատ լաւ արին գիւղացիք, Հայրիկ ելեր է ներողութեան ճառ կը կարդայ գիւղի ոչխար ուտող գայլուն:

Այս պատմութիւն արի քեզ, Թոռնիկ, բայց դու գգոյշ կաց, ճիշդ խրատ առնելու օրինակ չէ. միայն պատմեցի քեզ, որ լաւ հասկնաս թէ գթասիրութիւն ո՞րչափ կը տիրէ մարդոյն սրտին վերայ, որ պատառող գազան անգամ խնայել կ'ուզէ:

Հապա մեր ընտանի աշխատաւոր անասուններ ո՞րչափ արժանի են մեր գթասիրութեան: Խստասիրտ եւ անողորմ են այն երկրագործներ, որ անասուններ չարչարելով, տանջելով հաց կը վաստկին. սորա համար է որ այնպիսիներ կուշտ հաց չեն ուտեր, միթէ անասնոց աղաղակն ու հեծեծանք չի՞ հասնիր երկինք, դու մի կարծեր թէ անասուններ իրեւ ոչինչ եւ չքոտի գումարուած են Աստուծոյ առաջ: Դու չե՞ս կարդացեր Յովնան մարգարէի գիրք. Տէր Աստուած ամբարիշտ նինւէացւոց խնայած ժամանակ անասնոց էլ խնայեց հաւասար այնչափ տղայոց, որ չգիտէին աջն ու ձախն:

Խիստ կը գորովիմ, Թոռնիկ, գուժա կը շարժի, երբ կը տեսնամ, որ մեր գիւղական մշակ ժողովուրդ շատ անխիղճ եւ անխնայ կը վարուի իւր ընտանի լծկան անասնոց հետ, միշտ խարազանակոծ կը տանջէ, այնպէս որ անմռունչ անասնոց քամակներու վերայ հարուածոց գծեր շերտ-շերտ կ'երեւան: Եթէ Բաղամու խօսուեն իշու պէս Աստուած հրաշքով բանար անասնոց լեգուն, ի՞նչ աղաղակ եւ գանգատ պիտի բառնային մարդոց անգթութեան համար: Այլ միթէ նորա անմռունչ հեծութիւն ու բառաչն մի աղաղակ չէ՞: Հնձող մշակին գրկանաց բողոքն կը հասնի երկինք, մշակին աշխատակից գրկեալ, հարուածեալ անասնոց բողոք երկինք չի՞ հասնիր:

Երբեմն կը տեսնամ, խեղճ անասուն ուժաթափ լինելով լուծն ի վզին այնպէս ակօսին մէջ կը թաւալի, տես դու էն ժամանակ ո՞րչափ խարազան պիտի ուտէ, հարուածին չտոկայով՝ ճարահատ կը կանգնի, քիչ մի տեղ կ'երթայ եւ դարձեալ կը թաւալի: Անգուժ հերկագործ չի մտածեր՝ պահ մի թողում այդ խեղճ անասուն, թող երթայ արածի, հանգստանայ եւ ապա բերեմ լծեմ: Անգուժ մարդիկ էլ կան, որ խարազանի կամ դալար ճիւղտի տեղ, չոր փայտ կը գործածեն. էն ժամանակ ոչ միայն կաշին ու միս այլեւ ոսկորներ անգամ կը ջախջախուին անյեզու անասնոց:

Զիապան կամ իշապան մարդիկ եւս շատ չարաչար կը վարուին այդ բեռնատար անասնոց հետ, երբեմն ծանր բեռներ կը բառնան իրենց ուժէն վեր: Եթէ պատահի որ խեղճ անասուն բեռան տակ ճարահատ լինելով նստի, կամ դիպուածով իյնայ, ի՞նչ կ'անեն, գիտե՞ս. անզթաբար կը ծեծեն բեռան տակ, որ ծանրութեան տակ ճնշուած անասուն ինքնին կանգնի, այս պատճառաւ թշուառ անասուն կը վտանգուի կամ մէջքէն եւ կամ ոտքէն:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ մարդոց անզթութիւն ո՞րչափ կը ծանրանայ խեղճ անասնոց վերայ, պաշտպան ու փաստաբան չունի, միայն խիղճ ու զթասիրութիւն է անասնոց պաշտպան, այդ եւս շատ հազուադիւտ է մարդոց սրտին մէջ:

Հայրս կը պատմէր ինձ, Թոռնիկ, թէ ժամանակաւ մի կառավարիչ եղեր է ի Վան. էդ մարդ բնականապէս մեծ զթասիրութիւն ունէր անասնոց վերայ. եթէ տեսնար մի մարդ որ չարաչար կը վարուէր անասնոց հետ՝ իսկոյն կը պատժէր գայն եւ յանցանքին համեմատ զրւարճալի պատիժներ կու տար:

Մի օր քաղաքէն ելլելով դէպի Արտամետու աւան կ'երթայ, կը տեսնայ որ երկու ձիապաններ մի աղբիւրի

գլուխ հանգիստ նստած հաց կ'ուտեն, իրենց ձիեր էնպէս բեռան տակ կեցած են, իսկոյն հրաման կ'անէ որ ձիերու բեռներ վար իջեցնեն, էդ բեռներն էլ գարի են եղեր, ձիերու տոպրակներ բաւականին լեցնելով, կախել կու տայ ձիերու գլխէն, էդ բեռներն էլ մէկ-մէկ թակ մարդոց կռնակ կը դնէ եւ կ'ասէ. մինչեւ ձիեր իրենց գարին ուտեն, դուք էլ պէտք է ոտքի վերայ կենաք էդպէս:

Մի օր եւս քաղաքի դռնէն դուրս ելած ժամանակ, կը տեսնայ որ երկու մարդիկ մէկ ձիու վերայ նստած դէպի Այգեստան կ'երթան, այս բան կառավարչի աչքին շատ արտառոց կ'երեւայ, հրաման կ'անէ որ երկուքէն մէկն ձիէն վար իջնայ եւ իսկոյն կը դրկէ բանտ. միւսին կ'ասէ, դու ծեր ես, քեզ խնայեցի, գնա լուր տուր ընկերիդ համար թէ բանտ տարին եւ տասն օր իւր պատիժ պիտի կրէ:

Մի օր դարձեալ քաղաքէն դուրս շրջած ժամանակ, կը տեսնայ մի մարդ, մի տոպրակ թեւին վերայ ձգած՝ կ'երթայ, բայց շատ կը զարմանայ երբ այդ տոպրակէն կատուներու ձայներ կը լսէ. մօտենալով կը հարցնէ, ի՞նչ կայ այդ տոպրակին մէջ, մարդն կը շուարի ժխտել, որովհետեւ կատուներու ձայներ կը լսուին: Աղա, կ'ասէ, գող կատուներ են, պիտի տանեմ ձգեմ քաղաք: Այ անպիտան մարդ, կ'ասէ կառավարիչ, ես գողեր քաղաքէն դուրս կը հալածեմ, դու կատուներ քաղաք կը տանես: Հրաման կ'անէ խեղճ կատուներ տոպրակէն դուրս կը հանեն եւ այդ տոպրակ անցունել կու տայ մարդուն գլուխ, մի ոստիկան ձեռքէն բռնելով դէպի բանտ կ'առաջնորդէ. էս խայտառակութիւն կը տեսնան անցնող դարձող մարդիկներ. միայն թէ գլխուն տոպրակի շնորհիւ չեն կարող ճանչնալ: Իսկ ազատուած կատուներ ուղղակի դէպի տուն կը դառնան, լուր կը տանին տնեցւոց, թէ իրենց տէր բանտ տարին:

Բայց դու հարցո՛ւր, Թոռնիկ, թէ այդ գթասէր մարդ միա՞յն չարչարուած անասնոց վերայ գու՞թ ունէր եւ այդպէս անաչառ դատաստան կը տեսնար, չէ՞ նոյն գու՞թ եւ անխտիր դատաստան գրկեալ մարդոց համար էլ ի գործ կը դնէր:

Այո՛, Թոռնիկ, երբ մարդ անասնոց վերայ գու՞թ ունենայ, շատ բնական է, որ իւր համացեղ ընկերին վերայ աւելի եւս կը զգայ եւ գթասիրութիւն կը շարժի: Այլ ով գիտէ, աշխարհ է, գուցէ կան այնպիսի մարդիկ էլ, որ արտաքուստ բարեսիրտ ձեւանալով, կատուի դատաստան կը տեսնան, որպէսզի ցոյց տան թէ արդարասէր են, իսկ բողոքող գրկեալ մարդու դատաստան ի բաց կը թողուն: Ինչպէս Քրիստոսի ժամանակ կեղծաւոր փարիսեցիներ ուղտն կուլ կու տային եւ մժղուկներ գինու երեսէն կը քամէին. այսինքն Աստուծոյ օրինաց արդարութիւն զանց կ'անէին եւ փոքրիկ, աննշան բաներն արդարութիւն կը համարէին:

Մարդիկ կը կարծեն, Թոռնիկ, որ դատաւոր Աստուած միայն գրկեալ մարդոց համար վրէժխնդիր կը լինի: Ո՛չ, ես լսած եմ, եւ գիրքերու մէջ եւս կարդացեր եմ, թէ անխօս անասնոց բողոքն եւս կը հասնի Աստուծոյ առաջ եւ Աստուած դատաստան տեսնալով վրէժխնդիր կը լին:

Ասորի Սուրբ Եփրեմ Խուրին ինքնին կը խոստովանի իւր տղայութեան յանցանք, որ գրուած է իւր վարուց պատմութեան մէջ:

Կ'ասէ թէ ես պատանեկութեանս ժամանակ շատ ստահակ, անհանդարտ եւ չարածճի մի պատանեակ էի, մի օր դաշտի մէջ մի յղի կով տեսայ, որ նստած էր, պիտի ծնէր. ես քարածգութեամբ հալածեցի խեղճ կով, չթողի որ նա հանգիստ ծնէր իւր հորթիկ. այնչափ վագեցի ետեւէն մինչեւ տարի անտառին մէջ: Կովն իւր հորթ նետեց եւ շնչասպառ ընկաւ գետին. մնաց այն-

պէս, գազաններ գիշեր կովն էլ, հորթն էլ կերան, էդ կով մի աղքատի կով էր. բանը ծածուկ չմնաց, իմաց-
ւեցաւ, զիս տարին բանտ դրին. էդ բանտին մէջ ուրիշ
յանցաւորներ էլ կային, որ իրենց մեղքեր իրարու կը
պատմէին. մէկն կ'ասէր, ես մի անմեղ մարդ սպաննե-
ցի. միւսն կ'ասէր, ես մեծ վաճառական մի կողոպտեցի
եւ զինքն սպաննեցի եւայլն: Զիս էլ հարցուցին, տղա՛յ,
քո մեղքն ի՞նչ է. ես պատմեցի կովու անցքը. ո՛, ասին,
էդ էլ մե՞ղք է: Վերջապէս ոճրագործ մարդոց դատաս-
տան տեսնուեցաւ. տարին կախեցին: Իսկ իմ տղայու-
թեանս խնայելով զիս մահապարտ չդատեցին, բայց լաւ
մի ծեծելով արձակեցին բանտէն. յիրաւի քանի ամիս-
ներ բանտին մէջ չարչարուեցայ: Երբեք քուն չունէի,
միշտ հալածեալ կովու պատկեր աչքիս առաջ կու գար:

Մտածեցի որ աղքատի կովու համար պէտք է յաւի-
տեան ապաշխարեմ. ուստի թողի տուն, հայր, մայր եւ
ամէն ինչ, ասի, երթամ սար ճգնաւոր լինեմ, անգթու-
թեան ու գրկանաց մեղքերս քաւեմ: Եւ ես այս փոր-
ձանքով զգաստացայ եւ խելամուտ եղայ Աստուծոյ
դատաստանին, որ անասնոց համար էլ վրէժխնդիր կը
լինի, երբ մենք անգթութեամբ վարուինք անխօսուն
կենդանեաց հետ:

Այս պատմութիւն թող խրատ լինի քեզ, Թոռնիկ,
երբեք մտքէդ մի հաներ, եւ միշտ յիշէ Սուրբ Եփրեմի
պատմութիւն եւ հալածեալ կովու դատաստան, զիտ-
նայով եւ հաւատարմով թէ Արդար Աստուած հաւասա-
րապէս դատաւոր է ինչպէս մարդոյն՝ նոյնպէս եւ
գրկեալ անասնոց:

Ամբարշտաց- ամբարիշտներու, անիրաւներու. Անողորմ- անգութ.
Բախշիշ- նուէք. Գայլու, Գայլոյ- գայլի. Չամենայն ինչ հնազանդ ա-
րար ի ներքոյ ոտից Նորա- ամէնքը իր ոտքերուն առջեւ հնազանդեցուց.
Չգառն ի կաթն մօր- դեռ մօրը կաթը ուտող գառնուկ. Խաշն- ոչխարնե-
րու խումբ. Արջառ- եզներու, կովերու խումբ. Էրնէկ Էն աւուր- երանի
այն օրուան. Խաթեր- սիրոյն. Խելամաղ-ապուշ. Կառավար- կառավա-
րիչ. Հատցունել- վերջացնել. Մատաղ- դեռատի. Պատահիլ- հանդիպիլ.
Պատառող- բզկտող. Վաղիւն գիւն կերիցուք- առտու ի՞նչ պիտի ու-
տենք. Փոստիկ- մորթ. Զունջ- անկիւն, խորշ.

ԺԷ.

ՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆ ԾԱՌԱՏՆԿՈՑ

Սիրելի Թոռնիկ, եթէ աստի հազար-հազար տարիներ առաջ ծնած լինէինք, պիտի տեսնայինք այս մեր բնակած երկրագունդ բովանդակ անտառներով զարդարուած: Եւ ո՛վ էր տնկեր. Արարիչ Աստուած, որ ասաց եւ եղեւ, ոչ միայն ծառեր, այլեւ ամենազան բոյսեր ինքնին երկրի ծոցէն վեր բուսան: Տես այն մթնագոյն լեռներ եւ այս ընդարձակ դաշտեր, հովիտներ, ձորեր, գուցէ ժամանակով խիտ անտառներով լցուած էին:

Կը թուի թէ, հին նախադարու մարդիկ, որ միայն վայրենի որսորդութեամբ կ'ապրէին, գուցէ մոռցած էին մեր Նախահօր մշակութեան արուեստ, որուն ասաց Տէր Աստուած գործել զերկիր ու պահել: Էն ժամանակուան վայրենի մարդիկ, որ վաղուան համար հոգալ չգիտէին, սկսեցին անխնայ կերպով ջարդել, վառել անտառները: Բայց նախապէս հոգացող Աստուած այս մեր երկրագնդին շատ տեղեր երկրաշարժով վեր ի վար շրջեց, անթիւ, անհամար անտառներ գետնի խորութեան տակ պահեց ինչպէս մի անսպառ գանձ՝ մարդոց ապագայ սերունդին համար: Ներկայ խելացի սերունդ երկրագունդ քրքրելով եւ երկրին խոր ծոցեր բանալով՝ գանձը գտաւ, եւ ի՞նչ է այդ գանձը. գիտե՞ս Թոռնիկ, ոչ ոսկի է եւ ոչ արծաթ, այլ սեւացեալ քարածուխ, որ ոսկիէն աւելի պատուական եւ շահեկան է: Վասնզի աշխարհիս յառաջդիմութեան մեքենաներ շոգիի զօրութեամբ կը գործեն, եւ շոգին ջրէն կը գոյանայ՝ վառուած քար ածուխի բորբոքող կրակէն:

Այսպէս երբ տեսան մարդիկ, որ Աստուծոյ տնկած հնադարեան անտառներ հետզհետէ կը սպառին, այնուհետեւ սկսեցին ամենայն աշխատութեամբ ձեռատունկ անտառներ հասցունել եւ այսօր արեւմտեան Եւրոպիոյ

աշխարհ մշակուած անտառներով լցուած է, որ լիովին փայտ կը մատակարարէ՝ թէ՛ շինուածոց համար, թէ՛ անչափ, անհամար փայտաչէն նաւերու համար, եւ թէ՛ շոգեկառքերու հարթուած ճամբաներու պատրաստութեան համար:

Իսկ մեր արեւելեան աշխարհ անտառներու հարստութենէն շատ աղքատ է. եթէ կան այժմ սակաւ ինչ բնական անտառներ, այն եւս անկանոն եւ անխնայ կտրուելով սպառելու վերայ են: Ուստի պէտք է աշխատինք մեր հողագործութեան հետ նաեւ ծառատունկ անտառներ հասցունել: Եւ գիտե՞ս թէ՛ որչափ ընդարձակ սահմաններ ունի գիւղական ժողովուրդ անտառի մշակութեան համար, թէ՛ դաշտագետին եւ թէ՛ փխրահող բլուրներ: Երկրագործին համար փայտին պիտանութիւն այնչափ կարեւոր է, որչափ հաց իւր կեանք պահելու համար: Եթէ անշուք խրճիթ մի շինէ, որպէսզի իւր ընտանիք ծուարին նորա մէջ՝ փայտ պէտք է հապա այն մեծ նահապետական ընտանիք, որոց թիւ կը հասնի մինչեւ քառասուն եւ յիսուն, ո՞րչափ ընդարձակ շէնքերու պէտք կ'ունենայ: Թողունք մեր տուններու շինութիւն, որոց համար բարտի, կաղամախի եւ ուռի փայտեր պէտք են: Իսկ մեր մշակական աշխատութեան համար ուրիշ այլ եւ այլ տեսակ ամուր փայտեր պէտք են: Հացի փայտ պէտք է գութանի կոր էշին եւ առատամի համար. թեցի փայտ պէտք է սայլերու մածան կազմելու եւ սունակի համար. թողունք այլ եւ այլ փոքր գործիքներ, որ առհասարակ պինդ փայտերէ կը շինուին: Եւ ինչպէս գրեցի յառաջ, երկրագործ գիւղացին այս տեսակ փայտեր ձեռք բերելու համար ո՞րչափ պարապ ժամանակ կ'անցունէ, մինչեւ հեռաւոր տեղեր երթալով գտնէ, բերէ, շինէ եւ գործի սկսի:

Թողունք այս ամէն թողունիկ, դու կը տեսնաս թէ ծառատունկ ունեցող գիւղեր ո՞րչափ գեղեցիկ եւ զը-

լարճալի են, եւ միանգամայն գիւղին տեսարանին մեծ շուք կու տան: Դու գնացե՞ր ես Արտամետու այն ճոխագոյն ծառաստան եւ մրգաստան, ուր թո՛ղ անտառային անպտուղ ծառեր, ո՞րչափ գանազան պտղատու մրգաբեր ծառեր կան թէ՛ խնձոր, թէ՛ տանձ, եւ թէ այլ բազմատեսակ անուշահամ պտուղներ, որոց մէջ ամենէն ազնուագոյն կը համարուի համով, հոտով եւ գունով չնաշխարհիկ կարմիր խնձոր, եւ այնչափ առատ, որ բովանդակ Վասպուրական երկրին բաւական կը լինի:

Գիւղի համար ծառատունկ ուրիշ օգտակարութիւն եւ հաճոյական քաղցրութիւններ ունի: Յամարան արեւու տօթագին հովանին տարածելով, իսկ ի ձմերան հիւսիսի սաստկաշունչ քամիէն կը պատսպարէ: Հապա ո՞րչափ քաղցր կը լինի գիւղական ընտանեաց համար, որք պարապոյ ժամեր՝ իրենց մանկիկներով ծառերու շուքերուն տակ նստելով՝ ձեռագործներով աշխատին եւ գրօսնուն: Սոխակն ու սարեակ ծառաստանէն երգեն, մանկիկներ վարէն խաղալով ճլվլան, եւ երբ գանուակներն եւս կայտռին ու մային, վա՛շ, քանի՞ անուշակ ձայնակիցներ ներդաշնակութիւն կը կազմեն գիւղական պարզ կեանքում:

Ծառաստանք ոչ միայն մարդոց համար իբրեւ վայելք եւ օգուտ են կեանքի պիտոյքներու մասին, այլ եւ շատ կարեւոր են անասնոց համար, վասնզի ծառերու տակ միշտ թարմ կանաչներ կը բուսնին, ուր միայն պէտք է արածեն նորածին կովերու հորթեր եւ մատակի ձագեր եւ ամարան տօթաժամուն այդ մատաղածին անասնիկներ հովասուն ծառերու տակ կը հանգչին կանաչներու վերայ:

Բայց, Թոռնիկ, բաւական չէ որ ծառաստանք միայն գիւղի շրջապատեր գարդարեն, երանի՛ թէ մեր դաշտեր, անդաստաններն եւս ծառատունկերով գարդար-

ւին, ուր որ ջրի գնացքներ կան եւ աղբիւրներ կը բղխին. օ՛չ, քանի դիւր եւ հանգստաւէտ կը լինին թէ՛ աշխատաւոր մշակներուն եւ թէ լծատար խոնջած անասուններուն, որ այն ինչ կէսաւուր սոթաժամուն լծերէն կը քակուին, իսկոյն այդ հովանուտ ծառերուն տակ կը սկսին արածել եւ յետոյ կը նստին եւ կ'որոճան, իսկ ջրասէր գոմշուկներ, որ անչափ տաքութեան չեն դիմանար, լծէն արձակուելուն պէս դէպի ջուր կը վազեն, եւ եթէ ջուրն առատ է՝ մէջ կը նստին, հօտաղ լաւ մի կը լուանայ եւ ապա կը բերէ արօտատեղ: Այդ պահուն խոնջած մշակներ կը նստին աղբիւրի գլուխ ծառի հովի տակ, եւ կը սկսին հարցնել իրարու, արդեօք էս օր տանտիկին ի՞նչ է եփեր մեզ համար. դու գիտես մեր մշակներ շատ սիրահար են իւղալի ճաշին եւ փիլաւին, եւ տոպրակով քամած մածունին:

Կը տեսնան, որ հացբեր կտրիճ աղջիկ շալկուորեր կու գայ շալակ վար կը դնէ, կը բանան, կը տեսնան, որ ճիշդ իրենց ուզածին պէս է կերակուրներ: Մշակին սեղան կանաչագարդ գետինն է, ուր կը փռեն մէջաք, կը շարեն վերան թագէ հացեր, կը բանան մածնի տոպրակ, հողէ կամ փայտէ կօտին մէջ կը հարին զմածուն աղբիւրի պաղուկ ջրով, յետոյ կ'առնեն դգալներ, մի դգալ փիլաւ, մի դգալ մածնէ թան. օ՛խ, թոռնիկ, կերեր ես, դու գիտես թէ ո՞րչափ ախորժանօք կ'ուտեն այդ անօթի մշակներ, կ'ուտեն եւ կ'օրհնեն զտանտիկին:

Կէսաւուր ճաշէն յետոյ, գլուխնին կը դնեն հով ծառին տակ, անուշ քուն կը քաշեն, այնպէս որ իշխան իւր ապարանքին մէջ փետրալից անկողնոյ վերայ կարող չէ այն հանգիստ եւ անդորր քուն ունենալ. դորա պատճառներ այժմ չգիտես դու, թոռնիկ, բայց յետոյ կ'իմանաս, երբ տակաւ գարգանալով աշխարհի բաներուն հետաքրքիր լինիս:

Այսպէս, մտացի Թոռնիկ, լաւ ուշադիր եղար, թէ ծառատունկեր ո՞րչափ պիտանի եւ շահաբեր են գիւղական ժողովուրդին համար: Ուրեմն աշխատիր որ տարուէ տարի միշտ տնկելով եւ խնամելով՝ մեր տան սեպհական ծառատունկեր շատցունես: Ես արդէն ի վաղուց մի դրան արտ ցանկապատելով գեղեցիկ ծառաստան մի հասուցած եմ, դու պէտք է որ իմ տնկած ծառերով չպարծենաս, այլ աւելի քաղցր է, որ դու եւս նոր ձեռատունկեր տնկելով՝ մշակելով անով պարծենաս: Գիտե՛ս, ծառատունկն եւս իրենց առանձին-առանձին խնամքներ ունին տնկելու, քշտելու, կտրելու եւ այլն: Ծառեր դարմանելու մասին շատ երկար դասեր պէտք չեն քեզ, դու կը տեսնաս թէ ինչպէս Պապիկդ մի սղոց եւ մի կօռ դանակ առնելով կը մնայ ծառաստան, միշտ չորցած եւ աւելորդ ճիւղեր կը կտրէ, որ պէսզի մնացեալ ճիւղեր աւելի աճեն: Պէտք է մրգաբեր ծառերուն տակն երկու կամ երեք անգամ տարին փորւին. այս աշխատութիւն եւս իւր շահն ունի, նախ որ գետինն խրխուելով ծառերուն արմատներ աւելի կը զօրանան, երկրորդ՝ գարի կամ հնդեղէն բաներ ցանելով՝ ծառէն եւ ծառատնկէն միանգամայն արդիւնք կը ստանաս:

Կը յիշե՞ս, Թոռնիկ, քանի տարիներ առաջ վանեցիք թ/թենիի մշակութիւն սկսեցին, սկզբան շատ յաջողութեամբ յառաջ տարին: Այսպէս վերահաս դիպուած մի եղաւ որ վանեցիք մի քանի տարի միայն շերամի հոռնտ ծախելով մեծ շահեր ունեցան, այնչափ բարձրացաւ Վանայ հոռնտի գին, որ ոսկիին հետ հաւասար կշռելով կ'առնէին, վասնզի ուրիշ երկիրներու հոռնտեր բոլոր աւրուեցան շերամի որդերուն մի կերպ հիւանդութենէն:

Յաւալի է, եթէ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, թէ ինչպէս վանեցիք այդ շահաբեր ձեռնարկութիւն բոլորովին ի

բաց թողին, քանզի նոքա ի սկզբան այնպէս կարծեցին ու պաշարուեցան, թէ միայն շերամի հունտ ծախելով պիտի շահին, չկրցան գուշակել թէ այդ մի բախտի դիպուած էր եւ անցաւ, չկրցան նաեւ ըմբռնել թէ շերամի մշակութիւն սոսկ սերմի վրայ չէ, այլ առաւել խոզակներու վերայ է, վասնզի թթենիի մշակութեան բուն արդիւնք խոզակն է, կա՛մ պէտք է ժամանակին խոզակ ծախել եւ կամ խոզակներէն թել քաշելով ապրջում ծախել: Եւ որովհետեւ ապրջում ինքնին թեթեւ բան է, բայց գին ծանր, այս բան շատ ձեռնտու էր վանեցւոց շահավաճառութեան համար, հեռի լինելով ծովեզերեայ նաւահանգիստներէն:

Կը թուի ինձ, Թոռնիկ, որ վանեցիք բարակ, ձանձրալի եւ խնամոտ աշխատութիւններ չեն սիրեր, մի կանգուն խորութեամբ հողը շրջելով թթենի տնկել, ամէն տարի ծառատունկեր փորել, շերամատուն շինել, որդերուն աշխատութեան պատշաճ սեղաններ պատրաստել, ամէն օր թթենիի տերեւներ բերելով որդեր կերակրել, իբրեւ բժիշկ սուր աչքով որդերուն վիճակ քննելով՝ հիւանդներ առողջներէն զատել, եւ երբ կը սկսին որդեր խոզանակներ հիւսել, դոցա փոքրիկ-փոքրիկ ծառի ճղիկներ պատրաստել եւայլն, եւայլն. հապա խոզակներ կապելէն յետոյ՝ պէտք եղած սերմն առնել, մնացեալ խոզակներ կա՛մ այնպէս վաճառականին ծախել եւ կամ թել քաշել եւ կաթ-կաթ անելով գոլտ ապրջում հանել եւ կապել. օ՛խ, ի՞նչ ձանձրալի երկարատեւ աշխատութիւն, տրտնջալ կը սկսի ծոյլ, անձմեռ վանեցին:

Տե՛ս, Թոռնիկ, շերամատածութիւն ձանձրալի եւ երկար աշխատութիւն կը համարի վանեցին, որ շատ շատ երեք ամիս հագիւ տեւէ բոլոր աշխատութիւն եւ արդիւնք կը ստանայ, այն ինչ այգի տնկելով եօթը տարի ամբողջ կը սպասէ եւ ապա տնկած այգւոյն երա-

խայրիք կ'ընդունի: Բայց միթէ Վանայ սոյն բազմա-
շատ ու հնատունկ այգիներ արդի սերո՞ւնդ տնկած է-
նո՛չ, Նոյ Նահապետին հարագատ այգեսէր զաւակներ՝
մեր նախնի պապիկներ տնկած են եւ մենք այսօր կը
վայելենք, ինչպէս ես մի այգի տնկած եմ, ես մեռնիմ
դու ժառանգես ու վայելես. է՛, գուցէ յետոյ պարծենաս
ու ասես թէ այս այգին ես տնկեցի:

Այժմէն պատուէր կու տամ քեզ, Թոռնիկ, որ ուրիշ
ծառատունկերու մշակութեան հետ չմոռանաս նաեւ
թթենիի մշակութիւն, որոյ համար շատ նպաստաւոր
են մեր գիւղի շրջապատի հողեր, զի թթենիի տունկ ա-
ւագախառն հողի մէջ շատ կը յաջողի: Բայց պէտք է
գիտնաս, Թոռնիկ, որ մեր երկրագործութեան սովո-
րական աշխատութիւն շատ բազմգրադ է: Ուստի դու
երբ ծառատնկոց մշակութիւն յառաջ տանիլ կ'ուզես,
լաւ է որ բուն հողագործական կամ սերմնացանու-
թեան մշակութիւն, զոր օրինակ ցորեն, գարի եւայլն,
չափաւորես, որպէսզի կարենաս ծառատնկոց մշակու-
թիւն աւելի արդիւնաւորել:

Բաւական ընդարձակ խօսեցայ, Թոռնիկ, ծառաս-
տանի մշակութեան մասին, դու գիտես Պապիկդ ծառն
ու աղբիւր շատ կը սիրէ: Երբեմն աշխատութենէն յոգ-
նած կ'երթամ կը նստիմ մի ծառի հովանեաց տակ-
կունակս ծառի բնին կու տամ կը հանգչիմ, ծերացած
եմ, Թոռնիկ, այլեւս ինձ համար ծերութեան ցուպ եւ
յենարան պէտք է: Յակոբ Նահապետ իւր մէկ սիրած
որդին ցուպ ծերութեան կը կոչէր, ես էլ կ'ասեմ քեզ թէ
իմ ծերութեան ցուպն ես, մինչեւ հասնիմ վերջին
հանգստարան:

Ապրշուժ- մետաքս. Դիւր- տափարակ. Թագէ- թարմ. Խոզակ- շերամի
բոժոժ. Ծուարիլ- պահուրտիլ. Կաժ-կաժ- գառիվեր անկիւն. Կեսաւուր-
կէս օր. Կոր- ծուռ. Կոշի- կենդանիներով կամնելու ձեւ. Կօտ- աման. Յա-
րել- գարնել. Մածան- կպչուն. Յասուցած եմ- հասցուցած եմ. Մեզար-
գողոց. Յամարան- ամառը. Վերահաս դիպուած- պատահար. Բշտել-
հեռու քշել.

ԺԸ.
ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ
ՏՈՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

Սիրելի Թոռնիկ, դու կարդացեր ես Աստուածաշունչ, եւ գիտես որ հին-հին նահապետներ հաստատ տուն եւ բնակարան չունէին, այլ նոցա տուն շարժական մի վրան էր, այսօր այստեղ, վաղն ուրիշ տեղ: Եւ դեռ այսօր արաբական ցեղեր նոյն կեանքով կ'ապրին: Մեզմէ շատ հեռու է, հարաւային կողմն կան շատ վրանաբնակ ցեղեր, որ ազգաւ քիւրդ են եւ կէօջար կ'ըսուին, որոց ձմերան բնակութեան տեղեր Նինուէի եւ Բաբելոնի սահմանին ընդարձակ ջերմին դաշտերն են, ուր ոչ այնքան ձիւն կը տեղայ եւ ոչ սաստիկ ձմեռ կը լինի: Իրենք վրանին տակ կը բնակեն եւ իրենց անասուններ միշտ բացօթեայ կ'արածեն:

Իսկ ամառն երբ ջերմութիւն կը գայրանայ, այդ բոլոր վրանաբնակ ցեղեր, իրենց ոչխարներու բազմաթիւ հօտերով կը չուեն դէպի հիւսիսակողմ Կորդուաց եւ Տաւրոսի հովասուն լեռնաշղթաներ, ուր շատ աղբիւրներ եւ անբաւ արօտավայրեր կան: Երեք չորս ամիս այդ լեռնասուն եւ ազատ կեանքը վայելելով, յաշնան վերջ դարձեալ կը չուեն դէպ հարաւ ջերմագոյն խորադաշտեր: Սորա համար այդ վրանաբնակ, աստանդական ցեղերն բազմաթիւ ոչխարաց հօտեր եւ այլ անասնոց ջոլիրներ ունին, որոց համար ոչինչ հոգածութիւն պէտք չկայ, ոչ ախոռ, ոչ գոմ, եւ ոչ ձմերան դարմանի պատրաստութիւն, հետեւելով միայն տաւարաբուծութեան, այս մասին գիւղական ժողովուրդէն աւելի կը հարստանան: Եւ միանգամայն կը վայելեն բնական կեանքի ամենաքաղցր անդորրութիւն:

Հետաքրքիր կը լինի՞ ս, Թոռնիկ, թէ նախադարերու մարդիկ տուն, բնակարան չինել եւ նորա մէջ բնակել,

ձմեռը ցուրտէն եւ ամառ արեւու տաքութենէն պատսպարուել ուստի՞ ուսան կամ օրինակ առին:

Կ'ասեն թէ մարդիկ թռչուններէն եւ անասուններէն սորվեցան տուն շինելու արուեստ եւ ճարտարապետութիւն, տեսան որ թռչուններ ծառերու վերայ բոյն կը դնեն, ծիծառն իւր կաւակերտ բոյն կը շինէ տան հեծանի կողմի վերայ, արծիւ որ բարձր սարեր կը սիրէ, իւր որջն ունի, եւ կոյր խլուրդ, որ գետնի տակ իւր բոյն շինելով դուրս տուած հողը բլուրիկ մի կը ձեւացնէ. հապա մըջիւն, այն նախահոգ չքոտի կենդանին, որ ոչ միայն տուն, այլեւ համբարանոց կը շինէ իւր բունիկին կից, ուր կը ժողվէ ձմերան պաշար: Իսկ գարմանագործ մեղուն ինչպէս համաչափ բջիջներ կը տողէ մոմի հիւթով, չգիտենք իւր համար բո՞յն, թէ մեղրատուն կը շինէ, այնչափ խնամով, առ որ կը գարմանայ մարդկային իմաստութիւն:

Այո՛, Թոռնիկ, բանաւոր մարդիկ չքոտի անբաններէն կ'ուսանին շատ բան. այդ ի բնութենէ արուեստաւորներ մեզ վարժապետ կը լինին, կը տեսնա՞ս այն չարածճի սարդ, որ կռուան անելով պատին անկիւն՝ անդադար կը ձգնի, բարակաման թելեր կը հանէ իւր բերնէն եւ ուռկան կը հիւսէ ճանճեր բունելու համար, աստի մարդիկ սորվեցան ոստայնանկութեան կամ կտաւագործութեան արուեստ: Միթէ սոխակի դայլայլիկէն եւ այլ քաղցրախօս թռչուններուն ձայնէն, ծովու մունչող ալիքներէն, ջրերու հոսանաց ձայնէն, անտառներու համաշունչ սօսափէն, բան մի աստի, բան մի անտի առնելով՝ երգահան մարդիկ չխմբագրեցի՞ն երաժշտութեան այնչափ հիանալի եղանակներ եւ դասեր:

է՛, Թոռնիկ, ամէն մի կարգ ժողովուրդ իւր գարգացման համեմատ կ'ապրի աշխարհիս վերայ: Քաղաքացի ժողովուրդ, որ մեզմէ աւելի գարգացած է եւ գարգանալով ճաշակ բացուած է, գիտէ թէ ինչպէս

պէտք է բարեկեցիկ կեանք վայելել, ուստի իւր ճաշակին համեմատ, չափով կը շինէ:

Իսկ գիւղական ժողովուրդ, որ զարգացումն չունի, ճաշակ փակուած է, նորա համար բաւ եւ շատ են իւր տնակներ: Բայց միթէ այնքան բթացա՞ծ է շինական ժողովուրդին ճաշակ, որ նա չէ կարող գոնէ մի փոքր ինչ իւր տնակներ կանոնաւորութեամբ շինել, բայց տես դու՝ թէ նա ինձ կը պատասխանէ, այո՛, ես էլ մարդ եմ, փոքր ի շատէ ճաշակ ունիմ, կը տեսնամ քաղաքացւոց գեղեցիկ տներ, հոգիս չ՛նզե՞ր որ ես էլ գեղեցիկ տուն ունենամ. այլ երբ կը մտածեմ թէ աղքատ եմ, պարտապան եւ աղքատին համար խրճիթ շատ է եւ այլն: Իսկ հարուստ տանուտէր խելացի տնտեսութեամբ կը մտածէ, եթէ ընդարձակեմ տունս, հիւրեր կը շատնան, ծախքերս կրկնապատիկ կը լինին եւայլն: Շինական տանուտէրոջ այս առարկութիւն իրաւացի է. բայց կայ դարձեալ հիմնական պատճառ, ինչպէս որ վերը բացատրեցի, աղքատութեամբ հանդերձ գիւղական ժողովուրդ տգէտ եւ անճաշակ է, վասնզի կան այնպիսի թեթեւ կարգադրելի բաներ, որ երբեք ծախս չեն պահանջեր, այլ միայն փոքր աշխատութիւն: Որպէսզի զգալի եւ շօշափելի կերպով ցոյց տամ քեզ, Թոռնիկ, որ աչքով տեսնաս ու նկատես թէ մեր գիւղական ընտանիք ի՛նչ դառն եւ չարաչար դժուարութեամբ կը տառապին առտնին աշխատութեան մէջ՝ մի օրինակ բերեմ: Դուն կը տեսնաս միշտ եւ չես զգար. աչքդ սովորած է. գուցէ կը կարծես, որ գիւղական ընտանեաց վիճակ պէտք է այդպէս լինի կամ նորա ճակատագիրն է այդ:

Ե՛լ ուրեմն, Թոռնիկ, երթանք միասին մեր բարեկամ Կիրակոս աղբօր տունը: Ճիշդ գիւղի թոնիրներու վառլած ժամանակն է, տես ահա թոնրի տուն մխով, ծուխով լեցուած է, թոնիր կը վառուի, խաչերկաթին վերայ

դրուած են թանապուրի եւ ճաշի պուտուկներ, տան մի կողմ երկու օրօրոց դրուած են, խեղճ երեխաներ ծուխէն խեղդուած կու լան, մայրեր կը կարծեն թէ կաթ կ'ուզեն, տան մի անկիւն եւս դող-տաքցոցէն բռնուած պառկած է մի պառաւ կին: Թոնիրն իջաւ, ծուխ քաշ-ւեցաւ. տան տիկին ձգեց դրնթեկ, նստաւ թոնրին շուրջ, տան մի հարսն եւս թոնրի սալի վերայ խմորի գնդեր բանալով՝ տանտիկնոջ կու տայ, նա էլ մաջրակայով թոնրին կողը կը փակցունէ: Այդ միջոցին տան պահապան գամբու շուն դրան մէջ թաթիկ պարգելով շնթուկեր է, աչքն դէպի տանտիկին կը սպասէ, որ թոնրէն ելած կուտն իրեն տայ:

Կէսօր է, կ'ասէ աղջիկ մօր. ժամանակ եկաւ մայրիկ, մշակներուն հաց պիտի տանեմ, հացն եւ կերակուր կը պատրաստուի, ժիր աղջիկ շալակուորած կ'երթայ դաշտ: Ահա ներս կը մտնայ գեղի գգիր, տանտիկին հիւր եկաւ նա մի օֆ քաշելով հրաման կ'անէ հարսին, որ մի քանի հաւկիթ կոտորէ ձուագեղ եփէ հիւրին համար:

Կը տեսնաս, թոռնիկ, գեղացիի տունը նահապետական մի վրան է, դուռը միշտ բաց է. կը սկսեն ետեւէ ետեւ գիւղի աղքատներուն շարքը, եկաւ ցուպ ի ձեռին դողդոջուն մի պառաւ, տանտիկին, հոգևոյդ մեռնիմ, թագա հացի հոտն առի եկայ, որբիկ թոռնիկներս անօթի կու լան, մի հաց, քիչ մի ապուր տուր տանեմ ձժկներուս, պառաւն առաւ ինչ որ ուզեց, օրհնելով գնաց: Եկաւ ուրիշ մի, էն էլ առաւ գնաց, այսպէս շատեր եկան առան ու գնացին: Վերջին անգամ եկաւ մի աներես աղքատ, որ մի հացով գոհ չէր լինել. բարկացաւ տանտիկին, առաւ թորվան սեւ անթրոց տուաւ ասոր կռնակին, տնէն դուրս հանեց: Տեսա՞ր, թոռնիկ, հացարար տանտիկին մինչեւ հաց լրացուց՝ հացին կէսն գնաց:

Այժմ դառնամ խօսիմ այս թորվան տան վերայ, գոր շատ դիւրին է բարեփոխել, կը տեսնա՞ս, թոնիր տան մէջտեղ շինուած է- առիք միայն մէկ երդիք կայ մուխ ենեյու համար, թէպէտ տան դուռը բաց լինելով մուխն անկից էլ դուրս կ'ելնէ: Եթէ այս թորվան տեղը փոխենք եւ տան յարմար անկիւնի կողմն դնենք, էն անկիւնի վերայ լայն պուճարիկ կը կապենք, եւ այս պուճարիկ շատ դիւրին կը լինի եթէ երկու սիւնեակներ տնկեն. կակող ուռենիով հիւսենք եւ միջոցներն յարակաւով ծեփենք, նմանապէս տանիքի վերայ եւս նոյն ուղղութեամբ պուճարիկ մի լինելով գոնէ կանգուն կէս բարձրութեամբ, տես դու էն ժամանակ մուխն ինչպէս վեր կը քաշուի եւ տուն բոլորովին ազատ կը մնայ ծուխէն:

է՛, թոռնիկ, դու ասա, դատաստանով խօսիր, այս փոքր բարեփոխութեան համար ի՞նչ դժուարութիւն եւ ծախք կը լինի: Բայց ինչո՞ւ չի մտածեր գիւղացին, չգիտե՞ս միթէ դու դորա պատճառ, ինչպէս շատ անգամ ասած եմ, դարձեալ նոյն կը կրկնեմ, գիր ու կարգալ չգիտնալն է, գիրն ու գիրքն է, որ կը բանայ մարդոյն միտք եւ մտածել կը սորվեցնէ:

Սակայն դու մի գարմանար, մի մեղադրեր անգիր գիւղացին, երթանք քաղաք, տես ահա բովանդակ վանեցւոց տանտուներ, որոց ամենուն էլ թոնիր տան մէջտեղ շինած են, միայն մի տարբերութիւն կայ, որ քաղաքացւոց տանտուներ բաւական բարձր են, ոչ միայն առիքէն, այլեւ պատերէն շատ երդիքներ ունի, տան մուխ դիւրութեամբ դուրս կը քաշուի: Բայց դարձեալ առիք սեւ ու մըջտած է- եւ երբ անձրեւէն տան կաթիլ սկսի, կը տեսնաս որ սեւ կաթիլներով տան յատակ եւ փռուածքներ կ'ապականէ: Երբեմն եւս աւելի հին-հին տուներ գարնան միջոցին առանց անձրեւի մուռջկաթ կ'անեն՝ որ աւելի գէշ է, զի գետնի փռոցներ, թորվայ

ծածկոց եւ ընտանեաց հագուստներ առհասարակ կը մրջոտին եւ ո՞րչափ դժուարին է այդ մածուցիկ այս մրաներկ լաթի վրայէն հանել ու ջնջել:

Ուրեմն չասես, Թոռնիկ, թէ քաղաքացին, որ կարդալ գրել գիտէ, զարգացած է Պոլսոյ մայրաքաղաք տեսնելով, մաքրութեան օրինակ առած է, ինչպէ՞ս դարձեալ չգիտէ բան մի մտածել ու բարեփոխել իւր տունն: Եթէ այսպէս, ի՞նչ առաւելութիւն կայ գրին եւ անգրին մէջ, երբ կեանքի ընթացք եւ տնտեսութիւն նոյն կը մնան: Պատասխանեմ քեզ: Թոռնիկ, նախ պէտք է գիտնաս, որ ամէն գրել-կարդալ գիտցող, տնտեսագէտ չի լինիր, երկրորդ, քաղաքացւոց նոր սերունդ թէեւ արդի դպրոցներում անկատար ուսումն ընդունած է, այդ երեք բաւական չէ մեր կեանքի բարուք տնտեսութեան համար, վասնզի այդ կիսակատար հարեւանցի ուսումով մենք կարող չենք մեր միաքր այնպէս մշակել, որ հին արմատացած նախապաշարումներ ի բաց խլուին: Տակաւին ինչպէս գիւղացին, նոյնպէս եւ քաղաքացին պիտի բնակին մրջոտած տուներու մէջ եւ պիտի ասեն մեր հայրեր, մեր պապեր այս տուներու մէջ բնակած են, մենք էլ կը բնակինք, նոցա համար փոյթ չէ թէ ընտանիք կը տառապին մուխին ու ծուխին մէջ եւ մերթ եւս աչքերնին փախալար կը լինի:

Ես երբ կ'ասեմ թէ քաղաքացիք զարգացած են, դու այնպէս մի հասկնար թէ իրօք եւ տիրապէս զարգացած եւ լուսաւորուած են, դոցա մտաւորական լոյս եթէ ամփոփես մի աղօտ ճրագի չափ լոյս չունի, միայն թէ գիւղական անգիր ժողովուրդին հետ համեմատելով փոքր ինչ առաւելութիւն ունին:

Թոռնիկ, թէ՛ քաղաքացւոց եւ թէ՛ գիւղացւոց մտաւորական աչք դեռ բժժոտած եւ մթարքով ծածկուած է, մենք աշխարհին բաներ ճիշդ եւ ուղիղ չենք տեսնար,

Յիսուսի կոյրին պէս մենք էլ շրջող մարդիկ ծառի պէս կը տեսնենք: Ուստի ծառն ու մարդ որոշելու համար լոյս եւ պայծառ տեսութիւն պէտք է, որ միայն կրթութեամբ կը ստացուի, եւ քանի որ մենք կրթութեան եւ գիտութեան լուսատու շնորհք չունինք, մեր տնտեսական կեանք այսպէս կը մնայ: Գիտութիւն մեզի համար արժան տեսեր է խաւարտչին ու մրջնտած տուներ, մինչեւ գայ ժամանակ ժողովուրդին մտաւորական աչքը բացուի, լոյս տեսնէ, կարենայ ճանչնալ ու որոշել մարդն ու ծառ: Էն ժամանակ ահա եթէ ողջ մնացինք այս մրջնտած տներէն դուրս կ'ելլենք դէպի լոյս եւ յառաջդիմութիւն, ու կ'ազատուինք տգիտութեան այն խեղդիչ մուխէն ու ծուխէն:

Այսչափ միայն, Թոռնիկ, գիւղական անշուք շէնքերու վերայ խօսեցայ, բայց շինական ժողովուրդին առտնին կեանք շատ ընդարձակ է եւ ուրիշ բազմազան բաներ ունի: Արդէն Թոռնիկ, դու գիւղական կեանքի մէջ ծնած ես, քեզ՝ կը թողում նորա կեանքի նկարագիր, դու ինքնին փորձառութեամբ ուսումնասիրես, այժմ պիտի խօսիմ գիւղական եկեղեցւոյ, քահանային եւ ժողովուրդին վերայ, որ քեզ համար մի հոգեւորական դաս է:

Անթոնոս- Թոնիրի կրակը խառնելու փայտ. Առ որ- անոր որ. Աստանդական- Թափառական. Առտնիս- տնային. Ափախաւար- խաւարի. Բժժտու- պճռոտ. Դընթել- բազմոց. Դող տաքցոց- տաքութենէն դողայ. Թորվայ- կրակարան. Խաչերկաթ- Թոնիրի վրայ խաչածեւ երկաթ. Խաւարտչիս- մութ, մշուշ. Կուտն- մնացորդ կտոր. Կռուան- ոտք դնելու տեղ. Համբար- ամբար, շտեմարան. Մածուցիկ- կպչուն. Մթարք- մութ. Մունչկաթ անել- խոնառութենէն աղտոտիլ. Մրաներկ- մուրով ներկուած. Մրջնտած- մրտած. Ուռկան- ցանց. Չքտի- չնչին, պարապ. Պուխարիկ- բուխերիկ. Ջերմիս- տաք. Ջուրի- հօտ, բազմութիւն. Տանտուն- Թոնիրի տեղը. Տողել- շարել. Տաւարաբուծութիւն- անասնապահութիւն.

ԺԹ.

**ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ
ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՑ**

Մեր գիւղական անշուք կեանքի համեմատ, մեր եկեղեցի ու տաճարն եւս նոյն անշուք, անզարդ ու խրթնացած պատկերն ունի: Եթէ ի հին նախնիքներէն մնացած է մի գեղեցիկ տաճար քարաշէն եւ հաստատուն, այդ մի բախտ է գիւղացւոց համար: Կան այնպիսի գիւղեր, որոց կից է վանքը, ինչպէս Ռշտունեաց գաւառին մէջ Նարեկայ վանք, Թիմարայ գիւղերուն մէջ Աստուածածնայ հռչակաւոր վանք եւ այլ ուրիշ տեղեր: Այսպիսի վանքեր իբրեւ եկեղեցի եւ աղօթատեղի կը համարուին մերձակայ գիւղերուն, որ այդ եւս իրենց համար մեծ մխիթարութիւն է:

Իսկ ընդհանրապէս Վասպուրական երկրի գիւղական եկեղեցիներ հողակերտ ու փայտաշէն են. պատեր խում աղիւսով շինուած, առիք ու տանիք հողով ծածկուած, միայն խորան եւ սեղան մեծ բան է՝ եթէ քար ու կրով շինուած լինի: Դու մի զարմանար, եթէ միայն գիւղացւոց եկեղեցիներ փայտաշէն են, այլ աւելի պէտք է զարմանաս, որ Վանայ նման հռչակ ունեցող մի քաղաքի եկեղեցիներ գրեթէ ամբողջ փայտաշէն են. միայն մի քանի եկեղեցիներ կան՝ որոց տաճարներ բաւական հնաշէն եւ հոյակապ են, ինչպէս քաղաքամիջի Սուրբ Պօղոս եկեղեցին:

Այգեստանեայց մէջ Այր-յայրոց եկեղեցին մի հնաշէն եւ պատուական տաճար ունէր. այդ եկեղեցւոյ փայտաշէն գաւիթ քանի տարի առաջ նորոգելով, հնաշէն տաճար գաւթին հետ խառնեցին, ուզելով որ իրենց եկեղեցին Պոլսոյ եկեղեցիներու նմանցնեն, կարծելով թէ Պոլսոյ եկեղեցիք բուն հայկական տաճարներուն հնութեան ձեւն ու պատկերն ունին: Ափսո՛ս, հազա՛ր ափսոս, որ այդ հնութեան տաճարներուն մնացորդներ

հետզհետէ կը քանդուին եւ օտար ձեւերով եկեղեցիներ կը շինուին եւ սեղաններ կը կազմուին անվայելուչ ու անճաշակ խաչկալներով:

Թողունք այս, Թոռնիկ, դառնանք միայն մեր գիւղի եկեղեցւոյ նկարագիր հանենք. բաւական է՝ դու այդ նկարագրով իբրեւ մի պատկեր աչքիդ առաջ տեսնաս:

Մեր գիւղի եկեղեցին դարձեալ հողակերտ ու փայտաշէն է, որ մի քանի տարի յառաջ հազիւ հազ նորոգւեցաւ. տե՛ս, սեղան պարզ, անպաճոյճ, փայտակերտ, կոպիտ շինուած մի խաչկալ ունի. վէմ-քար ու մոմակալ, աստիճաններ անշուք, մրջնոտած կտաւով ծածկուած են. պատարագի ժամանակ հազիւ թէ երկու մոմ վառուին, ուրիշ ժամանակ բաւական է մի փայտէ եռոտանի ճրագակալ եւ վրան ճրագ բոլորովին ձիթոտած ու մրջնոտած. սեղանի տէրուական պատկեր տես ի՞նչ անձեւ եւ անարուեստ է: Եկեղեցւոյ յատակ եւ սեղանի վերայ միայն փսիաթներ փռուած են: Գիւղական եկեղեցիներ մեծ մասամբ վերնատուն չունին, այր մարդիկ առաջ կը կանգնին՝ կիներ ետեւի կողմ:

Թողունք այս նիւթական անշքութիւն, որ Աստուծոյ տիեզերական փառաց առաջ նշանակութիւն չունի, որոյ աթոռ երկինք է եւ ոտքին պատուանդան երկիր: Գանք բարոյական մասի նկարագիր հանել: Մի ծերուկ քահանայ ունինք ցուպ ի ձեռին դողդոջելով հազիւ եկեղեցի կու գայ, աչքեր Խասհակայ նահապետին պէս վատատես եղած է ի վաղուց, բայց ինքն եկեղեցւոյ ժամերգութեան շատ բաներ բերան եղած է եւ կը կարգայ. ինքն երկիւղած, բարի եւ ժողովրդասէր մի քահանայ է: Մի քահանայ էլ ունէինք, բաւական կրթութիւն ունէր. ժիր ու գործունեայ էր, բայց նա հարստացաւ, թողեց գեղ ու քաղաք գնաց: Կը թուի որ, գիւղական երէցներուն հարստանալ շատ լաւ բան չէ. վասնզի հարստութիւն գիրենք դէպի դիւրակեցութիւն կը մղէ. թէպէտ

ուխտադիր է գիւղի եկեղեցւոյն վերայ քահանայ ձեռնադրուելով, բայց կը յաջողին այնպիսիներ իրենց ուխտին դէմ դրժել, ոչինչ եւ անհիմն առիթներ յառաջ բերելով: Այլ ուղիղ խօսելով եւ դատելով՝ շատ անգամ եւս իրաւունք ունին գիւղական քահանաներ, երբ ժողովուրդ կը գլանայ իւր հոգեւոր պաշտօնէին հոգեւոր մատակարարութեանց իրաւունքներ տալու՝ ինչ որ նախնի եկեղեցւոյ սուրբ հայրերէն սահմանուած է:

Սորա ապացոյց ահա մեր ժամանակի մէջ կը տեսնանք, որ ժողովուրդին պէս քահանաներն եւս պանդխտութեան կը դիմեն, թողլով գիւղն ու եկեղեցին, որք՝ տարիներով կը դեգերին օտարութեան մէջ: Ո՛հ, տեսնաս դու, Թոռնիկ, Պոլսոյ գերեզմանոցներու մէջ թափառելով կը սպասեն, որ մի մեռելաթաղ լինի, կամ պանդխտ ժողովուրդէն մէկ գայ, եւ իւր ննջեցելոց գերեզման օրհնել տայ:

Այսպէս, քահանայն կը թողու գիւղի կենդանի ժողովուրդին հովուութիւն յորոց չկրնալով իւր ապրուստ հայթայթել, կ'երթայ մեռելոց գերեզմանէն գտնել իւր ընտանեաց հացն ու ճարակ: Օրհնե՛ալ լինին այդ ննջեցելոց յիշատակ, որք իւրեանց գերեզմանէն քահանային հաց կը հոգան: Մեռելոց գերեզմանն եւս իւր պտղաբերութիւն ունի, ուր հաւատով ու Քրիստոսի անունով ննջեր են ի Տէր:

Այնպէս կը թուի ինձ, Թոռնիկ, որ գիւղական ժողովուրդն չժողովուրդ համարուած է ազգի վարիչներու առաջ. նա արժանի չէ, որ բարեգարդ եկեղեցի ունենայ, արժանի չէ, որ ուսեայ, բարեգգեաց քահանայ լինի իւր հովիւ, նորա համար աւելորդ համարուած են դպրոց, ուսումն եւ կրթութիւն. նա չունի բախտ, որ տարին գոնէ մի անգամ վարդապետի քարոզ լսէ. գիւղական եկեղեցւոյ շեմ այցելութեան ոտքէն շատ հեռու է. վերջապէս նա ամէն հոգեւոր մխիթարութենէն զրկուած է:

Մարդ կարող չէ նորա անգնահատելի վիճակին նկարագիր հանել: Ամէն բան կեդրոնացած է քաղաքներու մէջ, ուր դրուած է աթոռը ընդհանուր վիճակի Առաջնորդին: Առաջնորդ քաղաքացւոց համար գիտես թէ մենավաճառ է կամ վարձեալ մի հովիւ, որ միայն քաղաքացւոց կը վերաբերի, միայն քաղաքացի ոչխարներ պէտք է արածէ, դաշտի գիւղական ոչխարներ թող գայլեր տանին: Առաջնորդ էն ժամանակ կը տեսնայ գիւղացւոյն երես, երբ նա մի խնդրոյ համար աղերսադէմ կը ներկայանայ իրեն: Անձնիւր կեանքը եւ փառասիրութիւն մեր հոգեւոր հովիւներու փոյթ ու եռանդ չիջուցեր են, ես կը կարծեմ դորա պատճառ քաղաքացիք են եւ քաղաքային կեանք:

Գիւղական ժողովուրդին մի դուզնաքեայ մխիթարութիւն մնացած են վանքեր, մանաւանդ Վասպուրական գաւառին մէջ. վանական վարդապետներ մերթ ընդ մերթ կ'այցելեն թեմական գիւղերն, թէեւ վանքին իրաւունք եւ պտղին ժողովելու համար է այդ, բայց կան նոցա մէջ այնպիսի ժրագործ վանականներ, որք ոչ միայն իրենց այցելութեան պարտ կատարելով հոգեւորապէս կը մխիթարեն ժողովուրդը, այլեւ գիւղական շատ այլ եւ այլ պատահական գործեր կը կարգադրեն եւ մերթ եւս կռիւներու եւ վէճերու համար հաշտարար դատաւոր կը լինին: Ափսո՛ս, որ այսպիսի պարտաճանաչ վանականներու օրինակ շատ հագուագիւտ է:

Այս դաս շատ ընդարձակ նիւթ կու տար ինծի, բայց Պապիկ մի աշխարհական հողագործ մշակ լինելով՝ համարձակութիւն չունիմ իմ հողագործութեան դասերու շրջանէն դուրս ելնել, պէտք է հոգեւորական բան հոգեւորականին թողուլ, նոքա ժողովուրդի բժիշկներն են. միթէ կարող չե՞ն իրենց հիւանդութիւն բժշկել, հոգան, խօսին, գրեն ու ցոյց տան դեղն ու դարման:

Այժմ կ'անցնիմ խօսիլ, Թոռնիկ, թէ՛ ի՞նչ են այն միջոցներ, որով գիւղական ժողովուրդ գոնէ փոքր ի շատէ կարենայ յառաջդիմել, իւր ներկայ վիճակն բարւոքել ժամանակի ընթացքին համեմատ:

Անձնիր- իրաքանչիւր. Անպաճոյճ- անգարդ. Բերան եղած- գոց բրած. Ի վաղուց- շատոնց, հինէն. Խաչկալ- խորան. Ծրագակալ- աշտանակ. Մենավաճառ- մենաշնորհ. Խում- անմշակ. Խրթնացած- վայելչութիւնը կորսնցուցած. Շիջուցանել- մարել. Չժողովուրդ- ոչ ժողովուրդ. Պարտպարտականութիւն. Պտղիլ-պտուղ տալ. Վեմ-քար- օրհնուած քար.

Ի.
ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՎԻՃԱԿԻ ԲԱՐԻՈՔՈՒՄՆ

Մարդ յուսահատ կը լինի, Թոռնիկ, երբ կը տեսնայ գիւղական ժողովուրդի վիճակ, եւ նորա վարած դառնաշխատ կեանք. ինքնին մտածելով կ'ասէ.- միթէ կարելի՞ է, որ մեր դաշտաբնակ, երկրագործ ժողովուրդին վիճակ փոխուի, կեանքն բարւոքի եւ ինքն եւս սկսէ, ոտն առ ոտն յառաջդիմել:

Պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ աշխարհիս ազգերու եւ ժողովրդոց վիճակը յանկարծ չի փոխուիր, այլ բնական կարգով ու աստիճանաւ կը լինի: Յառաջդիմութիւն արեւմուտքէն սկսեց, դեռ նոր մտած է արեւելեան դուռը. շատ ժամանակ պէտք է, որ այդ դռնէն ներս մտնելով գայ հասնի մեր աշխարհն: Յառաջդիմութիւն նախ քաղաքներէն կը սկսի եւ ապա կը մօտենայ գիւղերուն: Բայց քաղաքներ դեռ նոր սկսած են այր ու բեն. բոլոր նախակրթարաններ բացուած են մատաղ մանուկներու համար, որ դեռ կարդալ-գրել կը սորվին. քիչ մի եւս քրիստոնէական դասեր, քիչ մի հաշուել, եւ քիչ մի եւս աշխարհագրութեան խարթայի վերայ կը նային. մանուկ դեռ իւր շրջապատի տեղեր չգիտցած, դէ', Ամերիկա եւ Չինաստան մայրաքաղաք կը հասնի:

Վասպուրականի մէջ գտնուած գլխաւոր գիւղերու մէջ արդէն ձեռնարկուած է նախակրթարաններ բանալ. փոքր ի շատէ սկսած են գեղացի մանուկներ կարդալ ու գրել սորվել: Գիւղական դպրոցներ միայն ձմրան կրնան պարապիլ, իսկ ամրան գիւղացիի տաս տարեկան մանուկ իրեն համար շատ պիտանի է. հորթիկներ ու գառներ ո՞վ պիտի արածէ, թո՛ղ այդ՝ փոքր տղերք հօտադութիւն կ'անեն, մշակութեան ամէն բաներու մէջ գարունէն մինչեւ աշուն նորա ըրած ծառա-

յուլթիւն չորս հարիւր դահեկանի վարձուց հաւասար է: Մեր աշխարհի մէջ յառաջդիմութիւն, դեռ նոր ծնած մի երեխայ է, տակաւին շատ եւ շատ ժամանակ պէտք է, որ նա դպրոցի լուսաւորութեան աւագանին մէջ մկրտուի, օրըստօրէ գարգանայ եւ մարդ լինի: Չկարծես, Թոռնիկ, որ կրթութեան երեխան այնպէս շուտ կը մեծնայ, ինչպէս մայրերու ծնած գաւակ. բնական ծնունդի գարգացման համար եթէ միայն քսան տարի բաւական է, իսկ յառաջդիմութեան եւ կրթութեան գարգացումն երկար դարերու կը կարօտի: Եւ գիտես դու թէ քանի՞ դարերէ յառաջ Եւրոպան սկսեց եւ այսօր հազիւ հասաւ այս աստիճանին:

Սակայն մեր ժամանակի սերունդին համար մեծ բախտ է, վասնզի Եւրոպան տաժանելի աշխատութեամբ, մեծամեծ գոհողութեամբ այդ յառաջդիմութեան ճամբան հարթեց ու բացաւ, բովանդակ ուսման եւ գիտութեան տարերք պատրաստեց, ինչպէս սեղան մի դրաւ մեր առաջ:

Աւետարանին խօսք շատ յարմար է այս բախտին. «Այլք վաստակեցին եւ դուք ի վաստակս նոցա մտիք»:

Չասե՞ս ուրեմն, Թոռնիկ, այլեւս ի՞նչ պէտք է մեզ աշխատութիւն, վաստակ, նստինք այդ պատրաստուած սեղանին վերայ եւ ճաշակենք:

Այդ շատ սխալ դատողութիւն է. դու կարծեցիր որ մեր տանտիկնոջ եփած թանապուր եւ ճա՞նն է այդ սեղան, որ դգալն առնելով նստինք ուտենք: Ո՛չ, բազում ջանք, բազում վաստակ, բազում տքնութիւն եւ ճգնութիւն պէտք է, որ մենք կարենանք Եւրոպային պատրաստած սեղանին հացն ուտել. զի այդ հացը՝ դպրոցի անդաստանին մէջ կը մշակուին: Դու ի՞նչ կ'ասես Թոռնիկ, չվարենք, չցանենք, չդարմանենք, չհնձենք, չկասենք, ցորեն չաղանք, ալիւր չշաղենք, թոնիր չվառենք, հաց չթխենք, առանց այսչափ քրտնաթափ աշխատու-

Թեան՝ նստինք այնպէս դիւրութեամբ ու հանգիստ հա՞ց ուտենք: Դու լսեր ես Աւետարանէն, որ ճնճղուկներ առանց վարելոյ, վաստակելոյ կը կերակրուին: Է՛, ապո՛ւշ Թոռնիկ, դու երբեք չե՞ս նկատեր ճնճղական աշխատութիւն, այդ նկուն թռչնիկ միթէ՛ իւր չափով ձգնութիւն չունի՞. չե՞ս տեսնար, որ նա իւր սերունդ պահպանելու համար հազար անգամ կ'երթայ, կը դառնայ շղիկներ բերելով իւր բոյն կը շինէ, ձու կ'ածէ, ձագեր կը հանէ, անդադար կ'երթայ, կու գայ, փոքրիկ որդեր գտնելով՝ ձագերուն կը բերէ, մինչեւ թելիկներ բուսնին. դու տես էն ժամանակ թէ ո՞րչափ կ'աշխատի կրթութիւն տալ իւր ձագերուն, որ թռչտիլ սորվին:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, բնութեան մէջ բան մի չկայ, որ չ'աշխատիր, թռչուն, անասուն, սողուն, ինչ որ կենդանի եւ շարժուն է, կ'աշխատի, իւր կեանք պահպանել. թո՛ղ ցամաքային կենդանիներ, ծովու ձկներ, եւ բիւր տեսակ լողական կենդանիներ այդ ծովային աշխարհին մէջ կ'աշխատին ու կը տքնին դարձեալ իրենց կեանք պահպանելու:

Տիեզերքի մէջ անխօսուն կենդանիներ ի բնութենէ մի անգամ սորված են, ստեղծող Աստուած իւր արարչագործութեան դպրոցէն այնպէս դուրս հանեց, որ այդ անբան կենդանիներ առանց ուսանելու եւ կրթութեամբ կարենան իրենց կերակուր ճարել ու ապրել:

Բայց մարդ՝ որ բանաւոր կենդանի ստեղծուած է, եւ կ'իշխէ բոլոր կենդանեաց վերայ, նա առանց դպրոցի, առանց կրթութեան կարող չէ իւր հաց հայթայթել: Թէպէտ մեր աշխարհի ժողովուրդ, որ ամենամեծ մասով սղէտ եւ անուս է, դառն ու տաժանելի կերպով իր օրական պարէն կը հայթայթէ, տառապանօք եւ նեղութեամբ կ'ուտէ իւր հաց, բայց երբեք կարելի չէ, որ նա գոնէ փոքր ի շատէ բարեկեցիկ կեանք ունենայ, գիտնայ իւր կեանքի տնտեսութիւն, տուն եւ ընտանիք

կարգով-կանոնով կառավարել. գիտնալ աշխարհի բաներ, մարդոց կենցաղավարութեան պայմաններ, գիտնալ տիրապէս լաւն ու վատ, բարին ու չար, առաքինութիւն եւ մոլորութիւն: Գիտնալ ստուգապէս, որոշել ճշմարտութիւնն եւ ստույգութիւն, արդարութիւն եւ անիրաւութիւն, պատիւ եւ անարգանք: Եւ որ մեծն է՝ գիտնալ նաեւ իւր պաշտած քրիստոնէական կրօն, Ս. Գրոց եւ Աւետարանի գերագոյն պատուէրները, թէ ի՞նչ են քրիստոնէի պարտինքներ թէ՛ առ Աստուած, թէ՛ առ ընկերս եւ թէ՛ առ ընտանիս, առ եկեղեցին, առ ազգն, առ տէրութիւն:

Ահա այս ամէն, ամենակարեւոր հմտութիւններ դպրոցի կրթարան կ'ուսուցանէ մեզ: Ուստի գիւղական ժողովուրդի այդ վիճակ փոխելու համար՝ առաջին ու հիմնական պայմանն դպրոց եւ կրթութիւն է. Ասա դու, Թոռնիկ, կրթարան հաստատելու համար մարդ պէտք է, եւ մարդոյն հետ դրամ. ո՞ւր մարդ, ո՞ւր դրամ եւ ո՞ւր կրթիչ մանկավարժ, ի կալո՞յ թէ ի հնձանէ: Արդէն գիւղական ժողովուրդի վիճակ յայտնի է. նա միտք չունի, որ մտածէ եւ ոչ իսկ կրթութիւն բառ կարող է հասկնալ. եթէ ասես թող քաղաքացին օգնէ, զի գիւղական ժողովուրդի շնորհիւ կը լինի իւր ամէն առեւտուր եւ շահ: Այո՛, քաղաքացին ոչ թէ նիւթապէս կարող է ձեռն տալ, օգնել մշակ ժողովուրդի կրթութեան, այլ բարոյապէս եւս նրա ոգին ցուրտ եւ անտարբեր է նոյնիսկ իւր զաւակներու կրթութեան համար: Ահա օրինակ մեզ մօտ անուանի Վան քաղաք, հարցուր թէ վանեցին տարեկան ո՞րչափ գումար կը ծախսէ իւր դպրոցներու համար, այդ չեմ խօսիր, կը խնայեմ, միայն այսչափ կ'ասեմ, որ վանեցին մեծ մասամբ իւր մանուկներ եւ աղջիկներ եկեղեցւոյ նուիրուած դուզնաքեայ մոմագնով եւ իւղագնով կը կրթէ. կրթութեան

համար թոշակ տալու սորված չէ, եւ թէ ուզես՝ կը խո-
ժորի, եթէ ստիպես՝ տղան դպրոցէն կը հանէ:

Բայց Թոռնիկ, մեզ չէ պիտոյ քաղքցոց օգնութիւն,
չէն մնայ գիւղական ժողովուրդ, նա Տէրութեան
պարտքեր կու տայ, այնչափ երթեւեկող հիւրեր կը հո-
գայ, միթէ կարող չէ՞ մի պարզ մանկավարժ պահել, որ
չատ քիչ թոշակով կը բաւականանայ:

Մենք հաց ունինք, իւղ ունինք, պանիր ունինք եւ
այլ կաթնեղէն բաներ. մեր վարժապետներ շատ սակա-
ւապէտ են, ժաժկով անգամ գոհ կը լինին: Միայն թէ
հոգացող, կարգադրող հեղինակ պէտք է, որ յորդորէ,
առաջնորդէ ռամիկ ժողովուրդին դէպի կրթութեան
ճանապարհ: Ո՞ւր է այդ սեպուհ պարտիք, նախ վիճա-
կաւոր Առաջնորդին եւ երկրորդ վանական վարդա-
պետներին:

Այլ աւա՛ղ, Թոռնիկ, մեր արդի Առաջնորդներ՝ գի-
տես թէ մի քաղաքական պաշտօնեայ դարձած են. բուն
եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւն՝ դպրոց, կրթութիւն, ու-
սումն եւ այլք բարձի թողի եղած են: Այս բանիս հա-
մար, ո՞վ է մեղաւոր, ժողովո՞ւրդ թէ Առաջնորդ: Մենք
այնպէս կը դատենք, որ Առաջնորդն է մեղաւոր, վասն-
զի՝ նա մի հովիւ է, Աւետարանի պաշտօնեայ է, եւ սոսկ
մի հոգեւորական սպասաւոր է Քրիստոսի եկեղեցւոյն:

Բայց տես դու, ժողովուրդն իւր Առաջնորդին հոգե-
ւորական պաշտօն մարմնացուցած է: Նա չի պահանջեր
Առաջնորդէն, որ իւր փակուած աչքեր հրաշքով բանայ
եւ տեսնայ, թէ ի՞նչ բաներ կան աշխարհի վերայ, կամ
իւր հոգեկան հիւանդութիւններ բժշկէ. այլ մի միայն
մի հրաշք կը խնդրէ, որ Առաջնորդ Յիսուսի պէս՝ հինգ
նկանակն օրհնէ եւ հինգ հազարն կերակրէ: Եւ այս-
պէս, քաղցած ժողովուրդի հացի խնդիրն յաղթահարած
է Աստուծոյ կենաց բանին, որոյ քարոզիչ մատակարար
Առաջնորդն է, որչա՛փ ողբալի է, Թոռնիկ, ժողովուր-

դի անգիտակցութեան վիճակ, որով այնպէս կը թուի, որ ինքն աւելի մեղաւոր է քան Առաջնորդ: Այլ ո՞վ կարող է դատել զինքը, երբ ժողովուրդ իւր կեանքին խնդիրներով խեղդուած եւ անձկութեան մէջ պաշարուած, ամէն ճար Առաջնորդէն կը յուսայ: Այո՛, պիտի յուսայ, քանի որ ժողովուրդ տգէտ է, ուսումն չունի, խօսել չգիտէ, երկրիս օրէնք չգիտէ, անշուշտ նա իւր դատին միջնորդ, փաստաբան՝ Առաջնորդ կը ճանչնայ:

Ուրեմն, Թոռնիկ, բան կը մնայ դարձեալ վանական վարդապետներուն վերայ, որոնք ազատ վիճակ ունին: Մեծ պարտականութիւն ունին նոքա եւ երախտապարտ են գիւղական ժողովուրդին համար ամենայն անձնուիրութեամբ աշխատել, այցելել զիւղէ ի զիւղ, քարոզել, ուսուցանել, պարզ ու ընտանեկան ոճով խօսել այնպէս, որ հասկնայ ժողովուրդ եւ կարենայ ըմբռնել դպրոցի նշանակութիւն, մանուկներու կրթութիւն:

Այս կերպով, այցելու վարդապետ ո՛չ միայն կը յաջողի գիւղական դպրոցներ հաստատել, այլ նա կը յաջողի նաեւ գիւղի երիտասարդներ, այրական հասակով մարդիկներ եւ նոյնիսկ հնացած ծերուկներ կրթել, որոց կրթարան եկեղեցին է: Եթէ վարդապետ յաճախէ իւր այցելութիւն, խօսի, կրկնէ իւր քարոզներ, կարդացած Աւետարանի միտքեր բացատրէ, ցոյց տայ Աստուծոյ պատուէրներ, կենաց բանին ու հացին սեղան այնպէս պատրաստել ու դնել քաղցած ժողովուրդին առաջ, որ նա ուտէ ու լիանայ:

Գիւղական ժողովուրդ թէպէտ քրիստոնէական կեանքի մէջ շատ ծեր է, բայց իւր արդի կեանքը նկատելով, նա մի նորածին կաթնկեր երեխայ դարձած է, նորա կեանքի պատկեր տգիտութիւն եւ ռամկութիւն է: Նորա ատամներ դեռ բուսած չեն եւ պէտք չեն նորա համար հաստատուն կերակուրներ, այսինքն նուրբ դասեր եւ քարոզներ. նորա համար միայն կաթնեղէն

սնունդ պէտք է, որ նա կարենայ քաղցրութեամբ ճաշակել ու մարսել: Իրաւ է, որ մանկութեան ուսումն շատ հիմնաւոր ու հաստատուն է: Երանի՛ թէ ես էլ բախտ ունենայի՝ մանուկ հասակով դպրոց մտնայի ու կանոնաւոր կրթութիւն ստանայի, ինչ որ գիտեմ եւ ինչ որ կը խօսեմ քեզ այս դասերը, չափահաս հասակէս սկսեալ սորված եմ, որ շատ դուզնաքեայ բաներ են, զի միայն լսելով եւ գրքեր կարդալով փոքր ի շատէ հմտացած եմ աշխարհի բաներուն: Գիտե՛ս, Թոռնիկ, ամէն մի գիրք, մի-մի վարժապետ են կարդացողի համար-գրողներ մեռեր գացեր են, գիրն կենդանի մնացեր է, կան այնպիսի գրքեր, որ անմահ են, թէ անցնին հազար-հազար տարիներ՝ դեռ պիտի խօսեն մեզ հետ:

Այս մի քանի տողեր գրելով՝ հասկցունել կ'ուզեմ քեզ, Թոռնիկ, որ հասակ առած մարդիկ կարող են փոքր ի շատէ կարեւոր դասեր սորվել ու կրթուել, միայն թէ այդ դասախօս՝ պէտք է լինի մի անձնուէր մարդ, անձանձրոյթ, մշտախօս, անյուսահատ, յարատեւող ու երկայնամիտ: Սորա փորձն ու ապացոյց՝ ես աչքովս տեսայ, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ:

Աստի գրեթէ քսան եւ հինգ տարի առաջ, Պոլսոյ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հովանեաց տակ կրթութեան մի նոր օրինակ ձեռնարկութիւն եղաւ: Այդ բանին սկզբնաւորող հեղինակ Ղազարոս Քրիստոստուր անուն մի պատուական, անխոնջ, աշխատասէր մարդ էր. ափսո՛ս, նա մեռաւ երկու տարի առաջ. բայց իւր ձեռնարկութիւն անընդհատ ձեռնարկեց մինչեւ ի գերեզման: Եւ ի՞նչ էր իւր ձեռնարկութիւն. - Կիրակնօրեայ մի լսարան բանալ՝ պանդուխտ բեռնակիրներու կրթութեան համար: Այո՛, բացեց ու յաջողեցաւ, տեսնայի՛ր Կիրակի եւ տօն օրեր, թողլով սրճարան եւ ուրիշ զուարճութեան տեղեր՝ մեր պանդուխտ եղբայրներ լսարան կը թափէին. պարոն Քրիստոստուր անթո-

չակ վարժապետ, այբէն սկսելով իւր պարզ դասեր կ'ալանդէր: Նա մանկավարժ չէր, բայց այնպիսի դիւրին ոճով ու եղանակաւ կ'ուսուցանէր դասերը, որ այդ թանձրամիտ կարծուած բեռնակիրներ ամենայն դիւրութեամբ կ'ըմբռնէին նորա ասածներ: Եւ ահա փոքր շրջանում՝ մեր բեռնակիրներ, գուհիկ շինականներ բանգէտ դարձան: Սորվեցան բաւական հայերէն լեզուն, Քերականութիւն, Սուրբ Գրոց պատմութիւն, Քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ Աւետարանի դասեր, Թուաբանութիւն, Տոմարական հաշիւներ եւ այլն:

Դու գիտես, Թոռնիկ, ի՞նչ եղաւ այս արդիւնաւոր ձեռնարկութեան վախճանը. երբ բեռնակիր մարդ ուսման ճաշակն առաւ, փոքր ինչ զարգացաւ նոր միտքն, նա զգաց ու ճանչցաւ իւր արժանիք, գիտցաւ թէ մարդն անասուն չէ, որ բեռ կրէ, Աստուած զմարդն իշխան ստեղծեր է, որ անասնոց վարիչ լինի: Ուստի բեռնակիր ձգեց համեստ (աչմէշ) իւր բրտացած քամակէն, գնաց իւր արժանիքին համեմատ գործերով պարապեց: Այդ բեռնակիրներ մինչեւ անգամ մասնաւոր գրագրութեան պաշտօններ ընդունեցին ոմանք եւս իրենց հայրենիք դառնալով՝ գիւղական դպրոցներու մէջ մանկավարժ եղան:

Երախտապարտ եմ յիշել ու խոստովանել, որ Պոլիս եղած ժամանակ՝ շարունակ կ'երթայի այդ անձնուէր մարդոյ մտիկ անելու, մանաւանդ իւր խրատական եւ բարոյական դասեր շատ կրթիչ ու օգտակար էին գաւառացի պանդուխտներուն համար: Հանգուցեալ հոգին մի անվեղար, անգաւազան քարոզիչ վարդապետ էր. նա չգիտէր մեթոտ, կամ ճարտասան լեզու գործածել, կամ համառօտ ու հարեւանցի կերպով ասել, անցնել. այլ այնչափ կը խօսէր, այնչափ կը վարէր բեռնակիր աշակերտներուն կորդացած երկիր, մինչեւ

խրխրէր նոցա միտքն, ցանէր ու տեղաւորէր իւր դասերու հատիկներ: Իւր յիշատակն օրհնեա՛լ եղիցի, եւ Տէր Աստուած հատուցանէ այդ անխոնջ մշակին վարձք:

Այս ճշմարիտ իրողութիւն իբրեւ ապացոյց պատմեցի քեզ, Թոռնիկ, որպէսզի դու եւ գիւղական ժողովուրդ համոզուիք թէ՛ չափահաս մարդիկ եւս կարող են կրթուել, կարող են սովորել, միայն թէ անձնուէր ուսուցանող լինի, մանաւանդ երբ ուսուցանէ եւ միանգամայն գործէ եւ իւր անձ իբրեւ օրինակ՝ ընծայէ ժողովուրդին:

Եւ ո՞ւր են այդ անձեր, եւ ո՞րչափ հագուազիւտ են շինական ժողովրդի համար, եւ ո՞ր տեղէն պիտի լինին դոքա յանկարծ, անապատէ՞ն պիտի գան Յովհաննէս Մկրտիչի նման, կամ Տէր Աստուած հոգալով իւր ժողովուրդ՝ հովիւներէն մարգարէ՞ պիտի հանէ իւր շնորհաց դպրոցէն, ինչպէս կը հանէր երբեմն Խորայէլի ժողովուրդին համար: Քանի որ հաստատեալ բարեկարգ կրթարաններ չունինք, որ ուսեալ եւ կրթեալ ժառանգաւորներ հասնին, այսպէս կը մնայ ժողովուրդին վիճակ:

Հունձք բազում եւ մշակք սակաւ, կ'ասէ Յիսուս: Աղաչեցէք զտէր հնձոց, որ հասցնէ մշակ ի հունձս իւր: Մենք ոչ կ'աղաչենք եւ ոչ կը խնդրենք, ինքնին Տէր Աստուած գթալով մեր խեղճութեան վերայ, երբեմն փոքրիկ մշակ, այցելու հովիւ կը հանէ մեր հունձերուն համար, ինչպէս Տէր Դանիէլ վարդապետ միաբան Վարագայ վանից, որ տասն տարիներէ ի վեր ամենայն անձնուիրութեամբ կը հովուէր ոչ միայն մեր Արձակ գիւղն, այլեւ բոլոր մօտակայ եւ հեռաւոր շրջակայ գիւղեր, նորա այցելութեան ոտք հանգիստ չէր գիտեր, այլ անդադար կը շրջէր: այդ անխոնջ մշակ ոչ միայն Աւետարանի սերմեր կը ցանէր, բարոյական խրատներ կը խօսէր, այլեւ գիւղական տնտեսութեան դասեր եւս

կ'աւանդէր. այնպէ՛ս պարզ, յստակ, ու հիանալի ոճով, որ մենք թանձրամիտ շինականներս կարող էինք ըմբռնել նորա ամբողջ խօսքեր: Նա շինեց ու հաստատեց մեր Արճակու դպրոց, եւ միանգամայն նորա յարատեւութեան համար եկամուտներ կարգադրեց, նոյնպէս ուրիշ շատ գիւղերու մէջ եկեղեցիներ շինեց, դպրոցներ հաստատեց: Դանիէլ Վարդապետին կեանք բոլորովին պարզ եւ սակաւապէտ էր, նա կը կերակրուէր շինականի սեղանէն, որ սովորաբար թանապուր եւ մածուն էր, անտրտունջ կ'ուտէր եւ կ'ասէր. Կրօնաւորի համար՝ այսչափ բաւական եւ շատ է: Իւր ոգին անընչասէր էր եւ ազատ ազահուլթեան ախտէն: Գուլթ ունէր, կը գորովէր խեղճերուն վերայ. կը սիրէր տալ՝ քան առնուլ. նա ունէր մի հաստատուն կամք, ինչ որ սկսէր ձեռնարկել՝ անվհատ ոգւով կ'աշխատէր յառաջ տանել. նախապաշարման կապէ արձակուած էր. նա թէեւ չունէր այնչափ ուսումն եւ ընդարձակ զարգացած միտք, բայց շատ ընդունակ էր ժամանակի յառաջդիմութեան: Վերջապէս Դանիէլ Վարդապետ միակ այցելու հովիւ էր գիւղական ժողովուրդին համար, սորա համար ժողովուրդ գինք կը սիրէր եւ եւս աւելի կը սիրէր գիւղացի ժողովուրդ:

Երանի՛ թէ շատնային եկեղեցւոյ այսպիսի անձնուէր մշակներ, մեր առատ հունձերուն համար. դու տեսնայիր, Թոռնիկ, էն ժամանակ թէ ինչպէս գիւղական ժողովուրդին վիճակ կը փոխուէր ու կը բարւոքէր:

Վերջացնելով այս ընդհանուր դասեր, ժամանակ եկաւ պիտի խօսիմ եւ յայտնեմ քեզ ա՛յն բան, որ առանձին քո կեանքին եւ մեր գերդաստանին կը վերաբերի:

Այլք վաստակեցին եւ դուք ի վաստակս Լոցա մտիք- ուրիշներ աշխատեցան եւ դուք անոնց յոգնութենէն օգտուեցաք. Անբան- անխօս. Անընչասեր- ոչ ազա՛հ. Առ Աստուած, առ ընկեր- Աստուծոյ, ընկերոջ հանդէպ- Բարձի թողի- բարձի տակ, մոռցուած. Երկայնամիտ- համբերող, ներող- Ի կալէ, ի հնձանէ- կալէն, հնձանէն. Լողական- լողացող. Խարթայ- քարտէս. Յաճախել- աւելնալ, դիմանալ. Նկուն- վատ, չնչին. Ոտն առ ոտն- քայլ առ քայլ. ՉԷ պիտոյ- պէտք չէ. Սեպուհ- ազնուական, ձիաւոր- Տընութիւն եւ ճգնութիւն- աշխատանք եւ ճիգ.

ԻԱ.

ԹՈՌՆԻԿԻՆ ՀԱՐՄՆԻՔ

է՛, Թորունիկ, ես ծերացայ, մայրիկդ էլ պառւած է, ո՞վ պիտի լինի տանուտէր եւ տանտիկին, որ շահէ ու պահէ մեր տուն: Աւետիս տամ քեզի, քո ամուսնութեան ժամանակ հասած է. կարծեմ քսան տարին անցուցիր, դու գիտես գիւղացւոց հին նահապետական սովորութիւն, որ իրենց գաւակներ շուտով կը կարգեն, որպէսզի տան աշխատաւորներ հասնին:

Դու կը տեսնաս, ես եւ դու միայն ենք, մեր հողագործութիւն բոլոր վարձական մշակներով կը կառավարենք. լաւագոյն չէ՞, որ տնէն եւս աշխատաւորներ ունենանք:

Թո՛ղ այս, Թորունիկ, թէ՛ ես եւ թէ՛ մայրիկդ կը ցանկամք չմեռած՝ տեսնալ թագն ու պսակ: Պապերու, հայրերու, մայրերու միակ ցանկութիւնն այս է, որ տեսնան իրենց գաւակներ եւ թորներ, որոնք Աստուծոյ օրհնութեան պտուղներ են, զի Աստուած երբ օրհնեց նախածնողներ Աղամ եւ Եւա, ասաց. աճեցէք ու բազմացէք եւ լցէք երկիր: Բայց մեր տուն դատարկ է, Թորունիկ, երեսայ մի չկայ, որ գգուեմ ու սիրեմ, ընտանեկան ուրախութիւն ու բերկրանք՝ այն սիրուն եւ քնքուշ մատաղ տղայոց վերայ է. տղայք տան բնական երաժիշտներ են, կը խաղան, կը ճլվլան, կու լան, կը ծիծաղեն. այդ կենդանի փոքրիկ էակներ, անդադար կը շարժին, հանգիստ չգիտեն: Ո՞րչափ հրճուանք է որդեսէր ծնողաց համար, երբ նոքա սեղանին շուրջ կը բոլորին, ինչպէս կ'ասէ Դաւիթ. «Որդիք քո որպէս նորատունկ ձիթենու շուրջ գսեղանով քով»:

Գիտե՞ս, Թորունիկ, ամուսնութիւն Աստուծոյ հաստատած մի օրէնքն է՝ մարդկային սեռ պահելու համար. Պապիկի տան անուն եւ մեր ընտանիք կը ջնջուի, եթէ դուք չամուսնանաք, եւ պէտք է որ ընդունիք ըն-

տանիք կազմելով մեր ընտանեկան կեանքն ու գերդաստան կենդանի կը պահէք:

Իրաւ է, որ ամուսնութեան համար քաղաքացին շատ կը մտածէ, բայց շինական ժողովուրդ սովորած չէ մտածել, թէեւ լինի յետին աղքատ: Մեր մէջ առած մի կայ, կը պատմեն թէ՛ մի աղքատ գիւղացի, որ միայն մի իշուկ ունէր, մի օր իւր կնոջ հետ խորհելով կ'ասէ. կնիկ, կը տեսնաս մեր տղան հասաւ, ի՞նչպէս կարգենք: Եւ որովհետեւ շատ բնական է, որ մայրեր աւելի հոգացող եւ հակամէտ են իրենց զաւակ շուտով կարգելու, պատասխան կու տայ էրկան ու կ'ասէ. էշը ծախենք ու տղան կարգենք: Ա՛հ, ի՞նչ կ'ասես դու, կնիկ, չգիտե՞ս մեր ումուտ-ապաւէն այդ իշուկն է, մենք վար ու ցան չունինք, պտըտուր ու ցախ բառնալով կը տանեմ քաղաք, կը ծախեմ եւ այդ իշով միայն մեր օրական պարէն կը ճարենք: Ծօ՛, մարդ, դու էլ շատ կը մտածես, Աստուած ողորմած է. տղան կարգենք, նորա հացն Աստուած կու տայ, եւ գուցէ մեր տան բախտ բացուի, իշու տեղ՝ ձիու տէր լինինք:

Օրհնեա՛լ է Աստուած, Թոռնիկ, մեր տուն բարիքներով լի է, էշ կամ գոմէշ ծախելու պէտք չունինք, ամէն բան տնէ է. մեր այն մեծ տահ եզր կը մորթենք, հարիսայ կը դնենք, թող գիւղով ուտեն: Կը յիշե՞ս Թոռնիկ, թէ ո՞ր եզն է. մի օր դու գուլթան արած ժամանակ ասիր, Պապիկ, ակօս ծուռ կ'երթայ, եւ ես ասի քեզ, գիտեմ, Թոռնիկ, ակօսին ծուռթիւն մեծ եզնէն է. դեռ դու չգիտես աշխարհի բաներ, միայն անբան եզներ չեն, որ ակօս կը ծուռն, ո՞րչափ ակօս ծուռդ մարդիկ կան, որոց գործն ու կեանք երբեք ուղղութիւն չունին. այդ ակօս ծուռոյներուն երեսէն է, որ աշարհի բան ծուռ կ'երթայ: Չեմ խօսիր քեզ, միամիտ Թոռնիկ, նոյնիսկ մեր գիւղի մէջ ո՞րչափ ակօս ծուռոյներ կան: Հիմի մեր եզր մորթելով կ'ազատուինք ծուռ ակօսի փորձանքէն,

Աստուած աղաչենք, որ ազատէ գմեզ ծուռ մարդոց փորձանքէն:

Գիտեմ, Թոռնիկ, դու այժմէն ինքնին կը խօսես մտքիդ մէջ թէ Պապիկ նստեր է իմ հարսանիքի ճառ կը խօսի. կ'ասէ թէ հարսանեաց ճաշ պատրաստ է եւայլն. բայց չ'ասեր թէ ո՞ւր է իմ հարսանեաց հանդերձ, եւ ո՞վ է Թոռնիկին նշանած աղջիկ:

Ապուշ Թոռնիկ, չե՞ս յիշեր դու առջի գլուխ դասիս մէջ խօսեցայ քեզ թէ Ստամպուլէն վերադառնալով մի ձեռք պատուական չուխայ լաթ ունէի, մինչեւ ցարդ սնտուկին մէջ պահած եմ, ահա այն պիտի լինի քո փեսայուլթեան հանդերձ. միայն թէ երբ հարսանիք լրանայ, պէտք է հանես դնես սնտուկ եւ միայն տօնի օրեր հագնիս, դու հողագործ աշխատաւոր ես, շալէ շալվար կը վայելէ քեզ:

Իսկ նշանածիդ համար խօսիմ քեզ, որ սիրտդ հանդարտ լինի. մեր գիւղի տանուտէր Մուրատ համբան կը ճանչնաս, ահա այն պիտի լինի մեզ խնամի, որոյ տուն նահապետական է եւ ամբողջ ընտանիք բարի եւ անվրնաս մարդիկ են: Տանուտէր Մուրատին մի աղջիկ կայ չափահաս, Ծուշան անուն, որ շատ պարկեշտ, տնարար եւ ժրագործ մի աղջիկ է, եւ դու անշուշտ շատ անգամ կը տեսնաս զինքը, մեր գիւղական ընտանիք Ֆրանգըստանէն առաջ *այաֆրանակայ* են. վասնզի գիւղական ժողովուրդի կեանք հին նահապետական կեանքի մնացորդ մի պատկերն է:

Ահա իմացուցի քեզ ամէն բան. գուցէ քո մտքէն չէր անցնէր, զի դու պարզամիտ եւ ուղղախոհ մի գաւակ ես. Պապիկ սուր աչք քո վրան միշտ կը հսկէր, դու այժմ ժրացիր Թոռնիկ, ինչ որ կ'ասեմ՝ շուտով կատարէ, միայն վեց օր է մնացեր, յառաջիկայ երկուշաբթի առաւօտ մեր գիւղի եկեղեցւոյ մէջ սուրբ սեղանին առաջ պատարագին դիմաց՝ Աւետարանով ու խաչով քո

պսակի խորհուրդ պիտի կատարուի: Դու այժմէն լուր տուր նաղարաչի Մխոյին եւ գուռնաչի Մրդոյին: զիտես որ մեր գիւղական հարսանիք առանց այդ բաներուն համ չունի: Առ դու այժմ Թոռնիկ, մեր մեծ էջ եւ երկու տիկ, գնա շուտ Շահպաղի գիւղ մեր ծանօթ բարեկամէն տասներկու լիտր գինի առ եւ բեր, բայց նայէ որ ջուր չխառնեն, շահպաղցիք մեզ պէս միամիտ չեն, քաղքցոց մօտ լինելով՝ խարդախել սովորած են: Ի՞նչ անեն խեղճեր, երբ քաղքցին տոկոսն աւելի բարդէ, անոնք էլ ջուր կը խառնեն՝ երբ տոկոսի տեղ գինի տան:

Կարգն եկաւ, մի բան պատմեմ քեզ, որ գարմանաս: Ես մի օր աշնան վերջ Վանայ Առաջնորդարան գնացի, տեսայ որ քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց դատաստան կար: Ես էլ նստայ մտիկ արի: Էդ քաղքցի մի պողիկ գինի բերած էր, մի գաւաթ լեցուց տուաւ Առաջնորդին: Հայր սուրբ, ասաց, խմէ՛ տես, այս գինի՞ է թէ ջուր: Համտես արաց Առաջնորդ՝ եղբա՛յր ասաց, կ'երեւի բաւական ջուր խառնուած է, պատմեց վաշխառու քաղքցին թէ այս ինչ գիւղացւոյն վերայ այսքան հագար դահեկան դրամ ունիմ, էդ պարտապան գիւղացին տոկոսին տեղ՝ երբեմն ալիւր եւ երբեմն շիրայ կը բերէ եւ ես կ'ընդունիմ ի հաշիւ տոկոսին, այս տարի աշնան յիսուն լիտր շիրայ բերաւ, ես էլ միամտութեամբ լցի կարասներս: Գիտե՛ս, Հայր սուրբ, ես գինի սիրող մարդ եմ, անհամբեր կը սպասեմ որ շիրան եռից իջնայ՝ նոր գինի խմեմ, յաճախ կ'երթամ կը նայիմ կարասներուն, կը տեսնեմ որ չեն եռար: Ի՞նչ բան է կ'ասեմ, նոր գինին անպատճառ պէտք է եռայ, յետոյ իմացայ թէ ի՞նչ պարզամիտ եղեր եմ, շինական գիս խաբած է եւ ջուր խառնած շիրային հետ: Ես գրոց մարդ չեմ, բայց իմացայ որ ջրախառն շիրան չի եռար: Ահա այս է իմ բողոք, կ'աղաչեմ Հայր Առաջնորդ, իմ դատաստանս ուղիղ տես:

Կանչուեցաւ գիւղացիին եւ նա առջի անգամ այսպէս խոստովանեցաւ, թէ ես ջուր չեմ խառնած, կարելի է որ ջուրն ինքնին խառնուած է, որովհետեւ մեր շիրախանայի պատի տակէն ջուր կ'անցնի էդ առուէն, ջրծակ ունիմք շիրխանէն լուանալու համար, պատահամբ բացւած է եւ ջուր վագեր է շիրայի գուրին մէջ: - Լաւ կը պատմես տղաս, բայց շիտակ չես խօսիր, ասաց Առաջնորդ. եթէ ջուրը ինքնին վագած է, անպատճառ բոլոր շիրան ջուր կը դառնար, բայց սա գինուոյն մէջ ջուրն չափով խառնուած է. թո՛ղ այս, դու եթէ գիտէիր որ այդպիսի փորձանք եղած է, ինչո՞ւ համար ջրախառն գինի բերիր քո աղային:

Հայր սուրբ, հոգևոյդ մեռնիմ, մտիկ արա, որ մեղքս շիտակ խոստովանիմ եւ կ'աղաչեմ որ դու էլ շիտակ դատաստան տեսնաս:

Անցեալ տարի ես յիսուն լիտր ալիւր բերի աղային, ես արդէն ալիւր կշռած էի, գիտէք գիւղերու կշիռքի քարեր բաւական ծանր են քաղաքի քարերու վերայ. մենք դիտմամբ այսպէս արած ենք, գիտնալով որ մեր բաներ քաղաք կ'երթայ՝ միշտ պակաս կը հանեն, ինչպէս մեր աղան, բակի մէջէն մի անորոշ եւ կոշտ քար մի բերաւ դրաւ կշիռքն, ինձ ասաց թէ այս մի լիտր է. դու գիտես պարզամիտ շինականներ քաղքցւոց շուտ կը հաւատան. աղան սկսեց կշռել ալիւր եւ ծանր-ծանր կշռեց, եւ տես դու անիրաւ կշիռք հինգ լիտր պակաս բերաւ. Աստծու սիրուն ասի, աղա, իմ ալիւրս լման յիսուն լիտր է. - ո՛չ, միթէ ես քեզ անիրաւութի՞ւն կ'անեմ, այսպէս ասաց եւ քառասուն հինգ լիտր հաշուեց: Այս անխիղճ գրկանք ինծի սրտի ցաւ եղաւ, չի կրցայ մոռնալ, միտքս դրի որ սորա փոխարէն աղայէն հանեմ, ուստի ջուր խառնեցի շիրային եւ լաւ արի, գի մեր աղան գինին ջրախառն կը խմէ, որ գլուխ չբռնէ:

Ահա Հայր դատաւոր, մեղքս ուղիղ խոստովանեցայ, դու էլ ուղիղ ոտքով դատաստան արաւ. ո՞վ է մեղաւոր, ե՞ս թէ աղան. միայն անոր համար մեղաւոր եմ, որ ալիւրի խնդիր Զեր ատեանը չբերի, զի փորձով գիտեմ, քաղքցին ու շինական երբ դատաստանի գան, ով չի գիտեր որ քաղքցին կը շահի դատը, եւ սորա պատճառներ դու լաւ գիտես, Հայր սուրբ, էլ ի՞նչ ասեմ:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, որ գիւղացւոց աչքը սկսած է կամաց-կամաց բացուիլ: Բայց ես խրատ կու տամ քեզ, Թոռնիկ, մի՛ գուցէ դու էլ այս պատմութենէն օրինակ առնելով՝ հետեւիս ճարպիկ գիւղացւոյն, խարդախութեան դէմ խարդախութիւն ի գործ դնես, զի այդ հակառակ է Աստուծոյ պատուէրին: Թո՛ղ այս, եթէ միանգամ խարդախել սորվիս, այլեւս կը լինի քեզ այն արհեստ եւ ունակութիւն. էն ժամանակ դու ոչ միայն խարդախին դէմ նենգել կը ջանաս, այլ գուցէ նաեւ անխարդախ մարդոյն դէմն եւս այնպէս վարուիս: Շատ է որ դու գրկանք կրես եւ վնասիս, քան թէ գրկես եւ վնաս տաս ուրիշին: Բայց աւելի լաւագոյն է, որ արթուն եւ աչալուրջ լինիս, ոչ խաբես եւ ոչ խաբուիս:

Գիտեմ, Թոռնիկ, ես քեզ խրատ կը խօսիմ, այլ դու մտքիդ մէջ ինքնախօս կը լինիս, թէ Պապիկ մեր հարսանիքի խնդիր մոռցաւ, զինու խնդիրէն ուրիշ խնդիր հանեց, երկար-երկար ճառ կը խօսի գլխուս: Չէ՛, Թոռնիկ, չէ՛, ամուսնացողին շատ խրատ պէտք է, կարծես որ ծեր Պապիկը ծանծղեր է, գուցէ մոռցաւ հարսանիքի մեծ խնդիր: Ո՛չ, այսօր Շաբաթ է, դու էլ զինին բերիւ հասցուցիր, ուրեմն ամէն ինչ պատրաստ է:

Այս իրիկուն աղպանատում է, գիւղի բոլոր նորահարս կտրիճներ պիտի ժողուին, նոր փեսան իրենց մէջ առնելով՝ պիտի խաղան խնդան, ուրախութիւն անեն մինչեւ լոյս: Առաւօտ Կիրակի է, գիւղի բոլոր ժողովուրդ մեծն եւ փոքր, այր մարդիկ, կիներ, հարսներ,

աղջիկներ, պառաւաններ, իրենց ճժերով մեր հարսանիքի տուն պիտի լեցունին: Գիւղացւոց հարսանիք էսպէս կը լինի, դուռ բաց է, քաղքցւոց հարսանիք չէ որ դուռ փակեն հարսանիք անեն՝ մկներ առիքը չիմանան:

Էսօր իրիկուան մօտ հարսի հետ պիտի երթանք, ես եւ գիւղի բոլոր մեծ-մեծ համբաներ: Հարս պիտի բերենք իջուցենք տուն, քօղ գլխուն թախթին վերայ պիտի նստի, հարսնաքոյր իւր մօտ էնպէս, ինչպէս պահապան հրեշտակ:

Ժամհար կոչնակ զարնելուն պէս լուսամուկին՝ եկեղեցի պիտի գնամք բոլոր հարեւաններով մէկ տեղ, դու այնպէս պէտք է հաւատաս, որ եկեղեցին քեզ համար մի Ադամայ դրախտ է, ուր իջած է Աստուած, ձեր պսակ պիտի դնէ եւ օրհնէ քահանային ձեռքով. դու էնպէս համարի թէ մինչեւ ցարդ կեանքիդ մէջ քնած էիր, յանկարծ կը զարթնիս, քնաթաթախ աչքդ կը բանաս, որ մի նոր Եւա Շուշան ծաղիկ բուսած է կշտիդ, ձեռք ձեռքի կու տայ քահանայ եւ կ'ասէ. «Առեալ գձեռն Եւայի տուեալ ի յաջն Ադամայ» եւայլն. դու եւս մտքիդ մէջ խօսիր մեր մեծ Պապկին պէս: «Այս այժմ ոսկր յոսկերաց իմոց եւ մարմին ի մարմնոյ իմոյ» եւայլն: Կը սկսի քահանայ ուրիշ խորհրդաւոր աղօթքներ կարդալ ձեր վերայ, ձեր ու հարսի բերնէն խոստումներ կ'առնէ, բոլոր ժողովուրդ վկայ կը լինի. դուք աստուածադիր օրէնքով էնպէս պինդ կը կապուիք իրարու հետ, որ միայն մահ կը քակէ. աշխարհի ձեռք կարող չէ քակել: Յիսուս իւր Աւետարանով աւելի ամրապնդեց Հօր Աստուծոյ կապն եւ ասաց, թէ «Զոր Աստուած զուգեաց մարդ մի՛ մեկնեսցէ»:

Պսակն աւարտելէն յետոյ՝ կ'եյնենք եկեղեցիէն, էն ժամանակ կարգ կու գայ ուրախութեան, կը սկսին գոլունան-նաղարան, մոլնետիկի պէս ձայն կու տան աշխարհին թէ Թոռնիկ եւ Շուշան ամուսնացան, էս օր

նոցա հարսանեաց տօն է, մեր կտրիճ երիտասարդներ կը սկսեն չոր փետ խաղ. է՛, Թոռնիկ, հին պողպատէ վահանին տեղ՝ ամէն մէկ իւր ապան կամ հօռտիկ կը փաթթէ մի ձեռքին վերայ, երկու- երկու իրարու հետ կը խաղան մինչեւ ի տուն: Դրան առաջ ոչխար կը մորթեն. էն մի մատաղ է փեսին ու հարսին արեւշատութեան համար:

Միտքս կու գայ այստեղ, Թոռնիկ, պատմեմ քեզ, քառասուն տարիէն առաջ, երբ Հայրիկ կ'ամուսնանար, ես էլ ինչպէս սովորութիւն է գիւղացւոց՝ իւղով բաղարջ, փոխինդ եւ մի գառնուկ առի գնացի հարսանիք. երբ փեսայ Հայրիկ եկեղեցիէն տուն կը դառնար, իսկոյն մտածեցի գառնուկս մատաղ անեմ իւր առաջ: Գառնուկ գետին դրի որ մորթեմ, Հայրիկ ձիու վրայէն կանչեց, մի՛ մորթէք, մի՛ մորթէք. այն օր Պապիկ խմեր գլուխ դարձեր, ծուռ շինական եղեր էր. քաշեցի դանակ, արիւն ցայտեց, բայց փոշման եղայ, տեսայ որ Հայրիկի աչք լեցուեցաւ, նա սկսեց տղու պէս լայ. ձիւն իջուցին տարին սենեակ, ուր սաստիկ յուզուեցաւ ու լացաւ. հարսնիքի տուն իրեն համար սգոյ տուն դարձաւ. այն օրէն ես հասկցայ թէ Հայրիկ ո՞րչափ գուլթ ունի անասնոց վերայ, եւ ո՞վ էր լեցուցեր նորա սիրտ այդչափ գորովով. ինքն կը խոստովանի այս բան իւր Խաչի ճառի մի ուղերձին մէջ, թէ իւր դաստիարակ հանգուցեալ հօրեղբայր Խրիմեան Խաչիկ աղան է, իսկ նորա սիրտն ո՞վ է լեցուցեր, - Աւետարան, զոր միշտ կը կարդար եւ ուրիշ գիրք չգիտէր:

Այժմ ճաշու ժամ է, հարսանիքին հարիսային ժամանակ հասաւ, հարսնեւորներ անօթի են, ձգեցէք թաղիսներ՝ թող նստին. երեխան, մեծ ու պզտիկ, հարուստն ու աղքատ, վերի վարի կարգ չկայ, Պապիկ տունն է այս. մեծ տանտիկին, հրաման արա հարիսան լեցնեն մեծ-մեծ մաթրաթներով, բերէք դրէք սեղան: Իմ սիրե-

լի դրացի, բարեկամ, գիւղի բոլոր ժողովուրդ, ծեր Պապիկ ձեզ ճառ կը կարդայ, տուէք ինձ մի բաժակ գինի, Պապիկ պարտական է խմել նախ այս բաժակ մեր երկրին տէր թագաւորին կենաց համար, որ հոգայ, կառավարէ ու պահպանէ իւր հաւատարիմ հպատակ ժողովուրդ: Խմենք ապա մեր Թոռնիկ թագաւորին կենաց, որ այսօր թագաւոր է եղեր եւ վաղը՝ մաճկալ պիտի լինի: Չմոռնանք նաեւ մեր Շուշան հարսին կեանք, որ այժմ թագուհի է եղեր, վաղը պիտի լինի Պապկի տան տնաշէն եւ ժրագլուխ հարս:

Մնաց ձեր կենաց բաժակ, սիրելի հարսնեւոր գեղացիներս, շնորհակալ եմ որ պատուեցիք Պապկի տուն ու փառաւորեցիք Թոռնիկիս հարսանիք: Կ'աղօթեմ որ ազգսն ձեր զաւակներուն ու թոռներուն վերայ լինի:

Այժմ հարիսի ճաշ լմցաւ, հարսանիքն էլ կը լմնայ, ելէք բակ, բռնեցէք ձեր ալաճակէօնաւ տղաք այդ մեր քարէ մեծ սանդ լի գինի լեցուցէք, հողէ մեծ կռռիկ վերան դրէք, թող սանդին շուրջ բոլորին, պար խաղան, երգեն մեր գեղի կտրիճներ:

- Պապիկ պապիկ աչքըդ լոյս,
- Թոռնիկ թագաւոր է եղեր.
- Մամիկ մամիկ, աչքըդ լոյս,
- Շուշան քեզ հարս է եղեր:
- Ապրին Շուշան եւ Թոռնիկ,
- Եւ ծերանան ի միասին.
- Մըլին ծաղկին ինչպէս շուշան,
- Զաւակներով եւ թոռներով:
- Պապկի տուն բարգաւաճի,
- Թոռնիկ լինի մեծ տանուտէր.
- Եւ ումըշատ լինի Պապիկ.
- Տեսնայ Թոռան իւր ճետեր:
- Նահապետաց չափ թող ապրի,
- Մաղկին ալիք իւր ձիւնի պէս.

Հասնի մինչեւ խոր ծերութիւն,

Մեռնի երթայ արքայութիւն:

Ուտենք վերջին իւր հոգեճաշն,

Յիշենք, օրհնենք իւր յիշատակ:

Շատ ապրիք եւ դուք իմ գիւղացի քաղաքավար աղբարներս. հարսանիքի ճաշ կերաք, ի վերջոյ կ'ուզէք իմ հոգեճաշն է՞լ ուտել: Շատ իրաւունք ունիք. մեր քաղքցի գիտնականներ կը կարծեն որ՝ շինականք իմաստասիրել չգիտեն, ո՞րչափ բնական է ձեր հոգեճաշի տենչանք, վասնզի միշտ բնական հետեւանք է հարսանիքի ճաշին: Հարսանիքի ճաշով մարդիկ կու գան յաշխարհ, հոգեճաշով կ'երթան: Աստուած թող էնպէս կամենայ, ինչպէս ձեր բարի ցանկութիւնն է:

Բայց Պապիկ ձեզ խրատ կու տայ, բարեկամներ, աշխատեցէք ձեր քրտինքով, որ ամէն օր ձեր ընտանեկան սեղանին վերայ լիապէս ճաշ ուտէք, հարսանիքի ճաշ, մահուան հոգեճաշ, փոր չեն կշտացներ: Թողէք հոգեճաշ խեղճ աղքատներուն եւ մանաւանդ քահանաներուն, որոց իրաւունք գլանալով եւ չտալով՝ միշտ ձեր հոգեճաշին կը սպասեն. շիտակ խօսելով՝ մեր քահանայք մեռելներու շնորհիւ աւելի կ'ապրին, քան թէ կենդանեաց:

է՛, սիրելի հարսնեւորներս, հարսանիք աւարտեցաւ, ուտելու խմելու բաներն էլ լմնցաւ, գինու տկեր դատարկուեցան, տանտիկին լուր կու տայ թէ՛ տաշտին մէջ հաց չմնաց, եւ ամանին մէջ՝ իւղ. միայն հարսի պղնձի մէջ տակուց մնացեր է, էն էլ աղքատներու բաժին է:

Այժմ ամենայն քաղաքավարութեամբ՝ եկէք ծերունի Պապիկի ձեռք համբուրեցէք, Թոռնիկիս ու Շուշանին արեւշատութիւն մաղթեցէք եւ մնաս բարով ասելով՝ գնացէք ձեր տներ: Գիտեմ, անքուն մնացիք եւ շատ էլ խմեցիք, տեսէք ահագին սանդի գինին պարպե-

ցիք. Հարսանիքէն գացող՝ կ'ասեն թէ մահմուռ կը լինի. այս գիշեր հանգիստ քուն եղիք, առաւօտ մուտ լուսնալուն պէս դէպի դա՛շտ, դէպի դա՛շտ:

Մտածեցէք, եթէ չաշխատիք վարուցանով եւ դաշտի արդիւնք չբերէք տուն, ձեր հասած գաւակներ կարող չէք պսակել, միթէ դատարկ տնով հարսանիք կը լինի՞: Կ'աղօթէ Պապիկ, որ Աստուած ձեր աշխատութիւն արդիւնաւորէ, եւ ձեր տներ բարութեամբ լեցնէ, որ դուք եւս հարսանիքներ անէք եւ ձեր որդիքներու եւ թոռնիկներու թագն ու պսակ տեսնաք եւ մխիթարուիք:

Ահա՛, Թոռնիկ, հարսնեւորներ ցրուեցան, մնացինք ես, դու, մամիկ եւ նորեկ հարս Շուշան. մեր փոքրիկ ընտանեկան թւոյն վերայ մի հատիկ աւելցաւ. Աստուած այդ մի հատիկն իբրեւ մի ցորենահատ ցանեց մեր ընտանեկան անդաստանին մէջ, դու պիտի տեսնաս, Թոռնիկ, թէ այդ մի հատիկ մայրենի սերմէն, ո՞րչափ մանկահատիկներ պիտի բուսնին. մի օր կը տեսնաս, որ տունն լցուած է յաճերով, աղջիկներով, որոնք թռչնոց ձագերուն պէս՝ ճիւղ-ճիւղ ձայն հանելով, բերան բացած՝ պիտի աղաղակեն. պապօ՛, հա՛ց կ'ուզենք, հա՛ց: Իրաւ է, որ մարդիկ կը հաւատան ու կ'ասեն թէ՛ Արարիչ Տէր իւր ստեղծածին գլխաւթ կու տայ: Այո՛, կը հաւատանք այդպէս, բայց Տէր Աստուած գլխաւթ եւ հաց նախապէս պատրաստեց. եւ ապա մարդն ստեղծեց. եւ այդ գլխաւթ այս մեր բնական երկիր եւ հողն է, որոց համար ասաց գործել ու պահել: Ուստի առանց գործելու, առանց աշխատութեան, առանց վարուցանի մարդոյն համար ո՛չ հաց կայ եւ ոչ գլխաւթ:

Պատրաստուիր ուրեմն, Թոռնիկ, աշնան գութանի ժամանակ չանցնի, վաղն առաւօտ պիտի երթանք դաշտ սկսենք մեր աշխատութիւն: Այժմ դու հան այդ փեսայութեան չուխայ լաթեր, հագիր մշակութեան շալէ շալվար: Շուշանն էլ թող իւր հարսանեկան զարդեր հանէ,

*մամկի հրամանով աւել ձեռք առնէ, տունն խորդէ, ա-
ւելէ, մաքրէ, ամէն բան իւր տեղ դնելով կարգադրէ:
Այսպէս, Թոռնիկ ի դաշտ՝ Շուշանն ի տան եթէ աշխա-
տին՝ Աստուած հաց կու տայ:*

Ազպէն- տարօր. Ալաճակեօտ- պարի տեսակ. Ալաֆրանկայ- նորաձե-
ւութեան հետեւող. Ալիք- սպիտակ մագ. Աղպանստում- հաւանարար հի-
նումի երեկոյին պէս. Ապա- վերարկու. Բաղարջ- անխմոր հաց. Գըսմէթ-
բախտ. Գուր- փոս, հոր. Եոնից իջնայ- եռայէ դաղրի. Չուռնայ- նուազա-
րան մը. Երկան- ամուսինին, էրիկին. Թաղիս- սփռոց. Իջուցեք- իջեց-
նենք. Լցէք- լեցուցէք. Խորդել- շինել, գարդարել. Ծանծղեր Է- խելքը ա-
ռեր, տուեր է. Կուռիկ- հաւանարար հագուստի տեսակ. Հանդերձ- Հա-
գուստ. Հարսի հետ պիտի երթանք- հարսը բերելու պիտի երթանք. Զի-
թենույ- ձիթենիի. Ծետ- արու գաւակ. Մաթրաթ- խեցեղէն պնակ. Մահ-
մուռ- մախմուր, արբեցած. Մարմին ի մարմնոյ իմոյ- մարմին՝ իմ մար-
մինէն. Նաղարայ- աղաղակ. Շիրայ- խաղողահիւթ. Շիրխան- շիրխի
ամբար. Ոսկր յոսկերաց իմոց- ոսկոր մը իմ ոսկորներէս. Ումուտ-ապա-
ւէն, յոյս. Ումրշատ- երկար կեանք. Պողիկ- պզտիկ շիշ, աման. Սանդ-
հաւան, աղ, ցորեն եւայլն մանրելու աման. Տահ- դահ, հինցած. Տակուց-
տակերուն. Տիկ- գինիի աման. Տնէ- տունէն. փետ- փայտ. Փոխինդ- խմո-
րեղէն ուտելիք. Փոշման- գղջուժ. Շուրջ գտեղանով քով- քու սեղանիդ
շուրջ. Ֆրանգատան- Ֆրանսա.

ԻԲ.

ՊԱՊԿԷ ՊՍԱԿ Ի ԴԱՇՏ

Սիրելի՛ թոռնիկ, ես նորէն եւ կրկին գքեզ պիտի պսակեմ, դու մի՛ կարծեր, որ եկեղեցւոյ կամ քահանայի պսակ քեզ բաւական է: Այո՛, հոգեւորապէս եւ Աստուծոյ օրէնքով բաւական եւ շատ է: Բայց եթէ Պապիկ այդ պսակի վերայ իւր պսակ չդնէ՝ դու անօթի կը մեռնիս: Ահա աղօթարան բացուեցաւ. հրաման արա մշակներուն, թող գուժան սարքեն, տանին գիւղի մօտի խոզան աւագարտ. պէտք է այժմէն վարենք, աղբենք այդ արտն, եւ գարուն բանջարեղանոց պարտէզ անենք:

Լծեցէ՛ք գուժան, դու տես հիմի, թոռնիկ, թէ ինչպէս պիտի պսակեմ գքեզ: Գնա՛ նախ գոմշուկներուն եւ եզներուն ճակատներն համբուրէ, արի գուժանին մաճին քով խոնարհիր գետին՝ մայրենի հող համբուրէ, ձեռքս մաճին վրայ դրած եմ, համբուրէ Պապիկ ձեռք եւ մաճը. ահա քառասուն տարուան մաճկալ Պապիկ, այսօր քեզ կը յանձնէ մաճկալութեան վսեմագոյն պաշտօն, զոր Տէր Աստուած Աղամայ՝ մեր մեծ Պապիկին տուաւ, որ գործէ երկիր եւ պահէ:

Յորենարոյսէ հիւսուած մի սիրուն, գեղեցիկ, բոլորակ պսակ շինեմ իմ ձեռքովս քեզ համար. բեր գլուխդ թոռնիկ, դնեմ այս իմ պսակ. եւ այս պսակն, Պապիկէդ պսակն եւ յիշատակն է, երբեք չվերցնես գլխէդ մինչեւ մահուան օր: Եւ երբ դու էլ կը ծերանաս Պապիկի պէս, այդ պսակ քո անդրանիկ որդւոյդ գլուխ դիր, եւ այսպէս որդւոց որդի թող շարունակուի. պսակին խորհուրդ բացատրեմ քեզ, որ լաւ ըմբռնես եւ անեղծ պահես այս աւուր յիշատակ քո մտքին մէջ:

Ազնի՛ւ թոռնիկ, իմ խորհրդաւոր պսակիս նշանակութիւն այս է. Պապիկ գքեզ կը պսակէ հողին հետ, գուժանին հետ, դաշտի մշակութեան հետ. եւ ինչպէս Շուշանի հետ կապեց գքեզ քահանան, եւ դու տէր ես

մինչեւ ի մահ, կարող չես գինքն թողուլ, այնպէս եւս Պապիկն գքեզ պսակելով կը կապէ մայրենի երկրին հետ, որ յաւիտեան պիտի չթողուս՝ որ մեր հայրենի պապկենական սեպհականութիւնն է: Աղամն ասաց, եւ մարդիկ կ'ասեն, թէ՛ կին մարդոց կեանքն է. միթէ հողն էլ մարդոց կեանք չէ՞, մարդիկ աշխարհիս վերայ հացով կ'ապրին: Շուշան քեզ գաւակներ պիտի բերէ, հողն էլ ձեզ հաց պիտի տայ, դաշտի մէջ արածող կովն ու ոչխար՝ ձեզ առատ-առատ կաթ պիտի տան. կաթէն իւղ ու պանիր կը շինէք. այս ամէն բարիքներուն վայելք հողէն չէ՞:

Այժմ, Թոռնիկ, ասա մշակներուն՝ առնեն գութան եւ տաւարներ, դառնանք երթանք ի տուն, մայրիկիդ եւ Շուշանին պէտք է յայտնեմ դաշտի պսակի խորհուրդ:

Մտիկ արէ՛ք որ խօսիմ ձեզ, բարի տանտիկին եւ Շուշան: Ես այսօր, նոր փեսայ Թոռնիկ տարի դաշտ-գութան լծել տուի, մաճը Թոռնիկին ձեռք տուի, ձեռքս գլխուն վերայ դնելով՝ նահապետական օրհնութիւն կարդացի, եւ գինքն կրկին անգամ հողագործութեան հետ պսակեցի, հողին եւ գութանին հետ կապեցի, եւ գիտէ՞ք դուք, որ Պապիկ պսակն անքակտելի պէտք է լինի. Թոռնիկ այժմ երկու կին ունի, իմացէք, մի կինն Շուշանն է, որու հետ պսակուեցաւ սուրբ ամուսնութեամբ, մի կինն էլ հայրենատուր ժառանգութեան հողն է, որու հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնութեամբ: Շուշանն գաւակներ պիտի բերէ Թոռնիկին համար, հողն էլ հաց պիտի տայ բոլոր ընտանեաց համար: Կ'աղօթեմ, որ Աստուած պահէ Շուշանն եւ շա՛տ ապրի, բայց Շուշանն մահկանացու է, թէ մեռնի, Թոռնիկ մի ուրիշ Շուշան էլ կը գտնէ: Իսկ եթէ հող մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պապիկ տանն ընտանիք ի միասին կը մեռնին: Եւ ի՞նչպէս կը մեռնի հողն, որ Աղամէն մինչեւ էս օր կայ ու կը մնայ անմահ: Խօսեմ ձեզ թէ

հողն ինչպէս կը մեռնի. այն անբախտ օրն, երբ Թոռնիկ ձեռք մածէն քաշելով՝ հողագործութիւն չի շարունակեր, կամ հարստանալով կը բարձրամտի՝ այլեւս ամօթ կը համարի գիւղին մէջ, կամ գիւղական ընկերութեան հետ ապրիլ, կը թողու գիւղն ու հող՝ կ'երթայ քաղաքացի կը լինի: Եւ կամ դժբախտ օրեր կը հասնին իւր վերայ, երբ յուսալով թէ շատ հողեր ունի, պարտք անելով իրարու վերայ կը բարդէ. պարտատէր հողեր կը գրաւէ, ո՛հ, Թոռնիկ անհող կը մնայ:

Ահա այն օր հողն Թոռնիկին համար կը մեռնի, գրաւողին համար կենդանի կը մնայ: Այն օր, այո՛, Պապկի տան ճրագ կը մարի, Թոռնիկ տանուտէր՝ վարձուոր մշակ կը լինի: Աւա՛ղ, Պապկի հարս նագելի Շուշան՝ պիտի երթայ հացթուխ լինի գիւղին մէջ, իրիկուան մի քանի հաց գողնոցին մէջ դնելով՝ բերէ իւր ձօրկներուն: Թոռնիկին մայր, բարի տանտիկին, դու Պապկի ետեւէն մեռիր, որ չտեսնաս այն օր:

Չասե՞ս, Թոռնիկ, ա՛հ, Պապիկ, ի՞նչ չար գուշակութիւն կ'անես Թոռնիկիդ վերայ, բերանդ բարի բաց: Ո՛հ, Թոռնիկ, Աստուած չընէ որ գուշակութիւնն ձեր վերայ կատարուի: Ես կ'աղօթեմ, որ դուք այն սեւ օր չտեսնաք. սորա համար այն սեւ աւուր տխուր կեանքի պատկեր նկարեցի ձեր աչքի առաջ, որպէսզի տեսնաս ու յիշես Պապուդ հեռատես գուշակութիւնն, յամենայն գօրութենէ աշխատես հողն ձեռքէդ չհանել. ոչ միայն հողն քեզ պէտք է, որ հաց կու տայ քեզ, աշխարհիս վերայ կ'ապրիս, այլեւ նորա համար Աստուած շատ արեւ տայ քեզ. երբ մեռնիս՝ գերեզմանիդ համար էլ երկու կանգուն հող պէտք է, չգիտե՞ս դու, մարդիկ գերեզմանի հողին վերայ էլ կը կռուին. վա՛յ անոր, որ կը մեռնի եւ թաղուելու տեղ չունի, զի գերեզմանի հողն եւս մարդոյն համար մի սեպհական իրաւունք է: Ասել կ'ուզեմ, Թոռնիկ, մարդ իւր ծնած օրէն հողով կ'ապրի, եւ

երբ մեռնի, դարձեալ հող պէտք է, որ նորա տակ թաղ-
ւի:

Այսպէս, Թոռնիկ, հողն պէտք է կենաց եւ մահու օր,
սորա համար Պապիկն գրեց հողին հետ կապեց ու պսա-
կեց, որ պինդ գրկես գհողն. չթողուս որ ուրիշներ ձեռ-
քէդ յափշտակեն, դու անհող մնաս, ստրուկ լինիս, եր-
թաս ուրիշի դռներ վարձկան մշակ դառնաս, եւ էն ժա-
մանակ ձեր վերայ կատարուի Պապիկի կախարդ գուշա-
կութիւն. եւ դու խելաբերելով յիշես, աւա՛ղ, ես տա-
նուտէր էի, նահապետ Պապիկի խրատներուն մտիկ չա-
րի, այժմ անառակ որդւոյն պէս՝ վարձկան մշակ եղայ,
թողդով իմ ոչխարաց հօտ, ուրիշներու նախիր կ'արա-
ծեմ. եւ շարաթ մի անգամ գոնէ դուռ շրջելով նախրա-
հաց ժողովեմ:

Այո՛, Թոռնիկ, երբ գիւղի տանուտիրոջ բախտին ա-
նիւ դառնայ, այնչափ նուաստանայ՝ որ նոյն գիւղին
նախորդ լինի, դու մի կարծեր թէ այդ վիճակ կարի
դառնագոյն վիճակ է, վասնզի գիւղին նախորդ վարձ-
ւոր մշակ է, շալակներով հաց կը տանի իւր տուն-
կիթան կով ունի, գոնէ մի քանի հատ ոչխար, այժ ունի
եւ իւր ընտնիք լիութեամբ կ'ապրին:

Բայց երբ այդ անկեալ տանուտէրին ձեռք նախորդ-
դութիւն չիյնայ, նա ինքնին իւր նախկին վիճակ յիշելով
կ'ասէ. ես տանուտէր էի, ի՞նչպէս կարող եմ վարձկան
մշակ լինել գիւղին մէջ, լաւ է որ թողում գեղ, երթամ
քաղաքներ եւ իբրեւ անծանօթ մի չքաւոր մարդ, խառ-
նուիմ փողոցի աղքատներուն հետ՝ լինիմ մուրացկան:
Իսկ եթէ իբրեւ հարստութենէ ինկած «տէօզ/է/թաէն
տիւշկիւն» յաջողիմ վիճակի Առաջնորդէն մի վկայա-
կան առնել, այդ ինձ համար մի մեծ բախտ կը լինի.
կ'երթամ աշխարհէ աշխարհ, եկեղեցիներուն, հա-
րուստներուն կը դիմեմ, եւ այսպէս ժողովք անելով՝
դառնամ գամ պարտքս տամ եւ պահեմ իմ ընտանիք:

Ահա, Թոռնիկ, դժնդակ եւ դառնագոյն վիճակն այս է. երբ տանուտէր մուրացկանութեան կը դիմէ, հաւատարմութիւն թէ այդ անարգ եւ անպատիւ մուրողութեամբ կարող կը լինի բաւական գումար հայթայթել ու վերըստին կանգնել իւր կործանեալ տունն: Դու կը հաւատաս, որ հողագործին կործանեալ տուն մուրացկանութեամբ կանգնի: Բովանդակ ծերութեանս կեանքի մէջ ես այդպիսի բան չտեսայ: Վասնզի տանուտէր գիւղացւոյն տան հաստատուն հիմն հողագործութիւն է. երբ տանուտէրն հողն ու հողին վաստակ թողու, նա արդէն կործանուած է եւ յաւիտեան կանգնել չունինա չքաւորութեամբ պիտի ապրի մինչեւ մեռնի:

է՛, սիրելի՛ Թոռնիկ, բաւական եղաւ, աւարտենք դաշտի պսակ եւ դաշտի դասերս: Ես պէտք է պատմեմ նաեւ գիւղի երէցներուն եւ գեղացւոց, թող աշխարհ իմանայ, թէ Արճակու Պապիկ էսպէս մի տարօրինակ բան արած է. իւր Թոռնիկ՝ նոր փեսան տարեր է դաշտ, հողին ու գութանին վերայ պսակեր է. մարդ չի գիտեր ի՞նչ պսակ է այդ, որ առանց քահանայի, առանց խաչի եւ Աւետարանի ու ժողովրդի վկայութեան՝ դաշտի մէջ կատարուեր է:

Թող մեր գիւղացիք այսպէս դատաստան անեն, Թոռնիկ, բաւական է, որ դու յաւ հասկցար այս պսակին խորհուրդն. ես կը մեռնիմ, դու ողջ կը մնաս՝ կը տեսնաս, յետոյ գիւղացին էլ կը հասկնայ եւ ողորմիս կու տայ Պապիկի հոգւոյն:

Աղօթարան- եկեղեցի, արշալոյս. Անեղծ- մաքուր. Բոլորակ- կտրակ, շուրջանակի. Չհողն- հողը. Կենաց- կեանքի. Մուրողութեամբ- մուրալով, մուրացկանութեամբ. Յամենայն զօրութենէ- ամբողջ ուժով. Նախարահաց- հովիւին տրուած հացը, կերակուրը.

ԻԳ.

ՄԵՌԵԼՈՑ ԴԱՇՏ

ԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Պահ մի թողունք, թոռնիկ, մեր կենդանի դաշտ, արի երթանք մեռելոց դաշտին այցելութիւն անենք- գիտե՛ս, մահ տակալ- տակալ կը մօտենայ Պապկին, կ'ուզեմ վերջին անգամ քանի կենդանի եմ, ոտքովս երթամ շրջիմ մեռելոց ննջարանն, մինչեւ այն օր, երբ գիս նաշին վերայ դրած Բանդ Աստուած ասելով կը բերեն, կը դնեն գերեզման, ես էլ կը հանգչիմ մեր պապերուն ծոցը:

Գերեզմաններն էլ մեզի համար մի խօսուն դասարան են. խաչաքարեր եւ մեռելոց յիշատակներ դեռ կը խօսին մեզ հետ. տեսնանք թէ հին եւ նոր ժամանակի մէջ ինչ մարդիկ ծներ, եկեր են աշխարհ. ապրեր են, գործեր են թէ՛ բարի, թէ՛ չար, եւ դարձեալ թողեր են այս աշխարհ, արեւն ու կեանք, տուն եւ ընտանիք, մտեր ծածկուեր են մեռելոց այս մուխ աշխարհին մէջ: Ամէն քրիստոնէի գերեզմանին վերայ մի-մի խաչաքար տնկուած է, վերան գրած են մեռնողին անունն եւ կեանք, որ տեսնող կարդայ եւ ողորմիս տայ:

Կարդանք ուրեմն, թոռնիկ, այդ հին ու նոր յիշատակարաններ, տեսնանք թէ ինչ հարուստ տանուտէրեր եւ այլ աշխատաւոր եւ նշանաւոր մարդիկ ելած են գիւղական ժողովրդի դասէն, որոց անցեալ կեանքն առաքինութեան դասեր են մեզ համար: Գիտե՞ս, կան այնպիսի մեռեալներ, որ մինչեւ ի կատարած աշխարհի կը խօսին մեզ հետ: Գիրքերով կը խօսին, անմահ յիշատակներով կը խօսին, գերեզմանի քարերով կը խօսին: Սկսիր թոռնիկ, կարդա՛ այս տապանագիրն.

«Այս է տապան Արճակացի տանուտէր Օհանջանին, որ ութսուն տարի ապրեցաւ, ոչ գիւղէն, ոչ տնէն հեռացաւ, երբեք չթողոց ձեռքէն գոլթանի մաճն մինչեւ

օրն մահուան: Նա նորոգեց մեր գիւղի փլած եկեղեցին
եւ մի արտ յիշատակ տուաւ եկեղեցւոյն»:

«Ասացէք Աստուած ողորմի հոգւոյն»:

Կարդա՛ սորա կշտի խաչաքարն.

«Եւ Միրգօյենց Մարիաս, որ առաջ աղքատ ու
փարձկան մշակ էի, թիզ մի հողի կարօտ, աշխատեցայ
եւ Աստուած յաջողեց, իմ հայալ վաստակովն բաւական
հողեր գնեցի, հարստացայ եւ տանուտէր եղայ, կտակ
արի յետնամնաց գաւակներու, որ տարուան հինգ տա-
ղաւարի մեռելոց օրեր մատաղ անելով աղքատաց կե-
րակուր բաշխեն: Ասացէք Աստուած ողորմի Մարիասի
հոգւոյն»:

Երթանք, Թոռնիկ, այն մեծ խաչաքարի գրեր կար-
դա՛.

«Այս է հանգիստ մեծ տանուտէր Աղամին, որ շատ
հողատէր էր, երեք խոփով գուլթան կը լծէր, քառսուն
մշակ ունէր. մեր գիւղի մեծ նահապետական տունն էր,
իւր բնտանեաց թիւ մինչեւ եօթանասուն կը հասնէր.
Երբ հոգեճաշ տար կամ մատաղ անէր, հագար-հագար
մարդ կը կերակրէր. նա շատ առաքինի մարդ էր, մե-
ռաւ հարիւր տարեկան. բոլոր գիւղացիք լացին նորա
մահուան վերայ. նա կտակ թողուց, որ Վարագայ եւ
Արձակու վանքերուն իւր կալուածներէն չորս արտ
տան եւ իւր ձիթահանէն գիւղի եկեղեցւոյն շարունակ
յուսաւորութեան ձէթ տան: Որ հանգիպիք, ասացէք
Աստուած ողորմի մեծ տանուտէր Աղամի հոգւոյն»:

Մի՛ անցնիր, այդ մօտի փոքրիկ խաչաքարի գրեր
կարդա՛.

«Եւ եմ նաղարաչի Մարգօն: Այս խաչաքարի տակ
հանգիստ պառկեր եմ. բոլոր կեանքս ուրախութեամբ
անցուցի. ձմեռն հարսանիքներով եւ ամառ պահէզ
ղներով: Ամէն գարնան կու գայի Արձակ գիւղ պահէզ
կը դնէի, առատ սեխ եւ ձմերուկ կը հանէի, ցորենի,

գարւոյ, եղի, պանրի, ժածկի հետ կը փոխէի, տունս առատութեամբ կը լեցնէի, աշխատութեամբ շատ երջանիկ ապրեցայ. երբ տեսայ թէ պիտի մեռնիմ, կտակ արի որ զիս քաղաք չի թաղեն, այլ տանին Արձակ գիւղ թաղեն. Աստուած շէն պահի այն գիւղ, որ շէն պահեց իմ տուն: Ասացէք Աստուած ողորմի նաղարաչի Մարգոյի հոգւոյն»:

Կարդա՛, Թոռնիկ, դորա կշտի միւս տապանաքար, որու վերայ մի հաւու պատկեր կը տեսնուի.

«Ես եմ հաւպան Մարկոս, գեղեցի էի, բայց հող չունէի. մտածեցի թէ ի՛նչ անեմ, որ ապրիմ. մի գիշեր երագի մէջ շատ հաւեր ու հաւկիթներ տեսայ, ասի սա իմ բախտն է. առաւօտ ելայ, երագիս մեկնութիւն կատարեցի. առաջ մի փոքրիկ հաւնոց շինեցի, տասն հատ հաւ գնելով թուխս դրի, մի քանի տարուան մէջ հաւերուս թիւ հասաւ մինչեւ երեք հարիւրի, միշտ հաւ ու հաւկիթ կը ծախէի գիւղի հիւրերուն եւ քաղաքացւոց. ես եւ իմ ընտանիքս յաւ ապրեցանք հաւու մտով եւ ձուագեղով: Աղուհսներ եւ կուզեր, որ շատ թշնամի են հաւերուն, ես անոնց համար որոգայթ շինեցի. ամէն տարի ձմեռան բաւական աղուհս եւ կուզ բռնելով՝ նոցա մորթերէն բաւական շահ կ'անէի: Հաւպանութեան շնորհիւ որսորդութիւն էլ սորվեցայ. վերջ մեռնելուս ժամանակ կտակ արի գաւակներուս, որ հաւնոց ու հաւեր երբեք ձեռքէն չթողուն, որ միակ իրենց հացն ու ապրուստն է:

Ասացէք Աստուած ողորմի հաւպան Մարկոսի հոգւոյն»:

Քիչ մի հեռու կ'երեւի մի գերեզմանաքար, որուն գրեր մամուռտած են Թոռնիկ, եւ վերան մեղուի փեթակի նշան կայ. կարդա՛ տեսնանք ով է.

«Ես եմ մեղուապահ մշակ Պետօն. փոքրիկ տնակէս ի գատ ոչինչ բան չունէի, մտածեցի-մտածեցի, գնացի

պարտք արի, հինգ փեթակ առի, պգտիկ մեղուանոց մի շինելով մէջ դրի. Աստուած յաջողեց, մեղուներս բազմացան, մինչեւ հարիւր փեթակ եղաւ, որք շատ առատ մեղր ու մոմ կու տային, թէ՛ քաղաք տանելով դրամով կը վաճառէի, եւ թէ՛ գեղի մէջ հացի ու եղի հետ կը փոխէի. րնտանիքս մեղրով ու կարագով կը պահէի. մեռնելուս օր, խրատ տուի անդրանիկ որդւոյս, որ չհեռանայ մեղուանոցի դռնէն եւ մեծ խնամով պահպանէ մեղուներ, որ մեր ժրաջան անվարձ մշակներն են. կտակ արի նաեւ որ ամէն կիրակի եւ պատարագի օրեր գեղի եկեղեցւոյ սեղանին վերայ մոմ վառեն եւ քահանայն յիշէ գիս իւր աղօթքով:

Ասացէք Աստուած ողորմի մեղուապան Պետոյի հոգւոյն»:

Սորա քով մի անտաշ խաչաքար կայ, կարդա՛ տեսնանք թէ որո՞ւ գերեզման է.

«Ես եմ նախորդ Նազար, երեսուն տարի նախորդու թիւն արի, շէն մնայ Արձակ գիւղ. երկու հազար տաւար էր իմ նախիւր, ամէն շաբաթագլուխ շալակ-շալակ նախրահաց կը ժողվէի, տանս մառան հացով կը լեցւէր, մեր տանտիկին խմոր շաղել, հաց եփել չգիտէր, մեր գիւղացիք կը կարծեն որ նախորդու թիւն բան մը չէ, ո՛չ, նախորդու թիւն էլ գիւղական մի աշխատու թիւն է. ես երբեք գանգատ չունիմ, մինչեւ մահուանս օր հացի կարօտու թիւն չի քաշեցի:

Ասացէք Աստուած ողորմի նախորդ Նազարի հոգւոյն»:

Թոռնիկ, դու լսեր ես, գիւղացիք միշտ գանգատ կ'անեն ու կ'ասեն թէ՛ գիւղի գգիրներ շատ անիծած եւ հայհոյիչ մարդիկ կը լինին, բայց ես լսեր եմ, որ ժամանակաւ մեր գիւղն մի բարի գգիր եղած է. շատ բարեսէր ու խոհեմ, երբեք գրկանք չէր աներ, հիւր տալու կարգն ճշդութեամբ կը պահէր, եւ միշտ կը ջանար աղ-

քատներ խնայել, մինչեւ ցայսօր զիւղացին այդ բարի գգրի անունն կը յիշէ: Ահաւասիկ նորա գերեզման, գարմանք, Թոռնիկ, Արճակու գգիրն էլ իւր գերեզմանի խաչաքարն եւ յիշատակն ունի, կարդա՛:

«Արճակու շէն գիւղի գգիր Կագօն եմ ես, օ՛ր, ի՞նչպէս հանգիստ պառկած եմ հողին տակ, ականջներս դնջացեր է գեղացւոց հայհոյանքէն, զուր անիրաւ անէծքէն, հապա այն խստաբարոյ, անհամբեր, պահանջող հիւրերու ձեռքէն ի՞նչ քաշեցի, ծեծ կերայ, չարչարուեցայ, գգուեցայ բամպակի պէս. սորա համար անունս գգիր դրած են, կարծելով թէ ես ուրիշներ կը գգեմ: Աստուած հոգիս առեց, մեռայ, ազատուեցայ: Աղքատ ապրեցայ, աղքատ մեռայ, ոչինչ բան չունիմ կտակելու. միայն խրատ կու տամ ձեզ, գեղացի աղքատներ, գեղի գգիր մի յինիք, գացէք հողագործութեան մշակ եղէք, հագար անգամ լաւ է հողի մշակ, քան գեղի գգիր, վասնզի գեղի գգրութիւն չար մշակութիւն է:

Ասացէք Աստուած ողորմի գգիր Կագոյի հոգւոյն»:

Թողունք այս փոքրիկ մարդոց փոքրիկ խաչաքարերն, թէեւ փոքրիկ կարծուածներն էլ իրենց չափով նշանակութիւն ունին: Շրջենք, Թոռնիկ, գտնենք այն մեծ խաչքարերն, որոց տակ կը հանգչին այնպիսի հոգիներն, որք մեր զիւղին փառք ու պատիւ եղած են. ժողովուրդ չի մոռնար, կը յիշէ նոցա բարերարութիւն եւ յիշատակ:

Գիւղէն բաւական հեռու մի բլրակ կ'երեւի, կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, այդ բլրակին գագաթ մի մեծ խաչաքար կայ. այնտեղ է մեծ-մեծ կտիր ոչխարներու տէր հովիւ Յակոյի գերեզման. այդ բլրակից արդէն մի աղբիւր կը բղխի եւ այդ աղբիւրին Յակոյի աղբիւր կ'ասեն, ուր Յակոյի կթան ոչխարներ կու գային պէր տալու:

Յակօ հովիւ, թէպէտ իբրեւ հողագործ տանուտէր չէր մեր զիւղին մէջ, բայց իբրեւ հովիւ խաչնարած մեծ

տանուտէր կը համարուէր, վասնզի չորս կտիր ոչխար ունէր, ամէն մի կտիր հազար հատ էր. կ'ասէին քառսուն հոգի վարձկան հովիւ եւ գառնարած ունէր, բոլորն էլ ամուսնացուցեր էր: Աղջիկներուն թիւ չեմ գիտեր, իւր տունն թոռներով լցուած էին, ինքն շատ գթասէր, առատաձեռն մարդ էր. իւր օրհնեալ տունն աղքատներուն ապաւէն էր: Ոչխարաց կտուրի ժամանակն՝ բուրդ կը բաշխէր աղքատներուն: Յակօ հովիւ Յովբայ պէս կարող էր ասել թէ աղքատներուն մերկացած թիկունք՝ իմ բուրդովս կը ջեռնուէին: Նմանապէս կաթէն՝ կաթ, պանրէն՝ պանիր, իւղէն՝ իւղ բաժին կը հանէր կարօտեալ գիւղացի ընտանեաց: Յակօ հովիւ անխտրապէս կը մատակարարէր, նա չէր որոշեր իւր շրջապատ եղած անընտանի օտարացեղ ազգերու կարօտեալներն. ով որ դիմէր, ով որ խնդրէր՝ նա կու տար եւ չէր խտրեր: Սորա համար իւր անուն ու համբաւ շատ մեծ էր նոյնիսկ դրացի պայազատ քիւրդ ցեղապետներուն առաջ: Մի անգամ պարսից կողմի թշնամի քիւրդեր գարկին Յակոյի ոչխարներու կէսն տարանմեր Յակօն Աբրահամ նահապետին պէս՝ առաւ իւր կտրիճ լաճեր եւ գիւղի քաջ տղամարդեր, գնաց կռուեցաւ եւ իւր թալան դարձուց:

Հովուական պարզ կեանք շատ երկար կեանք տուին մեր նահապետ Յակոյին, նա ապրեցաւ մինչեւ հարիւր քսան տարի, իւր բոլոր կեանքի մէջ նա վերջին անգամ հիւանդացաւ, ինքն զգաց եւ իմացաւ թէ պիտի մեռնի, կանչեց ժողովեց իւր մահճին շուրջ, բոլոր զաւակներ, թոռներ եւ տան ընտանիք. նահապետական բերնով օրհնեց զամէնքն, համբուրեց իւր հովուական ցուպն եւ փող, գոր դրած էր կշտին, դողդոջուն ձեռքով առաւ եւ տուաւ Ապրսամ անդրանիկ որդւոյն: «Քեզ կը յանձնեմ, որդեակ, ասաց, իմ հովուական եւ տանուտէրական իրաւունքս, կառավարէ ինչպէս ես կառավարեցի,

պահպանէ մեր տուն եւ ոչխարի հօտեր. մի մոռնար գթութիւն եւ կարեկցութիւն, ոչխարաց արդիւնքէն միշտ բաժին հան գիւղի աղքատ եւ չքաւոր կարօտեալներուն, իբրեւ անջնջելի կտակ՝ կ'աւանդեմ քեզ որդեակ, որ տարուան հինգ տաղաւարաց մեռելոցի օր, քսան ոչխար պէտք է մատաղ անէք, աղքատներուն յիպպէս հաց եւ կերակուր տաք, գիւղի քահանայն իւր պատարագին մէջ բոլոր մեռելոց հոգիներուն հետ յիշէ նաեւ հովիւ Յակոբի հոգին: Որդեակ իմ Ապրսամ, օրհնելով կ'ապսպրեմ քեզ, եղբայրներ սիրէ, ընտանիք սիրէ, ոչխարաց հօտեր սիրէ, որ մեր հարստութեան գանձերն են. աշխատիր որ հովուական այդ մեծ նահապետական անուն չվերնայ հովիւ Յակոբի տնէն: Այլեւս չկարեմ խօսիլ, հրեշտակ եկաւ, հոգիս պէտք է տամ ասաց ու աւանդեց հոգին: Բոլոր գիւղացիք լացին ու սգացին նորա մահուան վերայ, եւ ինչպէս ինքն կտակած էր՝ հանգուցելոյն մարմին բերին թաղեցին այս բլուրին ծոց:

Կը պատմեն թէ Յակոբի թաղման օրը գիւղի բոլոր ժողովուրդ թափեր էր այս բլուրին վերայ. հովիւներն Յակոբի երկու հազար կթան ոչխարներ բերեր էին պէրատեղ: Ապրսամ անդրանիկ որդին հրաման կ'անէ, որ այն աւուր ոչխարի ամբողջ կաթ ժողովուրդին եւ աղքատներուն տան. վանեցիք գինի կը տանեն եւ գերեզմանին վերայ կը բաշխեն աղքատներուն իսկ Յակոբի գերեզմանի վերայ գինւոյն տեղ կաթն էր. բոլոր ժողովուրդ փայտէ կօտիկով նոր կթուած փոփրուն կաթ խմեցին, աղքատներն էլ իրենց ամաններ լցին եւ ողորմիս տալով՝ օրհնեցին հանգուցելոյն գերեզմանն: Իսկ հովիւներ գիտե՞ս ինչ արին, Թոռնիկ. կը խօսին թէ՛ հովիւներն էլ մէկ-մէկ մեծ ամանով կաթ բերին թափեցին Յակոբի գերեզմանին վերայ: Ի՞նչ քաղցր եւ խորհրդա-

ւոր է այս բան. մեծ տանուտէր Յակօ Հովիւ, կաթ կերաւ, եւ երբ մեռաւ՝ իւր գերեզմանն էլ կաթ ծծեց:

Ապրսամ որդին՝ մի մեծ խաչաքար տնկեց իւր հօր գերեզմանին վերայ, որոյ վերայ գրուած է իւր բարի յիշատակ. կարգա՛, Թոռնիկ.

«Այս է տապան մեծ տանուտէր Հովիւ Յակոբին, որ ինչպէս կտակ արած էր, գինքն այս բլուրին վերայ թաղեցին, իւր յիշատակն օրհնեայ լինի:

Ասացէք Աստուած ողորմի մեծ տանուտէր Հովիւ Յակոբի հոգւոյն»:

Գառնանք, Թոռնիկ, աստի, երթանք մեր աւերակ Աստուածածնայ վանք, որոյ տաճար միայն ողջ մնացած է. էդ տաճարի դուրսի պատի տակ, ուր մի աղբիւր կը բղխի տաճարի հիման տակէն, եւ աղբիւրին մօտ մի հաստաբուն ուռնի ծառ տնկուած է. աւանդաբար կ'ասեն թէ այդտեղ մի անյիշատակ գերեզման կայ առանց խաչաքարի, եւ այդ գերեզման աշուղ Մուշոյին է: Աշուղներ աշխարհիս վերայ աննշան համարուած աղքատ մարդիկ են, ո՞վ պիտի նոցա հոգին հոգայ, կամ յիշատակն պատուէ, մի խաչաքար տնկէ նոցա գերեզմանին վերայ, բայց երջանիկ է աշուղ Մուշօն, զի իւր գերեզմանաքար Աստուածածնայ փոքրիկ տաճարն է, որոյ հովանեաց տակ կը հանգչի արդարահոգի Մուշօն:

Ինչպէս լսած եմ, մեր գիւղի հին ծերունեաց պատմութենէն, պատմեմ քեզ Թոռնիկ, Մուշոյի կեանքն ու վախճանն եւ դու լաւ ուշադիր եղիր, տե՛ս ո՞րչափ խորհրդաւոր եւ հետաքրքրական է:

Աչըդ Մուշօն բնիկ մեր գիւղի գաւակն է, եւ աշուղ Չիչակին աշկերտ եղեր է, որոյ գերեզման ցոյց կու տայ այսօր Խարակոնիս գիւղի սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ դարի վրան:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, աշուղներ ազատ կեանք սիրող մարդիկներ են, տնաչէն չեն. իրաւ է, որ շատ սիրահա-

րական երգեր ունին, բայց իրենք ամուսնանալ շատ չեն սիրեր: Կան աշուղներ ալ, որ աւելի բարոյական խրատներ ունին եւ գեղեցիկ բանաստեղծական գովասանքներ կը շինեն սուրբերուն վերայ: Մեր աշուղ Մուշօն այս կարգէն էր: Յիսուս առաքելոց պատուիրեց որ ցուպ եւ մախաղ չառնեն ի ճանապարհին, աշուղներ ճիշդ կը պահեն այս պատուէրն, անտուռ, անընչասէր, թափառաշրջիկ մարդիկ են: Միայն մի սազ ունին, կը ձգեն թեւերնին եւ կը շրջեն գիւղէ գիւղ. ուր հարսանիք, հոգեճաշ լինի, անհրաւէր, ազատ կերպով կ'երթան, գիտեն պարագային յարմար՝ ուրախական եւ ողբական երգեր ու խաղեր կանչել: Ձմեռ ժամանակն իրենց համար շատ նպաստաւոր է. երբ գիւղացիք դաշտային աշխատութենէն կը դադրին, տաք ախոռներ կը քաշուին. մանաւանդ երբ լսեն թէ աշուղ եկեր է գիւղ, ամէն տեղերէ կու գան, կը հաւաքուին: Երգահան աշուղ կը սկսի իւր խաղն ու հեքիաթն: Տեսնաս դու, թոռնիկ, ո՞րչափ գմայլելով մտիկ կ'անեն մեր անգիր ու պարզամիտ ժողովուրդ, նոցա համար աշուղ՝ տիրացուէն շատ գերազանց է, վարդապետի քարոզէն աւելի՝ հեքիաթն անուշ է:

Մեր Մուշոյի համար մի գուարձայի բան կը պատմեն: Լսելով թէ մօտակայ գիւղ հարսանիք կայ, գիշերանց այնտեղ կ'երթայ, եղանակ ձմեռն է, սաստիկ էլ ձիւն կու գայ, ճանապարհին քանի հատ անօթի գայլեր գինքն կը պաշարեն: Մուշօն ճարպիկ էր, գայլեր խաբելուն կերպ լաւ գիտէր. իսկոյն մէջկապ կը քակէ եւ ծայրը քաշ գետին կը ձգէ. գայլեր կը սկսին ծայրին հետ խաղալ, մի կողմէն եւս իւր քէման կը գարնէ: Կը թուի թէ Մուշօն փորձով գիտէր, թէ գազաններն էլ ականջ եւ ճաշակ ունին երաժշտութեան գեղարուեստին: Այսպէս սիրտ դող աշուղ Մուշօն կ'երթայ կը հասնի մի մեծ ծառի մօտ, որ գիւղէն քիչ հեռու էր, իսկոյն արագու-

Թեամբ Մուշօն ծառի վերայ կ'ելլէ եւ կը շարունակէ գայլերուն սիրած եղանակը նուագել, ծառի բոլորտիք շարունելով կը նստին՝ մտիկ կ'ընեն: Գիւղի հարսնեւորներ քէմանի ձայն առնելով կը հասկնան որ Մուշօն է, կու գայ, դուրս կ'ելլեն դիմաւորելու, խեղճ գայլերու քոնսէրն հարամ կը լինի: Մուշօն ազատուելով կը մտնայ հարսնետուն եւ կը սկսի նոյն քաղցր եղանակ գարնել: Աշուղ Մուշօն գայլեր ողոքելով կրթեց, որ մարդ չուտեն, իրենց բաժին կերակուր միայն ոչխարն է: Կը թուի ինձ Մուշոյի միտքն այն էր, որ գայլեր կրթելէն յետոյ՝ կ'ուզէր գեղացւոց բրտութիւնն էլ կրթել, որ իրարու միա չուտեն, ոչ թէ անոր համար՝ որ արենակից եղբայր են, այլ առաւել Յիսուսի պատուէրին համար, որ կ'ուսուցանէ թէ դուք ամենեքեան եղբայր էք:

Մուշօն միայն գիւղական ժողովուրդին աշուղն էր. նա չէր սիրեր երբեք քաղաք երթալ, նա կը սիրէր աւելի գիւղեր, դաշտեր, լեռներ, ծաղիկներ, կարկաչահոս աղբիւրների ջուրեր: Վերջապէս նա շատ սիրահար էր Արարչին ձեռքով նկարուած բնութեան պատկերին: Սորա համար նա երբեմն, գիւղէն աներեւոյթ կը լինէր: Իւր սիրական ընկեր սագն էր, կը ձգէր թեւ, կ'երթար ման կու գար դաշտային ու լեռնային վայրեր, նա ամէն տեղ իւր փոր կշտացնելու համար հաց կը գտնէր:

Մեր գիւղացի աշուղ Մուշօն, շատ մեծ անուն ունէր, իւր սագին ու քէմանին հետ՝ ձայնն էլ շատ քաղցր եւ ազդեցիկ էր, իւր բնաւորութիւն՝ ուրախ, գուարթամիտ մի մարդ էր նա: Թո՛ղ այս, նա խիստ ջերմեւանդ հաւատք ունէր դէպի Սուրբեր, ամէն տարի Մշոյ Սուրբ Կարապետ ուխտի կ'երթար. իւր սագ գերեզմանին վերայ դնելով կ'աղօթէր. «Ո՛վ մուրատատուր Ս. Կարապետ, որ Քրիստոսին քաւոր եղար, քո ծառայ Մուշոյին երգելու շնորհք տուր»: Աշուղներ էնպէս կը

հաւատան, որ այդ անապատին լուսկեաց ճգնաւորն՝ իրենց փիրն է: Զարմանալի է, որ լարախաղացն էլ նոյն հաւատով իւր ճարպիկ արուեստին համար դարձեալ նոյն շնորհ կը խնդրէ:

Մուշօն Սուրբ Կարապետէն դառնալով՝ սովորութիւն արած էր, կու գար Աշտիշատ՝ կը մտնար Սուրբ Սահակայ մատուռն, գլուխ գերեզմանին վերայ դնելով՝ կուշտ կու լար: Զգիտեմ, էտ մարդ ոչ գիր գիտէր, ոչ պատմութիւն, ո՞ւր տեղէն սովորած էր Սահակ Պարթեւի մեծութիւն եւ նշանակութիւն: Կը թուի թէ այդ երգախօս աշուղներ մեր եկեղեցւոյ շարականաց երգիչներն կը ճանչնան:

Աշտիշատէն կ'ելնէր, կ'երթար Առաքելոց վանք, իւր ուխտ կատարելէն յետոյ՝ կ'անցնէր տաճարին արեւելեան կողմ, ուր թաղուած են Սուրբ թարգմանիչներն, կը համբուրէր նոցա գերեզմաններն, եւ վաստակած լինելով՝ պահ մի կը նստէր էն տեղ եւ սագն ձեռք առնելով՝ կը շարունակէր Խորենոյ ծերունւոյն ողբերն: Ինքն կ'երգէր, ինքն կու լար. իւր ողբոյն արձագանգն միայն իւր զգայուն սիրտն էր:

Մուշօն լացով մխիթարուելէն յետոյ, Ծովասարէն կ'իջնար, կը հասնէր մի ձորաբերան տեղ, ուր հնուց ի վեր մի ջրաղաց կար շինուած, եւ ջրաղացպան Մուշոյին ծանօթ բարեկամն էր, վասնզի աշուղներ շատաչորջիկ լինելով՝ ամէն տեղ ծանօթ ունին: Մուշօն բարեւտալէն յետոյ՝ հարցուց. աղբէր Մխօ, ջրղցի կլօձ ունի՞ս, շատ անօթի եմ: Ո՛ւ, ի՞նչ կը հարցնես, բարեկամ Մուշօ, չե՞ս տեսնար, ջուր եկաւ ջրաղաց տարաւ, այլուր, թոնիրն էլ հետ տարաւ. ես ո՞ր տեղէն տամ քեզ ջրղցի կլօձ: Մուշօն տեսաւ, որ ջրաղացպան ջրղցի աւերակին մէջ բան կը փնտռէ, կը հարցնէ թէ՛ ի՞նչ կը փնտռես այս ջրատար ջրղցին մէջ. ջրաղցին ջախջախ կը փնտռեմ, ջախջախ, կը պատասխանէ ջրաղացպան:

Մուշօն իսկոյն սագն թեւէն վար կ'առնէ, կը նստի մի աւերակ թումբին վերայ եւ կը սկսի իւր ողբաձայն երգն.

է՛, ջաղացպա՛ն, ջաղացպա՛ն,
Արի, նստիր, քեզ սագ անեմ.
Մխիթարուիր, ով բարեկամ.
Ջուրն եկեր ջաղաց տարեր,
Դու երբ ես մուրիկ-մուրիկ,
Կր փնտռես քո ջախջախիկ.
Ի՞նչ տի անես անպէտ ջախջախ,
Երբ ջաղցի ցիցն ու կամրջակ,
Կեցնայ քարեր, գուռնդ ու փառեր,
Ցորնի ուղոմն եւայլն ամէն,
Գլորեր տարեր է հեղեղն.
Երբոր գոռան երկնուց երես
Մրրկալից սեւ-սեւ ամպեր,
Եւ երբ բացուին գարնան դըռներ,
Շնչեն ջերոտ անուշ հովեր.
Վերէն թափին կուժ-կուժ անձրեւ,
Վարէն հալին ձիւնակոյտեր.
Տես դու էն ժամ մեծ ջրհեղեղ.
Որ գայ Ֆշայ վիշապի պէս.
Ուժգին թափով ինչպէս հիւսնի,
Գլորէ բալ-բալ գոմշաքարեր.
Ձինչ կայ առաջ քանդէ գլորէ,
Գեղն ու քաղաք վէրան կ'անէ.
Ո՞ւր կը մնայ քո խեղճ ջաղաց,
Որ դիմանայ հեղեղին դէմ:
Փորձ ու խրատ ա՛ռ, ջաղացպան,
Թո՛ղ ջաղացի այդ աւերակ.
Այսուհետեւ դու քո ջաղաց՝
էլ մի շինիր ձորի բերան:

Լաւ կ'երգես ու կը խօսիս, Մուշօ բարեկամ, ջաղաց-
պան չես, որ ջաղցի բան գիտնաս: Միթէ կը կարծե՞ս, որ
ջաղացպաններ անուս մարդիկ են, գիր ու կարդալ չգի-
տեն: Ես Սուրբ Կարապետի վանքի դպրոց կարդացեր
եմ, բայց բախտն գիս ջաղացպան արած է. է՛, ինչ կը լի-
նի, եւ ես տեղ մի կարդացեր եմ, թէ Աթէնքէն դարձող
Մովսէս Խորենացին՝ վերջ-վերջ ջաղացպան եղեր է, երբ
նա իւր վաստակած իմաստասիրութիւն մախաղին մէջ
դրած՝ իրեւ անծանօթ կը շրջէր մեր աշխարհին մէջ, ոչ
ոք ծախու կ'առնէր նորա վաճառներ, ո՛վ գիտէ, գուցէ
նա այս ջրատար ջաղցի մէջ ջաղացպանութիւն արած է:

Հիմի մտիկ արա՛ որ խօսեմ քեզ, Մուշօ, ջախջախի
մեծ նշանակութիւն, գոր կը փնտռեմ ես: Օրհնեալ լինի
այդ փայտի կտոր ջախջախ, որ գիս ազատեց, ապա թէ
ոչ ես էլ ջաղացի հետ ջրատար կը լինէի: Գիտես դու,
ջախջախ ջաղցի աքաղաղն է. բայց զարմանալի է մեր
աքաղաղ, երբ ձայն հանէ, խօսի, ես անհոգ անուշ կը
քնանամ, իսկ երբ ձայն կոտորէ, իսկոյն կը զարթնեմ, կը
տեսնամ, որ ջաղաց դադրած է: Ո՛հ, այս անգամ հեղեղ
զարկաւ, ջաղցի ջրտուքն քակեց, ջախջախ ձայն կոտ-
րեց, դուրս ելայ ջաղցէն, Աստուած գիս ազատեց:

Էտ քո ջաղցի աքաղաղ ջախջախ՝ իրաւի հրաշալի
բան է եղեր, ասաց Մուշօն. աշխարհ ձէն տալէն կը
զարթի, իսկ ջաղացպաններ միայն երբ ջախջախի ձայն
կտորի, էն ժամանակ կը զարթին: Կը խոստովանիմ, որ
էդ ջախջախի նշանակութիւն շատ մեծ է, շատ բան
կ'արժէ այդ ջախջախ, փնտռէ որ գտնաս:

Մուշօ՛ սիրելի, Աստուածաշունչ գիրք կարդացե՞ր
ես. հին Իսրայէլի ազգին մէջ ձայն տուող ջախջախ
մարգարէներ կային, Յակովբայ տան ջաղաց կը բանէր,
եւ երբ այդ աստուածախօս ջախջախներ իրենց ձայն
կտրեցին, ջուր տարաւ Յակովբայ տան ջաղաց եւ մին-
չեւ այսօր էլ դեռ աւերակ մնացեր է: Մենք էլ ունէինք

երբեմն մեր վարդապետ ջախջախներ. երբ լուեց նոցա ձայն, իմացանք թէ ջուրն եկաւ մեր ջաղացն էլ տարաւ: Մուշօ, բարեկամ, հասկցա՞ր այժմ ջախջախի նշանակութիւն. կ'աղաչեմ, որ խաղ մի շարադրես այս ջախջախին վերայ, միշտ շրջես ու կանչես այս խաղն, միթէ աշուղի խաղն ու սագ մեր ջախջախներ չե՞ն:

Թողնենք ջախջախ, դու մի ուրիշ խրատ էլ կու տաս ինձ, Մուշօ, որ թողնեմ ձորաբերնի ջաղցի աւերակն եւ ուրիշ տեղ շինեմ իմ ջաղաց, բայց ո՞ւր տեղ շինեմ, Մուշօ, բարեկամ, դու չգիտե՞ս, որ ամէն տեղ իւր տէրն ունի. այդ ջաղաց իմ հօրենական ու պապենական մի ժառանգութիւն մնացել է ինձ. ես չեմ թողուր, որ այդ ջաղաց անչէն աւերակ մնալով՝ կորնչի մեծ պապերուս յիշատակ. պէտք է դարձեալ պարտք անեմ, ճար անեմ, շինեմ իմ ջաղաց, որ միակ իմ ընտանեաց յոյս եւ ապաւէնն է. արտ չունիմ, լծկան չունիմ, միայն ջաղացով կ'ապրիմ:

Ուրեմն, ասաց Մուշօն, երբ Աստուած կը յաջողէ, ջաղացդ կը շինես, այժմէն քեզ խրատ տամ, որ ձորաբերան հեղեղատին կողմն մի հաստ, ամուր քարուկիր քաշես, էն ժամանակ քո ջաղաց կ'ապահովի:

Ո՛ւ, բարեկամ Մուշօ, ջաղացպանին հալ չգիտես, մեծ-մեծ կը բրդես: Ես այդչափ ծախս ո՞ւր տեղէն ճարեմ, հին պապիկներս այդ բան չմտածեցին, ե՞ս պիտի մտածեմ, իմ ջաղաց ինչպէս տեսայ, էնպէս պիտի շինեմ ես. այդ քո ասած բան անօթի, աղքատ մարդու բան չէ: Գիտե՞ս, Մուշօ, էս ջաղաց չորս դիր եղաւ, որ ջրատար կը լինի. ո՞վ գիտէ, գուցէ Աստուած գթութիւն անէ խեղճուկ աղքատիս, հեղեներու երեսէն պահպանէ այս անգամ իմ ջաղացն:

Այս որ լսեց Մուշօն, լուռ կեցաւ, պահ մի մտածեց եւ յետոյ ասաց. շատ իրաւունք ունիս բարեկամ, էս մեր աշխարհի գործերն պէտք է խոհեմութեամբ յառաջ

տարուհին, լաւ է որ մարդ իւր չափով գործէ, ջաղաց-
պան իւր չափով, Մուշօն էլ իւր սագով: Է՛, ջաղացպան,
մնաս բարով, ես կ'երթամ դուն շինէ քո ջաղաց, ջաղցի
ջախջախ մեծ նշանակութիւն ունի. այժմ հասկցայ որ
Մուշօն էլ իւր սագով ջաղացի ջախջախ է:

Մուշօն դարձաւ Մուշէն Արճակ գիւղ, շատ մայուլ
էր. օր Կիրակի էր, Մուշօն գնաց եկեղեցին, մտաւ Ա-
ւանդատուն, կանչեց քահանան, խոստովանեցաւ եւ
նոյն օր Ս. հաղորդութիւն առաւ. իրիկուան դիմաց
խոնկ ու մոմ առեց գնաց Աստուածածնայ վանք,
մտաւ Մուրբ տաճար, իւր խոնկ ծխեց ու մոմ վառեց,
չոքեց սեղանին առաջ, մի երկար աղօթք մրմնջաց. ա-
պա համբուրեց խաչն ու Աւետարան: Տաճարէն դուրս
ելաւ, եկաւ այս ծառին տակ աղբիւրին գլուխ, քիչ մի
բաղարջ եւ փոխինդ ունէր հետ. գիտես թէ այդ իւր
վերջին ընթրիքն էր, որ շատ ախորժանօք կերաւ, եւ
գինւոյն տեղ խմեց պաղ աղբիւրին ջուր, յետոյ սագ
ձեռք առաւ սկսեց երգել, իւր այս երգ շատ սրտառուչ
ու ողբական էր, ուրիշ ժամանակ Մուշօն ուրախ ու զը-
լարթ կ'երգէր, իսկ այս վերջին անգամ գիտես թէ կա-
րապ թռչունի նման իւր մահուան ողբերգութիւն կը
դաշնակէր, իւր ամպոտ աչքերէն կաթիլներ կը թա-
փէին չրնկուռի թրթռուն թելերուն վերայ: Ինձ կը թը-
ւի թէ Մուշօն Խորենացւոյ ողբ բերան եղած կ'երգէր,
գի ջրատար ջաղացն ու ջախջախ շատ ազդեցին իւր ոգ-
ւոյն վերայ: Մուշօն իւր մահուան կարգն ու «դա-
տեա»ն աւարտեց, սագն գլխուն դրաւ, պառկեցաւ հով
ծառին տակ, այնպէս անուշ քնացաւ, որ էլ վեր չելաւ.
հրեշտակ կը սպասէր, Մուշօն հոգին աւանդեց:

Նոյն իրիկուն պառաւ ջերմեռանդն կին, որ սովո-
րութիւն արած էր՝ ձէթ ու խոնկ կը բերէր Աստուա-
ծածնայ տաճարին, տեսաւ, տեսաւ որ Մուշօն ծառին
տակ պառկած է. ասաց երթամ ձայն տամ, գիշեր չմնայ

այս տեղ. կանչեց, Մուշո՛, Մուշո. Մուշոն ձայն չտուլաւ, մօտ գնաց ձեռքով հրէրացուց, տեսաւ որ Մուշօն փայտ դարձեր է. վա՛յ, ասաց, Մուշօն մեռեր է: Պառաւ գնաց գիւղ, քահանային իմաց տուլաւ. իսկոյն Մուշոյի մահ տարծեցաւ գիւղին մէջ. տէրտէր, ժամկոչ եւ ողջ ժողովուրդ թափեցաւ Աստուածածնայ վանք: Քահանայն ծանուցումն արեց, յայտնեց Մուշոյի կտակն. ասաց թէ՛ լուսահոգի Մուշօն ինքն զգացած էր թէ պիտի մեռնէր, այս առաւօտ եկաւ եկեղեցի, խոստովանեցաւ, Սրբութիւն առեց: Այժմ յայտնեմ ձեզ Մուշոյին կտակնա երդումով խնդրեց՝ ասաց. «Տէր հայր, ես անտուն, անբնակ չըջող մի մարդ եմ, կ'աղաչեմ, ո՛ւր որ կը մեռնիմ այնտեղ թաղէ գիւ. չմոռնաս, իմ սիրական սագն էլ հետ ինձ թաղէ»: Ես հնպէս կը յուսամ ու կը հաւատամ, որ երբ դատաստանին օր Գարրիէլ իւր փող հնչէ, Մուշօն իւր սագով պիտի երթայ արքայութիւն եւ հրեշտակներու հետ փառաբանէ զԱստուած: Միթէ այդ ազատ աշխարհին մէջ, ազատ հոգիներու համար, երգիչ աշուղներ պէտք չե՞ն:

Ժողովուրդն լսեց այս ծանուցումն, սիրով ընդունեց Մուշոյի կտակն, իսկոյն տաճարի պատին տակ փորեցին գերեզման, թաղեցին Մուշօն. ժողովուրդն Աստուած ողորմի ասելով Մուշոյի հոգւոյն՝ դարձան գիւղն:

Այսպէ՛ս մեռաւ, Թոռնիկ, ժողովուրդին սիրական աշուղ Մուշօն: Մենք էլ նոյն ողորմիս տալով դառնամք գիւղի եկեղեցւոյ տաճարին մօտ՝ մի ուրիշ գերեզման կայ, ուր հանգչած է գրեթէ երեսուն տարի առաջ՝ Մահտեսի Ագրիպպաս, Հայրիկին մտերիմ եւ անձնուէր բարեկամ:

Տէս, Թոռնիկ, մի անտաշ քար ձգուած է գերեզմանին վերայ, անգիր՝ անյիշատակ: Այժմ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, թէ ո՛վ էր Տըպագեան Ագրիպպաս, բնիկ վանեցի, ու Հայրիկի տան դրացի:

Այս հանգուցեալ բարի անձն, ես էն ժամանակէն կը ճանչնամ, երբ Հայրիկ առաջին անգամ պանդխտացաւ ի Պոլիս, որ դեռ վարդապետ չէր, այլ Մկրտիչ վարժապետ: Իբրեւ հայրենակից եւ մտերիմ բարեկամ, այդ բարեսիրտ եւ գուարթամիտ անձն, միշտ ասպնջական կը լինէր Հայրիկին. նորա ամէն անձկութեան կը հասնէր եւ դիւրութիւն կու տար: Սորա կարգին՝ չեմ մոռնար յիշել պարոն Գրիգոր Զրբաշեան, որ գիրք ու կարդալ սիրող մարդ էր. առանց դպրոցի ու քերականութեան, անսխալ կը հասկնար լեզուն, եւ յաճախ կարդալով՝ վարժուած էր գրոց բառերու ուղղութեան: Երբ առաջին անգամ Հրաւիրակ Արարատեան կը տպագրուէր, շատ անգամ սխալ տեղեր Հայրիկին ցոյց կու տար: Դեռ կենդանի է ինքն, եւ այժմ իբրեւ անվեղար վարդապետ կ'ապրի Վարազայ վանուց մէջ, պարապելով նոյն ընթերցանութեամբ: Սա եւս իբրեւ մանկութենէ ծանօթ, մտերիմ բարեկամ էր Հայրիկին, գոր միշտ կ'ընդունէր իւր պանդխտավայր յօթեւանն:

Իսկ երբ Հայրիկ տպարանով վերադարձաւ ի Վան եւ հաստատեցաւ ի Վարազայ վանք եւ սկսեց իւր ձեռնարկութիւններ, յիշեալ Մ. Ագրիպպաս՝ անձնուէր հոգով օժանդակ եւ աջակից էր Հայրիկին. նա միայն սոսկ խօսքով քաջայլեր չէր կարդար, երբ տեսնար Վարազայ վանուց անձկութիւն, պէտք եղած դրամ փոխ կու տար առանց տոկոսի, եւ մերթ եւս պարտամուրհակներուն ամէն վստահութեամբ կ'երաշխաւորէր:

Հանգուցեալ հոգին մեր գիւղին էլ բարերար եղած է, Թոռնիկ, նա թէպէտ արուեստով դապաղ էր, բայց կը սիրէր գիւղական կեանք եւ մշակական աշխատութիւն. սորա համար մեր գիւղացւոց հետ յարաբերութիւն ունէր, եւ միշտ կ'երթեւեկէր: Առաջին անգամ նա պատճառ եղաւ մեր գիւղի մէջ դպրոցի հաստատութեան: Նա ձեռնարկեց էրմանց գիւղի սահմանին մէջ

գտնուած Արձակու լճին քանդուած թումբն վերստին շինել, որոյ առատ ջուր մեր դաշտի արտերուն վերայ գալով, ցանքերու արդիւնաբերութիւն բազմապատիկ կը լինի:

Աստի իբր երեսուն տարի առաջ, մի օր իրիկուան առջի գիշերապահուն՝ չարաշուք աւագակներ Ադտաղու կամ Արտաղու դաշտի մի ձորակի մէջ քաշելով՝ չարաչար հարուածներով սպաննեցին այդ անմեղ անձն, Մահտեսի Ագրիպպաս: Էն ժամանակ Հայրիկն Մշոյ Ս. Կարապետի վանքն գնացած էր. Վարագայ դպրոցի ուսուցիչ Մանուէլ վարժապետ մի ողբերգութիւն գրեց այդ անգուգական բարեկամին մահուան վերայ, որ մինչեւ ցայսօր Վանայ երգեցիկ մանուկներ խիստ սրտառուչ եղանակով կ'երգեն: Հայրիկն էլ մի ողբերգութիւն գրած է վաղուց իւր մտերիմ բարեկամին վերայ, եւ ես բերան արած եմ այդ սրտառուչ ողբերգութիւն, խօսիմ քեզ:

Անցել էր առաւօտ կէս օր,

Մօտ էր վերջինք իրիկուն.

Ես ի՞նչ գիտէի թէ այն օր

Իմ վերջին օրն էր:

Պառաւներուն կախարդ ազուաւ

Տանիքէն կանչեց կա՛ռ, կա՛ռ,

Հասկցայ ես իւր լեզուն,

Կ'ասէր կա՛ց, կա՛ց, մի՛ գնար:

Ասի ես չեմ հաւատար

Խաբեբայ այդ չար գուշակին

Որ խաբեց մեր Նոյ նահապետ,

Գնաց, էլ չի դարձաւ ետ:

Տանէն հեծայ ես իմ ձին,

Ձին էնպէ՛ս նայեց ինձ ողորմ,

Ասի քալէ՛, քալէ՛, իմ ճերմակ.

Ճակատագիր է մարդոյն:

Եկայ մտայ ես ի դաշտն Արտադու,
Դաշտէն առի ո՛հ, արեան հոտ-
Փռնկտացի ցնցեցաւ գլուխս,
Զարգանդ եկաւ վերէս,
Զիս առեց ահ ու դող:
Մեր արեւ ժողվեց իւր լոյս,
Գնաց մտաւ անուշ քուն-
Սար ու ձոր մթնեց վերէս,
Զիս պատեց գիշերն աղջամուղջ:
Դեռ նոր նորեր էր լուսնակ,
Կապեր էր ոսկեշար մանեակ-
Եղջերիկներէն կախուած էին
Յոյ աստղունք հագար-հագար:
Ասի թէ կըճատ լուսնիկով
Ես կ'երթամ իմ ուղիղ ճանապարհ-
Ո՛հ, այն էլ ծածկեց աչքէս
Վիշապագլուխ մի սեւ ամպ:
Ուրուականք հասին ետեւէս,
Զարաշուք ոսոխ ոգիներ
Զարկին թիկանց կուսէ ուժգին,
Պայթեցաւ գլուխս եւ ուղեղս:
Տապալեցայ ես ձիէն գետին,
Այնպէս անշշունչ կիսամեռ-
Ոտքէս քաշէ քաշ տարին
Թալեցին մի ձորակի մէջ
Եւ այլ շատ վէրքեր դրին վերէս,
Զիս արին անշարժ կոճղի պէս:
Ասին թէ՛ մեռա՛ւ, մեռա՛ւ-
Զիս թողին էնպէս ու գնացին,
Միայն իմ սրբախ խորին մէջ,
Կը փրթփրթար իմ հոգիս:
Երիքովի ճամբորդն էի ես,
Ինկած աւագակաց ձեռք-

Ո՛հ, չկար ինձ համար մարդասէր,
Այն գթած Սամարացւոյն պէս:
Անցի՛ր սեւ ամպ, անցի՛ր,
Բաց լուսնակին աչք-
Թող տեսնէ, վկայ լինի,
Իմ անպարտ արեանս:
Գիտեմ, ո՛վ լուսնակ,
Երկնակամարէս
Չես ուզեր տեսնալ
Մարդոց բիրտ եղեռն:
Այո՛, չես կամիր,
Կապոյտ երկնքէն,
Որ գայ սրփռի լոյսդ,
Սեւ դաշտի վերէն:
Անցիր գնա՛ եւ դու լուսնակ,
Խաւարաւ աչերս
Էլ չեն պիտոյ ինձ ո՛հ,
Ոչ լուսին, ոչ արեւ:
Սակաւ մի եւս մեռնիմ ա՛հ,
Մթնում է իմ կենաց լոյս արեւ-
Հով, դու որ շնչես
Վարագայ սերէն,
Գուժ տար ի Տարօն-
Լուր բեր ինձ Արծուէն-
Հասիր սէր իմ Արծուի,
Դեռ ոգորի հոգիս-
Տամ քեզ յետին ողջ-մնաս,
Ապա տամ հոգիս:
Թռաւ հոգի Արծւոյն,
Իջաւ մահու դաշտ
Տեսաւ իւր սիրելին,
Ինկած մեռունակ:
Թաւալած ի գետին,

Արեան մէջ լողար-
Գարուն էր եղանակ,
Ծաղիկներ բացուած:
Ո՛հ, անմեղ գոհին
Արիւնով ներկուած,
Դեռ տաք էր արիւն-
Հողըն ծծէր փրփրէր:
Արեան պղպջակներ
Ձայն տային Արծուոյն,
Հոգին հոգւոյն հետ
Խօսէր անլեզու:
Եկի՛ր, Հայրիկ, տես
Մահ քո սիրելւոյն-
Ձեռք անագորոյն,
Թափեց իմ արիւն:
Բա՛րձ աստի, մի՛ թողուր,
Դիակս իմ ապաժոյժ-
Մի տանիր քաղաք,
Տար գիս Արճակ գիւղ:
Փորել տուր գերեզմանս
Եկեղեցւոյն մօտ-
Մի հանէք անձէս՝
Իմ արնոտ շապիկս:
Կարմիր պատանքով
Թաղէ գիս, Հայրիկ-
Երբ գայ Տէր դատաւոր,
Նստի դատաստան,
Ես բողոք տի հանեմ՝
Նորա մեծ ատեան-
Թող վկայ լինի ինձ,
Իմ արնոտ պատան:
Մի՛ լուանաք մարմինս,
Մի՛ սրբէք վէրքերս արիւնոտ-

Դրէք զիս էնպէս անլուայ,

Գերեզմանին փոս:

Կնքէ Հայրիկ, շիրիմս,

Քո ձեռաց խաչով.

Որ անշարժ մնամ ես՝

Մինչեւ վերջին օր:

Խաչ մի տնկէ վրաս,

Գրէ յիշատակս.

Թէ աստ կայ ի հանգիստ՝

Ագրիպպաս նահատակ:

Ողջամբ մընաս Հայրիկ.

Թէ երթաս Վարագ,

Յիշէ զիս, մի՛ մոռնար,

Յորժամ առնես պատարագ:

Ասաց թռաւ հոգին,

Գնաց առ Աստուած:

Մենք էլ յիշենք, Թոռնիկ, լուսահոգի հանգուցեալն,
ասենք Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն. այլեւս հերիք է,
աւարտենք այստեղ գերեզմանի մեռելոց յիշատակ-
ներն. այժմէն կը զգամ, Թոռնիկ, թէ մահս մօտ է, իմ
յիշատակս էլ պիտի խառնուի ասոնց հետ:

Աղջամուղջ- մուժ. Ամենեքեան- բոլորը. Անագորոյն- անգուժ. Աշղդ- աշուղ. Ապաժոյժ- արիւնոտ. Բալ-բալ- կլոր, կլոր. Բանդ Աստուած- թաղման շարական մը. Գգիր- գիւղապետ. Գգուիլ- վիճիլ, կուուիլ. Դա- պաղ- կաշեգործ. Դար- գառիվեր. Դիր- անգամ. Դնջանալ- հանգստա- նալ. Եղ- իւղ. Չարգանդ- գարհուրանք. Թիզ- թգաչափ. Լարախաղաց- չուանի վրայ խաղացող. Խտրել- տարբերել, զանազանել. Կարեկցութիւն- գուժ, մարդասիրութիւն. Կեցնայ քար- քարի տեսակ. Կլօճ- բազարջ. Կճատ- փոքր, կրճատ. Կշտին- կողքին. Կուզ- գիշակեր չորքոտանի. Կու- սե- կողմէ. Կտիր- հօտ. Կտուր- ոչխարին բուրդը խուզել. Հալալ- մա- քուր, արժանի. Հան- հանէ. Հարամ- պիղծ, ապօրինի. Չգեն- կախեն. Մա- լուլ- տխուր. Մախաղ- տոպրակ. Մամուռ- բոյս մը որ կ'աճի քարերու, կոճղերու եւ այլ տեղեր. Մամռոտ- մամուռ կապած. Մանեակ- վիզին շուրջ գարդեղէն. Մուրիկ- մուրացիկ. Յետամնաց- ետեւ մնացած. Նախ- րորդ- հովիւ. Նաշ- դագաղ. Ողոքել- աղաչել. Որոգայթ- թակարգ. Ու- դոմ- ամբար. Չընկումի- քամանչայի յարի տեսակ. Պահեզ- Սեխի, ձմերու- կի պարտէզ. Պատան- մեռելը պատելու սաւան. Ջեռնուլ- տաքնալ. Ջե- րոտ- բարեխառն. Սազ, քեման- նուագարան. Վերջինք- երեկոյ, արեւ- մար. Վերան- աւերակ. Տի- պիտի. Տուլպ- գաւազան. Փառ- մաշկ կամ շա- պիկ. Փիր- խրատ. Ընսէր- համերգ. Օթեւան- իջեւան, պանդոկ.

ԻԴ.

ՊԱՊԿԷ ԿՏԱԿ ԵՒ ՄԱՀ

Սիրելի Թոռնիկ, ժամանակս հասած է, անցեր է կեանքիս գուարթ առաւօտ. անցեր է կէսօրն, վերջինք եւ իրիկուն մօտ է. պէտք է քնանամ, հանգչիմ էնպէս, որ էլ վեր չեյնեմ: Կը տեսնաս ուժէ ընկած եմ, քայլերս կը դողդողին, ցուպն էլ օգուտ չունի. ձեռներս աշխատութենէ դադրած են. ո՛հ, աչքերս էլ Խսահակայ նահապետին պէս վատատես եղած են. բոլոր մարմնովս անպիտանացած եմ, էլ ոչինչ օգուտ չունիմ, ոչ քեզ՝ ոչ աշխարհին: Էն մարդ, որ աշխատութենէն կը դադրի՝ նորա կենդանութիւն շատ աւելորդ է. թէ՛ մեր ընտանիքին եւ թէ՛ գեղեցւոց համար ես մի բեռ եմ. ձեռքովս չվարած, չցանած եւ չհնձած հաց ուտել, ո՞րչափ դառն է, եւ հակառակ Աստուծոյ այն պատուէրին, որ կ'ասէ թէ՛ երեսիդ քրտինքով պէտք է ուտես քո հաց: Մարմինս չոր ոսկոր դարձած է. էլ իմ ճակատէս քրտինք չի ծնծնար, վասնզի քրտինքն աշխատութենէն կու գայ:

Թէպէտ զաւակներ ու թոռներ մեծ պարտականութիւն ունին, իրենց ծերացած հայրերն ու պապեր մեծ խնամով անտրտունջ դարմանել ու պահել մինչեւ մահլան օր: Ծերոց ներկայութիւնը տան ու ընտանիքին համար մի օրհնութիւն է: Սորա համար կ'ասէ Սուրբ Գիրք. «Ծեր ի տանէ քու մէջ մի՛ պակասեսցի»:

Բայց ես տեսեր ու լսեր եմ, Թոռնիկ, շատ անգամ ընտանիքներու մէջ, երբ ծերացած հայրեր, պապեր ու պառաններ, երկար ժամանակ կը տառապին մահիճներու մէջ, էն ժամանակ նոյն իրենց սիրելի ընտանիքներն՝ կը սկսին տրտունջ բառնալ. ո՛հ, չմեռաւ որ ազատէինք, ի՞նչ է այս մեր քաշած: Նոքա կը մոռնան, չեն յիշեր իրենց ծնողաց եւ պապերուն սէրն ու գործովանք, հայրական ու մայրական երախտիք, որոց խնամով իրենք մեծցած, մարդ եղեր են:

Թողունք այս, Թոռնիկ, դու դեռ չգիտես մարդոց ընտանեկան կեանքի մէջ ի՛նչ բաներ կան. երբեմն մի ընտանեաց հայր, որ շատ հարուստ է, եւ իւր սնտուկներ լիք են ոսկիներով, բայց երբ ինքն բնաւորութեամբ սաստիկ ազահ եւ կծծի է, ամենախիստ ժլատութեամբ կը տնտեսէ իւր տան ծախքեր, եւ կ'ապրի չքաւոր աղքատի պէս, դու լսեր ես թէ այս ազահ մարդու ընտանիք ի՛նչ կ'աղօթեն, Աստուած ա՛ռ սորա հոգին, մենք ազատուինք սորա խստասիրտ տնտեսութենէն:

Երբեմն Աստուած կը լսէ այդպիսի աղօթքն եւ կ'առնէ ազահ տանտիրոջ հոգին. պահ մի կու լան ընտանիք, մինչեւ կատարուի թաղման մեծ հանդէսը, երբ կը փակեն ազահին մարմին գերեզմանին մէջ, այնուհետեւ կը բանան ոսկեյից սնտուկներն, շուայլութիւն, մսխանք, պերճութիւն կու գայ կը տիրէ ազահին տան վերայ, շատ չի տեւեր, շուայլութեան ժամանակ կարճ է, շուտով կը դատարկուին ոսկույ սնտուկներն, կ'երթայ շուայլութիւն՝ կու գայ կը տիրէ մշտնջենաւոր աղքատութիւն:

Ուրախ եմ, Թոռնիկ, դու բարի գաւակ ես. չես սպասեր Պապկիդ մահուան, Պապիկդ ազահ մարդ չէ. շինական ազահ չի լինիր, քանի որ իւր դուռ բաց է. դու որբ մի տղեկ էիր, վարդի պէս պահեցի գրեգ: Ոսկույ սնտուկներ չունիմ որ ասես, ի՛նչ լաւ կը լինէր, եթէ մեռնէր Պապիկս, ոսկիներուն տէր լինէի եւ ուզածիս պէս կեանքս վարէի:

Իմ ժառանգութիւնս, որ կը թողում քեզ, ոսկի չէ, այլ ոսկիէն շատ աւելի թանկագին ու շահաբեր է: Ի՞նչ է ոսկին որ տեղ մի չի կենար, այլ ժիւլայի պէս կը ցրուի կ'երթայ ու կը չքանայ, շատ անգամ էլ ճարպիկ գողեր ական բանալով կը գողանան ազահին դիզած գանձերն:

Ես կը թողում քեզ մեր հայրենի ժառանգութիւն, դաշտեր ու հողեր, որ միշտ իր տեղն անփոփոխ, հաս-

տատունն է, կը թողու՞մ քեզ գու՞թան երկու խոփ տա-
լարներով, կը թողու՞մ կթան կովեր ու հարկւրաւոր ոչ-
խարներ: Էսոնք են ահա Պապկի կարմիր ոսկիներ-
միայն թէ աշխատիս հաշիւ պահել ու մշակել, անա-
սուններ դարմանել էնպէս, ինչպէս որ դաս տուեցի
քեզ, երկար-երկար, պարզ եւ ընտանի կերպով բացատ-
րեցի քեզ հողագործութեան արուեստին համար:

Խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, դարձեալ ես ինքնին կը զգամ
թէ մահս մօտեցած է, մահու հրեշտակ եկեր է Պապկի
դուռն կը զարնէ, եթէ հազար նիզ ու սողնակ ձգեմ
դրան ետեւէն, ոչինչ օգուտ չունի, պատուհանէն
կ'անցնի, գի հրեշտակներ թափանցիկ զօրութիւն ու-
նին, որ պողպատի պէս կարծր մարմիններէն կ'անց-
նին. թէ ասես երթամ ովկիանոս ծովուն խոր անդուն-
դի մէջ պահուիմ, մահու հրեշտակ էն տեղն ալ կը հաս-
նի մարդու ետեւէն:

Վաղ Կիրակի է, Թոռնիկ, մտիր թեւս, տար գիս եկե-
ղեցին. ես էլ Մուշոյին պէս պէտք է խօսիմ, խոստովա-
նիմ, աղօթեմ, վերջին պատարագ տեսնամ, Սուրբ հա-
ղորդութիւն առնեմ, այն է իմ վերջին թոշակս. կը հա-
լատամ, որ այդ Քրիստոսի աւանդած Կենաց հացի թո-
շակով արժանի կը լինիմ սուրբ արքայութեան: Ժամէն
դառնալով, Թոռնիկ, թախսէ մահի՞ճս ձգել տուր պառ-
կեմ հանգստանամ, գլուխս շատ ծանրացած է, սիրտս
սկսած է բաբախել, ոտներս էլ սառած են. գիտեմ այդ
սառն կամաց-կամաց դէպի սիրտս պիտի գայ, որ
մարմնոյս կեդրոնն է, էն ժամուն բոլոր մարմնովս պի-
տի սառիմ եւ յանկարծ պիտի տեսնաք, որ Պապիկ մե-
ռա՛ւ եւ իւր կեանքի ճրագ մարեցաւ: Ես կ'աղաչեմ Աս-
տուծոյ, որ մի քանի օր ինձ կենդանութիւն տայ, մին-
չեւ կտակս աւարտեմ:

Առաջին ընտանեկան կտակս այս է, Թոռնիկ: Այրի
քո ծնող մայրիկդ, որ այսօր մեր տան տանտիկին ու

տնտեսն է, պէտք է ամենայն ակնածութեամբ պատ-
ւես իրրեւ ծնող մայր, ինչպէս Սուրբ Գիրք կը պատուի-
րէ. «Պատուեա՛ զհայր քո եւ զմայր, զի բարի լինիցի
քեզ»։ Հայրդ մեռած է, միայն մայրիկ մի ունիս՝ որուն
դու մէկ հատիկ մխիթարութեան զաւակն ես. կը տես-
նաս թէ ինչպէս կը գուրգուրայ ձեր վերայ: Իւր ծերու-
թեան ժամանակ ամէն խնամք պէտք է տանես նորա
վերայ, զգուշացիր որ երբեք չտրտմեցնես զինքն որելի-
ցէ կերպով, այլ աշխատաւոր տանտիկին ու տնտեսն է,
մեր տան ներքին բոլոր կառավարութիւն նորա ձեռքն
է, նա միայն պիտի հրամայէ:

Իսկ դու Շուշան, հարսնութեանդ մեծ պարտիք
հնազանդութիւն է, ամենայն սիրով հլու, հնազանդ,
կամակատար հարս պէտք է լինիս սկեսրոջդ առաջ: Նա
շատ բարի կին է, իրրեւ մայր մի գորովանօք կը սիրէ
զձեզ: Գուցէ լսած էք թէ՛ կան այնպիսի կեսուրներ, որ
կ'անարգեն եւ կը տանջեն իրենց հարսներն, ով գիտէ,
թերեւս իւր հարսերն էլ շատ պակասութիւններ ունին:
Բայց դու որ քանի տարուան հարս ես, մի օր լսեցիր ու
տեսա՞ր, որ կեսուրդ մի դառն խօսք խօսեց, կամ ա-
նարգ կերպով վարուեցաւ քո հետ: Յիշէ Շուշան, որ
դու էլ մի օր կեսուր կը լինիս, ինչ որ անես, այն կը
գտնես: Պապկի այս խրատներ մի մոռնար:

Կ'աւանդեմ քեզ, մեր նահապետական տան պատկա-
ռանքն ու պարկեշտութիւն. պէտք է անեղծ պահես այդ
տոհմական առաքինութիւն: Կարդա՛ միշտ Սուրբ Գրքի
մէջ նահապետներու պատմութիւն, ուր նկարագրուած
է նոցա կեանքի պատմութիւն եւ անմեղութիւն:

Տէր Աստուած սուրբ պսակով քեզ Շուշան ծաղիկ
մի տուաւ. Շուշանին համար էլ մի թոռնիկ, չկայ քեզ
համար մի ուրիշ թոռնիկ մինչեւ օրն մահուան: Կ'օրհ-
նեմ զձեզ, որ շատ ապրիք եւ սիրով ապրիք. ձեր սուրբ
ամուսնութեան ծառն միշտ նորանոր զաւակներով

պտղաբեր լինի, Յակոբ նահապետի տան պէս բազմա-
նան որդիքներդ:

Բայց գիտցիր Թոռնիկ, որ բազմածին գաւակներն
այնչափ պարծանք չեն իրենց ծնողաց, եթէ անկիրթ
մնան, անառակ լինին: Գիտե՛ս այդպիսի գաւակներ
ո՞րչափ նախատինք կը լինին իրենց ծնողաց: Աշխատիր
մանուկ հասակի մէջ լաւ կրթութիւն տալ գաւակնե-
րուդ, երբ նոքա դեռ դալար ճղիկ են, եւ մոմի պէս կա-
կուղ. եթէ թողուս որ հաստանան ու պնդանան, այլեւս
կը դժուարի կրթութիւն. վասնզի ամէն բան իրեն հա-
մար ժամանակ ունի. նայէ, որ չթողուս անցնի ժամա-
նակի պատեհութիւն:

Կեանքդ ու վարքդ ուղիղ պահէ, Թոռնիկ, շիտակ
քայլէ, որ որդիքներդ քեզ հետեւին. չլինի որ խեչափա-
ռին պէս միակողմանի քայլելով, խրատ տաս ձագերուդ
թէ՛ ուղիղ քալեցէք: Գիտցիր, որ նոքա պատասխան պի-
տի տան քեզ. «Հայրիկ, մենք կը տեսնանք թէ ինչպէս
կը քայես»:

Ուխտիւ կը պատուիրեմ քեզ, Թոռնիկ, կեանքիդ բո-
լոր գործերու մէջ ուղղութիւն պահէ. պէտք է գիտնաս,
որ ուղղութիւն կը յաւելու քեզ ժողովուրդին վարկ եւ
վստահութիւն, որով բարի համբաւ եւ պատիւ կը ստա-
նաս ժողովուրդին առաջ:

Ամենամեծ բարոյական հարստութիւն է քեզ հա-
մար, Թոռնիկ, եթէ կարենաս ժողովուրդին սէրն ու
համակրութիւն գրաւել դէպի քեզ. աշխարհի բովան-
դակ ոսկին՝ դորա հետ չի հաւասարիր: Դու առանձին
մի գիւղի մէջ կ'ապրես, մի՛ ասեր թէ առաքինութեանս
չըջանակ շատ նեղ է: Բաւ եւ շատ է քեզ, Թոռնիկ, եթէ
նախ մի գիւղի ժողովուրդին սիրելի ու յարգելի լինիս.
Բարի համբաւ թեւ ունի՝ գիւղէ գիւղ կը թռչի, կը հաս-
նի մինչեւ ի Վան եւ կը տարածի բոլոր Վասպուրական
աշխարհին մէջ: Յիշէ հովիւ Յակոբին եւ մեր գիւղի մեծ

տանուտէրներուն համբաւ, թէ ինչպէս բոլոր գիւղերու մէջ հռչակուած էր:

Հարցո՛ւր այժմ, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ են բարոյական միջոցներ եւ բարի գործեր, որով մարդոյն արժանիք եւ անուն կը բարձրանայ ժողովուրդին առաջ: Այդ միջոցներն են՝ սիրել, բարերարել, գթասիրտ լինել, քաղցեալին ոչ միայն հաց տալ, այլեւ թանապուրին մէջ ձեռքով հաց բրդել, անկեալ ու դժբախտ ընտանիքներուն ձեռքէն բռնել, զրկեալ անձինքներն պաշտպանել եւ այլն: Աւետարան կարդալով, Թոռնիկ, կը յիշէք, որ Յիսուս դատաստանին օր, թողլով բարեգործ մարդոց ուրիշ այլ եւ այլ բազմադիմի առաքիներութիւնները, աւելի կը յիշէ ողորմած մարդոց գթասիրութիւն, որ փողոցին մէջ մնացած՝ անտուն, անճարակ օտարներ ժողվեր են, որ աղքատ, անօգնական հիւանդներուն տես զնացեր են, որ բանտարկեալներուն այցելութիւն արած են, որ քաղցեալին հաց, եւ ծարաւին ջուր տուեր են: Ողորմած մարդոց գթասիրութեան այս բարիքներ ո՛վ է ընդուներ ողորմածներէն. յայտնի է թէ ժողովուրդին նեղեալ, չարչարեալ դասն ընդունած է, որ չէ կարող փոխարէն վճարել իւր բարերարներին: Սորա համար աղքատին պարտք Քրիստոս կը վճարէ. եւ ի՞նչ կը վճարէ, գիտե՞ս, երկնից արքայութիւն՝ կտոր մի հացի եւ բաժակ մի ջրի տեղ:

Բայց պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ ժողովուրդ ճրի մարդ չի սիրեր, եւ բան չառած՝ շնորհակալութիւն չի տար: Միթէ՞ դրան աղքատն առանց հացն առնելու, օրհնութիւն կու տա՞յ, կամ բարերարեալ մի՞ առանց բարիքն ընդունելու, բերան կը բանա՞յ շնորհակալութիւն տալ: Աշխարհիս վերայ ամէն բան փոխարինութիւն է:

Կան, այո՛, բերաններ, որ միշտ անշնորհակալու են, եւ շատ անգամ եւս բարերարութեան դէմ ապերախտ կը գտնուին. թերեւս չար եւ անզգամ լինելով՝ չարիք էլ

կը փոխարինեն, եւ կը կապեն բարերարին ձեռք, որ ստրջանայ եւ չբարերարէ:

Սակայն դու այս հաշիւներ թո՛ղ, Թոռնիկ, Աւետարանին մտիկ արա՛, որ կը պատուիրէ ատելիներուն բարի առնել, որք թէպէտ անարժան լինին, բայց դու չե՞ս տեսեր, որ մեր երկնից Հայրը, իւր անձրեւ հաւասար կու տայ մեր դաշտերուն, չի խտրեր չարն ու բարին, նմանապէս իւր լուսատու արեւ հաւասար կը ծագէ բոլոր աշխարհիս վերայ: Բարերարութեան արդիւնք եւ ազդեցութիւն շատ զօրաւոր մի դեղ է, չարերու ոգին կ'ամոքէ, եւ սրտի դառնութիւն կը փոխէ, երբ կը տեսնայ, որ իւր չարութեան դէմ բարիք կ'ընդունի, եւ այդ բարիք կրակի պէս կը վառէ նորա ներքին խիղճն: Սորա համար Պօղոս կ'ասէ, թէ «Այս անելով կրակի կայծեր կը թափես նորա գլխուն վերայ»: լաւագոյն միջոց այս է, միշտ բարութեամբ չարին յաղթելը. բարութիւն ջուր է, որ կը շիջուցանէ բորբոքուած կրակ:

Բարերարութիւն ընկերասիրութեան եւ քրիստոնէական մարդասիրութեան մի կամաւոր պարտք է, որ մարդ իւր նիւթական կարողութենէն բաժին կը հանէ ժողովուրդի կարօտեալներուն, բայց աս չէ միայն, որով ժողովուրդ գինքն կը սիրէ եւ բարերար կը ճանչնայ, այլ բուն անձնական արժանիք եւ առաքինի կեանքն եւս բարերար մարդոյն փառք կը յաւելուն ժողովուրդին առաջ: Ահաւասիկ, Թոռնիկ, կը դնեմ ձեր առաջ, թէ ի՛նչ են հոգեկան առաքինութիւնք:

Հայրենի եկեղեցւոյ հաւատք, երկիւղած եւ անկեղծ աստուածապաշտութիւն, հեզ եւ բարեհամբոյր բնաւորութիւն, սէր, որ իւր ընկեր անձին պէս հաւասար կը սիրէ, արդարութիւն, որ իւր եւ ընկերին բաժին հաւասար կը բաշխէ, բարի խղճմտանք, որ երբեք ընկերին վնաս կամ գրկանք չ'աներ. աւելի կը սիրէ գրկանք կրել, քան գրկել. ժողովրդասիրութեան ոգին, որ միշտ ժո-

դովորդին բարին ու շահ կը մտածէ, գուարթամիտ առատաձեռնութիւն, որ շատ սիրելի է ժողովուրդին, մեծագոյն ձեռնարկութիւնք, որ հասարակաց համար կը լինի, աշխնքն եկեղեցի, դպրոց, հիւանդանոց, աղքատանոց, որբանոց, զանազան նուիրատուութիւնք, կտակ եւայլն՝ ինչ որ ժողովուրդի կեանքին եւ յառաջդիմութեան համար պէտք են:

Հապա այն անձնուէր մշակներն, թէ եկեղեցական լինին թէ աշխարհական դասէն, երբ անձնատուր են ժողովուրդին համար, ոչինչ չխնայել, ամէն բան գոհել եւ նոյնիսկ անձն ի ստիպել հարկին. էն ժամանակ ժողովուրդ չի բաւականանար միայն սիրել, այլեւ պաշտել կ'ուզէ իւր անձնուէր մշակներն: Եթէ մեռնին եւս, չեն մոռցուիր, ժողովուրդ նոցա անունն տօնելով կը փառաւորէ եւ յիշատակին համար յաւերժական արձան կը կանգնէ:

Ահա Թոռնիկ, այս է ժողովրդասիրութեան արդիւնք, աշխատիր այդ արդիւնք եւ փառք ձեռք բերել, որ մեռնելէն յետոյ անմահ մնաս, ժողովուրդն զքեզ յիշէ եւ քո յիշատակն օրհնէ:

Սիրելի՛ Թոռնիկ, դեռ քեզ հետ պիտի խօսիմ, բայց կը ցանկամ որ այսօր մեր գիւղի քահանաներ, տանուտէրներ եւ համբաներ կանչես. Պապիկ պարտական է իւր վերջին մնաս բարով տալ գիւղի ժողովուրդին, որոց հետ այսչափ ժամանակ ապրած եմ, եւ վայելած եմ շատ նոցա յարգանքն ու պատիւ. ինչպէս քեզ, գիւղացւոց համար էլ կտակի պատուէրներ ունիմ:

Բարի եկաք, իմ սիրելի եւ աչքի լոյս գիւղացիք, կը տեսնաք Պապիկ պառկեր է, էլ վեր ելնելու յոյս չկայ, գձեզ կանչեցի, որ իմ վերջին ողջ-մնայք ասեմ ձեզ եւ երթամ իմ ճանապարհ, որ շիտակ դէպ երկինք կը տանի. այնպէս կը հաւատայ Պապիկ ծառայն, որ իւր Տիրոջ տեսոյն պիտի լինի:

Կը յիշէ՞ք Թոռնիկին հարսանիքին օրն, երբ կերաք հարսանեաց ճաշն, խմեցիք Շահպաղու գինին, սկսեցիք ուրախական խաղեր կանչելով, թէ կերանք Թոռնիկին ճաշ, բարով ուտենք Պապկի ճաշն, եկաւ ասա հասաւ այն օրն, որ պիտի ուտէք իմ հոգեճաշն:

Միրելի՛ գիւղացիք, անուշ ուտէք. բայց պէտք է Պապկի վերջին խրատներն էլ ճաշի պէս ուտէք: Անշուշտ դուք կ'իմանայիք, որ քանի տարիներէ ի վեր ես իմ Թոռնիկիս շատ դասեր ու խրատներ տուի, թէ՛ գիւղական երջանիկ կեանքի համար եւ թէ՛ հողին ու հողագործութեան արուեստին յառաջդիմութեան համար. վերջին անգամ Թոռնիկիս իբրեւ կտակ ապսպրեցի, որ ինքն էլ նոյն դասեր գաւակներուն աւանդէ:

Իսկ այժմ կենդանի բերանով իբրեւ կտակ կը թողում ձեզ, Պապիկ իւր մահուան մահճին մէջ պառկած դեռ խօսել կ'ուզէ ձեզ հետ: Լսեցէ՛ք, ինչ որ խօսիմ, բարեմիտ գիւղացիք:

Տէր Աստուած աշխարհիս վայելչութեան լաւագոյն մասն գիւղական ժողովուրդին բաժին հաներ է: Կը տեսնա՞ք, ձեզ տուած է հողագործութեան ընդարձակ դաշտերը, լեռները, հովիտներ, գետեր, աղբիւրներ, Աստուծոյ մշակած բիւրազան բոյսերով եւ ծաղիկներով գարդարուած: Դուք ճիշդ բնութեան դրախտի մէջ կը բնակիք եւ կը վայելէք նոյն բնութեան տուած առատ ու անսպառ բարիքներն այն ինչ քաղաքացիք այս դրախտէն դուրս կ'ապրին. նոցա վայելչութիւն իրենց ձեռագործ մեծամեծ շէնքերն են. նոցա ամէն պերճանքներն, միշտ վաղանցուկ եւ փոփոխական են, այսօր կան եւ վաղիւն ոչ. իսկ ձեր պերճանք, զոր նախախնամութիւն վաղուց ի վեր պատրաստած է, կան ու կը մնան, միշտ անփոփոխ դաշտեր, լեռներ, բոյսեր, գետեր, աղբիւրներ, միշտ նոյն կը մնան. միայն թէ բնու-

Թեան պատրաստած այդ ճոխագոյն բարիքներն՝ մարդ պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչպէս վայելելու է:

Ի՞նչ որ Տէր Աստուած Աղամայ ասաց, նոյն մինչեւ ցայսօր կը խօսի Աղամայ զաւակներուն, այն է՝ գործել զերկիր եւ պահել: Դուք փորձով գիտէք թէ արտն՝ առանց ցորեն ցանելու, ցորեն չի բուսնիր, առանց տնկելու եւ ջրելու՝ ծառ չի աճիր. առանց հողագործական աշխատութեան՝ ոչ ոք կարող է երկրէն արդիւնք հանել ու ժողովել իւր ամբարն: Հողագործ մարդու կեանք միայն աշխատութեամբ կ'արդիւնաւորուի, հողագործ հողով կ'ապրի եւ երջանիկ կ'ապրի, ինքն ապրելէն յետոյ, քաղաքացի ժողովուրդին էլ հաց կու տայ:

Ուրեմն դուք ձեր հողերով, ձեր դաշտերով, ձեր լեռներով, ձեր կաթնատու կովերով ու ոչխարներով, եւ այլ պիտանի անասուններով՝ շատ ու շատ հարուստ էք քաղաքացիներէն: Իբրեւ գեղացի, փորձառու Պապիկ խրատ կու տամ ձեզ, չլինի՛, չլինի՛, որ գիւղ թողուք, հող թողուք եւ երթաք քաղաք բնակիք, գիտցէք որ թշուառ կը լինիք. երբ հողն կորսնցնէք, ձեր կեանքն էլ հողին հետ կը կորսուի: Կարօտութիւն եւ թշուառութիւն կը հասնի ձեր վերայ եւ էն ժամանակ դուք յուսահատ վիճակի մէջ կը պաշարուիք, էլ ուրիշ ոչինչ յոյս չի մնար ձեր առաջ, այլ միայն պանդխտութիւն, ձգելով ընտանիք, զաւակներն անտէր, երթալ յօտարութիւն, չարաչար աշխատութեան մէջ տառապիլ, թողյով հողագործութեան քաղցր ու ազատ աշխատութիւն, ո՛հ, երթալ բեռնակի՞ր լինել. թողյով գիւղի կանաչ դաշտավայրերն, մաճն ու լծկաններն, ծառն ու ծաղիկ, հովասուն լեռներն, անմահական աղբիւրներու ջրերն, քաղցրաշունչ առողջարար օդն, կաթն ու մածոն, սերն ու կարագ եւ այլ շատ բնական ու նահապետական բարի վայելքներն, գորս մայրենի երկիր կը պարզեւէ իւր գաւակներուն: Պապիկ շատ փորձառու է պանդխտու-

Թեան դառն կեանքին, ձեզմէ շատերն էլ նոյն փորձն առած են. աշխատեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք, որ այդ օտարութեան կեանքի դառնութիւններ չճաշակէք. ես էլ կ'աղօթեմ ձեզ համար, իմ հայրենակից գիւղացիք, որ պանդխտութեան երես չտեսնաք, ձեր հացն մայրենի երկրին մէջ գտնէք:

Բայց գիտէ՛ք, բարեպաշտ գեղացիք, թէ մարդիկ միայն հացով չեն ապրիր. կ'երթաք ժամ, Աւետարանին մտիկ կ'անէք, լսեցէք ի՞նչ կ'ասէ Յիսուս թէ «մարդ միայն հացով չ'ապրիր, այլ եւ Աստուծոյ բանով պէտք է ապրի»: Վասնզի եթէ մեր մարմին հացով կ'ապրի, հոգին էլ պէտք է ապրի, եւ հոգւոյ կեանքն ու հաց Աստուծոյ պատուէրներն են, եւ պատուիրաններու գլուխ սէրն է. ուստի մարդիկ սիրով կ'ապրին եւ իրարմով կ'ապրին:

Ձեզ պարզ օրինակ տամ. մէկ լծով գութան չի լինիր, մէկ մարդով ջաղացի քար, կամ ձիթու գերան կարելի չէ տանել իւր տեղն ղնել. աշխարհիս ամէն դժուար բաներն մարդիկ սորված են ընկերական միացած ուժով գործել: Դուք փորձով գիտէք, երբ որ մեր գիւղի համար մի ծանր բան լինի, բոլորս կը միանանք եւ այնպէս կը գործենք: Կը յիշէ՞ք քանի տարի յառաջ՝ քիւրդեր մեր գիւղի ոչխար գարկին տարան, էն ժամանակ գիւղի բոլոր կտրիճներ հաւաքուեցան, որն ձիով, որն ոտով, գերանդիներ սուրի տեղ առին՝ գնացին թալան դարձուցին: Հիմի դուք ասէք, մի մարդ գիւղի ողջ թալան կարո՞ղ էր դարձունել:

Հասկցաք այժմ, որ մարդիկ իրարու օգնելով կ'ապրին, հարցուցէք, թէ ինչո՞ւ համար իրարմով կ'ապրին: Մտիկ արէք, պարզ կերպով խօսիմ ձեզ: Որովհետեւ աշխարհիս վերայ ամէն տեղ գեղն ու քաղաք մարդոց կեանք անհաւասար է, որն հարուստ է, որն աղքատ է, որն իշխան է, որն հասարակ ժողովուրդ է, որն տէր է,

որն ծառայ է, որն տանուտէր է, եւ որն միակ է: Ահա այս անհաւասարութիւն է, որ մարդիկ իրարու հետ կը կապէ, ծառայն տիրոջ հետ, աղքատն հարուստին հետ, ինչպէս մեր գիւղի աղքատ մշակներն՝ հարուստ տանուտէրներուն հետ կապած է:

Ի՞նչ կ'ասէք դուք, եթէ այդ մշակներն աղքատ չլինէին, յանձն կ'առնէ՞ին մտնել ծառայութեան ծանր լծին տակ: «Աղքատութիւն գայր խոնարհեցուցանէ», կ'ասէ Սուրբ Գիրք. ապա թէ ոչ, մարդ եթէ զգայ իւր անձին արժանաւորութիւն, երբեք չի խոնարհիր ծառայութիւն անելու: Բայց միթէ լա՞ւ կը լինի, եթէ ամէն մարդ հաւասարապէս ազատ լինի, հարուստ լինի, աղա լինի: Ո՛չ, էն ժամանակ աշխարհիս կարգ կը խանդարւի. հայոց առած մի կայ՝ կ'ասէ. «Ես աղա, դուն աղա, մեր աղուն ո՞վ կ'աղայ»: Այո՛, ծառան եւ ջաղացպան պէտք է ալիւր պատրաստեն, որպէսզի աղան կարենայ առանց ջաղաց երթալու հաց ուտել:

Աշխարհիս ժողովուրդին ամենամեծ մասն՝ բանւոր, գործաւոր, մշակ եւ ծառայ են, որոց թափած քրտինքին արդիւնքն է, որ աշխարհ կը կերակրէ. նախախնամութեան յաւիտենական օրէնք մարդկային ընկերութեան կեանքն այնպէս կարգադրած է, որպէսզի մարդիկ իրարմով ապրին: Դուք կը տեսնաք ձեր աչքով եւ փորձով գիտէք, որ մեր գիւղական կեանքն էլ անհաւասար է. զի մէկ մասն հողատէր ու տանուտէր է, մասն մի եւս վարձկան մշակ է, որ իր դառն քրտանց աշխատութիւն՝ սակաւ վարձքի հետ կը փոխարինէ: Չլինի որ ձեր մշակներու վարձ կտրէք, կամ ձգձգէք այսօր չէ վաղն. Տէր Աստուած կը պատուիրէ, որ վարձկան մշակին վարձն մինչեւ իրիկուն չմնայ, այսինքն, օրն չանցնի վրան, վասնզի հնձող մշակներու բողոքն մինչեւ երկինք հասնելով, Աստուած Եսայի մարգարէին բերնով կը յանդիմանէր Իսրայէլի հողա-

տէր տանուտէրեր: Չարաչար խստութեամբ մի վարուէք մշակներու հետ: Ես տեսայ որ ոմանք չափէն աւելի կը տանջէին, կը հայհոյէին եւ կը կռփէին գիրենք, գրկանք եւս հասցնելով, գիտէք, թէ մշակներուն տէր դուք չէք, Աստուած է, որ վրէժխնդիր կը լինի եւ գրկեալներուն դատաստան կը տեսնայ: Որչափ քաղցրութեամբ ու արդարութեամբ վարուիք հողագործ մշակներուն հետ, այնչափ լաւ եւ շահաւոր է ձեզ համար. էն ժամանակ նոքա աւելի տիրասէր ու հաւատարիմ կը լինին, եւ սրտի մտօք կ'աշխատին, որով հողագործութեան արդիւնք՝ շատ շահաբեր կը լինի տիրոջ համար:

Տանուտէր եղբայրներ, չլինի որ դուք ազատ աշխատաւոր մշակներն իբրեւ անարգ ստրուկ համարելով՝ արհամարհ կերպով վարուիք նոցա հետ. դուք եկեղեցի կ'երթաք, Աւետարանին մտիկ կ'անէք, միթէ չգիտէ՞ք եւ չէ՞ք հասկցեր, որ Յիսուս իւր բոլոր հաւատացեալներ մեծ ու փոքր, հարուստ աւ աղքատ, իշխան եւ ժողովուրդ, տէր եւ ծառայ, ամէնքը հաւասարապէս մի սիրոյ եղբայրութիւն կազմելով, ասաց այս բան. «Դուք ամենեքին եղբայր էք»:

Այս խօսքով չէ՛ թէ Յիսուս մարդկային ընկերութեան իւրաքանչիւր դասակարգի կամ աստիճանի պատիւն ու յարգանք կ'եղծանէ. ո՛չ, Պօղոս Առաքեալ Քրիստոսի այս խօսքն բացատրելով կ'ուսուցանէ մեզ, որ մենք իւրաքանչիւր մարդոց աստիճանին համեմատ՝ տանք մեր պատիւն ու յարգանք եւ բարոյապէս: Աւետարանի սիրոյ պարտք անխտիր է, պէտք է իւրաքանչիւր մարդ ինչ գիրքի եւ աստիճանի մէջ կը լինի՝ թող լինի, պարտաւոր է հատուցանել իւր ընկերին: Բայց արտաքին պարտքերու համար Յիսուս վճռաբար ասաց ու կատարեց. «Տուք գկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»:

Կարգն եկաւ, խօսիմ ձեզ, գիւղացի եղբայրներ, պարտաճանաչ եղէք, եւ միշտ հաւատարիմ կացէք ձեր պարտքեր վճարելու, ում որ կը լինի: Սակայն առաջին անհրաժեշտ մեծ եւ ամենակարեւոր պարտք հպատակ ժողովուրդին համար՝ Տէրութեան պարտքերն են որուն պարտական է երկրին ժողովուրդ, քաղաքացին եւ գիւղացին վճարել ճշդութեամբ եւ հաւատարիմ երկիւղածութեամբ: Յանցաւոր է այն մարդ, ոչ միայն երկրին օրինաց առաջ, այլ նաեւ Աստուծոյ յայտնած պատէշներուն առաջ, եթէ նենգէ ու խարդախէ այս պարտուց մէջ:

Աշխատեցէք միշտ Տէրութեան տրոց պարտքերն ճշդութեամբ վճարել, եւ ժամանակին վճարել. մի թողնէք որ դիզանայ եւ ծանրանայ ձեր վերայ, եւ յետոյ պարտաւորիք ինչ որ ունիք ծախել ու վճարել տուրքն: Եւ ի՞նչ ունիք դուք, հող ու լծակներ, եթէ ծախէք՝ ձեր կեանք կը ծախէք, եւ կենդանւոյն կը մեռնիք թշուառութեան մէջ:

Մեր գիւղի աղքատներ ձեզ կը յանձնարարեմ, բարեսիրտ տանուտէրներ, Տէրութեան տրոց բաշխումն ուղիղ եւ արդար արէք, թեթեւ դրէք չքաւոր տներուն բեռն. դուք որ կարող էք, ձեր վերայ առէք աղքատներուն բեռն. գիտցէք, ով որ ընկերին բեռն բառնայ, կը կատարէ նա սիրոյ պատուիրանին մեծ օրէնք:

Տէրութեան տրոց պարտքէն յետոյ, գիտեմ, քաղաքացւոց էլ շատ պարտք ունին մեր գիւղացիք. շատ անբախտ են նոքա, որք հողեր ծախելով իրենց պարտքեր վճարեցին, եւ ոմանք էլ արտեր գրաւ դնելով՝ պարտք պարտքի վերայ կը յաւելուն ծանր-ծանր տոկոսներով, որոց վախճան շատ ձախտող ու դառն է, զի վերջ-վերջ չպիտի կարողանան վճարել եւ էն ժամանակ պարտապահանջ իրաւունք պիտի ունենայ գրաւել ձեր արտերն:

Ուստի խրատ կու տայ ձեզ Պապիկ, աշխատեցէք նախ, որ պարտք չանէք. իսկ երբ նեղութիւն եւ անձկութիւն կը տիրէ ձեր վերայ, եւ դուք անձարակ կը լինիք եւ պարտք կ'անէք, աշխատեցէք շոտտով վճարել քիչ պարտքն, քանի չէ էվելցեր: Պարտուց գործին մէջ միշտ հաւատարիմ եղէք, թէ՛ առնելու եւ թէ՛ տալու ժամանակ բնաւ նենգութիւն մի գործէք, ուղղութեամբ վարուեցէք եւ ուղիղ արէք ձեր հաշիւներ, գիտցէք որ, գիւղացի ժողովուրդին վարկ ու պատիւ իւր հաւատարմութեան վերայ է. ով որ նենգէ եւ ուրացութիւն անէ, էլ այնուհետեւ նորա վարկն ու պատիւ կը մեռնի քաղաքացւոյն առաջ: Ում որ դիմէ եւ աղաչէ՝ կարող չէ փոխառութիւն անել: Ասացէք, Պապիկ, դու չե՞ս ճանաչեր քո գեղացին, որ գիր ու հաշիւ չի գիտեր. ինչպէ՞ս կարելի էր իւր հաշիւ գիտնալ ու պահել. նա միայն անգիր, անթուղթ մտահաշիւ ունի. շատ անգամ կը մոռնայ եւ ուրացութեան կը դիմէ:

Շատ բղորդ է այդ բան, կը խոստովանիք դուք ձեր բերնով. ես էլ կը վկայեմ ձեզ հետ, որ գիւղացւոց տուն քանդող եւ միակ մեծ պատճառն այն է, որ ինքն գիր ու հաշիւ չգիտէ: Մեր կեանքի տնտեսութիւն պէտք է գրով ու հաշիւով լինի. որովհետեւ մարդոյս միտք մոռացկոտ է, այս աւուր բան վաղը կը մոռնայ. գիրն ու հաշիւ հնարուած է, որ մեր մտքի բան անմոռաց պահէ: Ով որ գիր ու հաշիւ չունի, նորա տնտեսութիւն խանգարուած է, եւ ինքն իւր բոլոր առեւտուրի մէջ միշտ կը վնասի: Շատ անգամ խօսած եմ ձեզ եւ այսօր վերջին անգամ՝ իբրեւ կտակ կ'աւանդեմ ձեզ իմ խրատներս:

Մեր գիւղի ղարոցին հոգ տարէք, որպէսզի ձեր տղաք կրթուին, գիր ու հաշիւ սորվին, դուք արդէն ժամանակն անցուցած էք, անհաշիւ ապրեցաք, անհաշիւ պիտի մեռնիք, գոնէ ձեր տղաքներն կրթուելով՝ բանգէտ լինին, գիտնան իրենց կեանքի տնտեսութեան

գործերն: Երբ քաղաքին ամէն բան գրով ու հաշուով կը գործէ, ինչո՞ւ համար գիւղացին էլ քաղաքուն պէս հաշիւ չգիտնայ: Ո՞րչափ ամօթ է գիւղացւոյն համար, երբ խաբուի, սկսի տրտնջալ ու ասել թէ՛ քաղաքին զիս խաբեց եւայլն: Միթէ գիւղացին մարդ չէ՞, բանականութիւն չունի՞: Այո՛, մենք էլ մարդ ենք, այլ մեր բանականութեան աչք՝ տգիտութեամբ փակուած է: Մենք աչք ունինք եւ իբրեւ կոյր կը շրջինք աշխարհիս վերայ, սորա համար քաղաքին զմեզ անբան, անխելք կը համարին՝ հ, երբեմն ակելի նախատելով՝ յիմար էլ կ'անուանէ: Այս անտանելի նախատինք յաւիտեան չի բարձուիր մեր վրայէն, քանի որ մենք կրթութիւն եւ ուսում չունիմք. եւ քանի որ մեր մտաւորական աչք բացուած չէ, մենք մոլորուած պիտի լինինք աշխարհիս մէջ, եւ գիտէք դուք թէ մոլորուած մարդու կեանքի ճանապարհ թըշլառութեան փշերով լի է, եւ վախճան դէպի կորուստ կը տանի:

Ուրեմն, սիրելի՛ գիւղացիք, այս կորստեան ճանապարհէն ազատուելու համար, պէտք է մեզ համար անխոտոր ուղիղ ճանապարհ, եւ ի՞նչ է որ շիտակ ուղին կը բանայ մեր աչքին առաջ, այդ չէ թէ ցերեկուան արեւն է, գիշերուան լապտերն ու ճրագն է. ոչ, այդ աշխարհի լոյսեր բաւական չեն մեր կեանքին համար, եթէ մենք մտաւորական լոյս չունենանք, որ է ուսումն եւ կրթութիւն, զոր կը ստանայ մարդ իւր մանկական հասակէն: Ուստի կրթեցէք ձեր մատաղ մանուկներն, որ մեծնան, մարդ լինին, թող բացուի նոցա մտքին աչքը՝ իբրեւ կոյր չշրջին աշխարհիս վերայ. կրթեցէք նաեւ ձեր աղջիկներ, որ խելացի տնտես եւ բարի մայրեր լինին, պէտք է գիտնաք որ տան շինութիւն, կարգաւորեալ տնտեսութիւն միայն կ'իններուն ձեռքով կը լինի: Միթէ կ'իններ մարդ չէ՞ն, հոգի ու միտք չունի՞ն: Տէր Աստուած՝ կ'ին իբրեւ ամուսին տուաւ այր մարդուն, ոչ թէ

միայն զաւակ ծնելու համար, հապա իբրեւ ընկեր եւ օգնական տուաւ, որ աշխատութեան մէջ գործակից լինի. մարդ դաշտին մէջ աշխատի, կինն էլ տան մէջ: Դուք տեսե՞ր էք որ մէկ եզով հարօր բանի, այր եւ կին գոյգ լծակիցներ են. եթէ լաւ նկատենք, աշխատութեան մեծ բաժին կիներուն վերայ ծանրացած է. խեղճ կիներ իրենց ծնած զաւակներ սնուցանելէն յետոյ, որչափ ծանր ու դժուարին է առտնին տնտեսութեան այնչափ բաներ հոգալ. մտիկ արէք, որ մի առ մի շարեմ ձեզ գիւղացի կիներուն աշխատութեան գործերն: Ամէն օր խմոր շաղել, բարկ թոնիրին դիմաց հաց եփել, կերակուր պատրաստել, դաշտի մշակներուն հաց տանել, իրիկուն-առաւօտ մատակներ, կովեր կթել, երթալ պէրատեղ ոչխարներ կթել, կաթնարարութեան գործեր տեսնալ, ծծում կամ տիկ զարնել, իւղ եւ պանիր շինել, հիւրեր հոգալ. վառելիք պատրաստել, բուրդ գգել, մանել, գուլպայ, թաթպան հիւսել եւ ուրիշ շալէ բաներ գործել, լուացք, կար ու կարկատ անել, երթալ դաշտեր, լեռներ ներկի ծաղիկներ ու արմատներ ժողվել, նախշուն կապերտներ գործել. էլ ո՞ր մէկն ասեմ. կան տակաւին ուրիշ շատ գործեր, որ գիւղացի կիներուն բաժին ինկած է. խեղճ կիներ անմուռնչ հնազանդութեամբ այս ամէն աշխատութիւններն կը տանին: Դուք գիտէք ու կը տեսնաք այս աշխատաւոր կիներէն ումանք, իրենց խստաբարոյ եւ անխիղճ էրիկներէն չարաչար ծեծ կ'ուտեն եւ հայհոյանքներ կը լսեն:

Գիտեմ, պիտի պատասխան տաք, է՛ Պապիկ, ի՞նչ բաներ կը խօսիք, մենք մեր անզգամ լեզուանի կիներն եթէ չծեծենք եւ չփետտենք, կարո՞ղ ենք զսպել. դուք խրատ կու տաք մեզ, որ աղջիկներն էլ մանչերուն պէս կարգալ սորվին: Դու գիտե՞ս, ի՞նչ կը լինի էն ժամանակ, միտքերնին կը բացուի, լեզուանի եւ անզգամ կը լինին, ամէն բանին համարձակ պատասխան կու տան,

իրենց բնական ամօթխածութեան քօղ կը պատռեն, հնազանդութեան լուծն կը կոտրեն. դու տես էն ժամանակ էրիկ կնկան կռիւ. տան խաղաղութիւն կը վրդովի, մեր հին նահապետական կարգն ու կանոն կը խանգարուի: Մենք մեր պապերէն այնպէս սորված ենք, որ կիներ լուռ ու մունջ կենան: Սորա համար մեր հարսներ սորված են եօթն տարի լեզուակապ մնալ տան մէջ, ոչ ոքի հետ չխօսին, միայն իրենց ամուսիններու հետ խօսին. էն էլ ոչ թէ մարդոց առաջ, այլ առանձին: Երբ մեր աղջիկներ կարդալ սորվին, յետոյ ամուսնանան, հարս լինին, էլ անոնց լեզուն կը բռնուի^օ. մանաւանդ թէ բնագէտ լինին, գիրքեր կարդալով աշխարհի բաներ իմանան. թո՛ղ այս, շինականի աղջիկներ միթէ ժամանակ ունի՞ն, որ դպրոց երթալ կարդալ-գրել սորվին. մեր տան ու դաշտի գործեր ո՞վ պիտի տեսնայ:

Մենք Պոլիս երթալով-գալով տեսեր ենք ու գիտենք, թէ Պոլսոյ կիներ երբ կարդալ-գրել սորվեցան, ամէնք ճարտար փաստաբան դարձեր են, խեղճ ամուսիններ գերի դարձեր են իրենց ձեռք. մինչեւ անգամ կը համարձակին բողոք կու տան Հայոց պատրիարքարանին եւ էրիկներ դատաստանի կը քաշեն: Մենք այս բաներ տեսներով կը վախնանք. լաւ է որ կիներ տգէտ մնան ու հնազանդեն մեզ:

Լաւ կը հասկնամ ձեր խօսքեր, սիրելի գիւղացիք, մտիկ արէք, որ պատասխան տամ: Երսուն-քառսուն տարի առաջ՝ ճիշդ խոստովանիմ, որ Պապիկն էլ ձեզ պէս կը մտածէր ու կը խօսէր, բայց երբ որ կարդալ սորվեցայ, գրքերու համն առի, պանդխտութեան մէջ շրջելով՝ աշխարհի բաներ, փոփոխութիւններ աչքովս տեսայ, էլ այնուհետեւ սկսեցի մտածութիւններս փոխել, պէտք է գիտնաք, որ ժամանակ ամէն բան իւր հետ կը փոխէ: Դուք ի՞նչ կը մտածէք, կ'ուզէք որ հնութեան մէջ անփոփոխ մնաք: Դուք եթէ այժմեան ձեր վիճա-

կին մէջ մնաք, էնպէս անշարժ, ինչպէս լճացած ջուր՝ կենդանի գետերու վտակներու պէս յառաջ չերթաք, պիտի ցամքիք ու չորնաք տգիտութեան ու թշուառութեան մէջ. մարդ պէտք է ժամանակին հետ քայլէ, ով որ ետ մնայ, հացի կարօտ կը լինի, պէտք է գիտնաք որ աշխարհիս վերայ աւելի տգէտներն են, որ խեղճ ու թրշուառ կեանք ունին:

Կար ժամանակ, որ քաղաքացին ու գիւղացին առհասարակ տգէտ էին եւ տգիտութեան մէջ հաւասար կերպով կ'ապրէին: Այժմ քաղաքացին յառաջ կ'երթայ իւր դպրոցներով, մանչ ու աղջիկ հաւասարապէս կը կրթուին. մենք գիւղացիք, եթէ ոչ քաղաքացւոց չափ, գոնէ փոքր ի շատէ ուսմունք սորվելով չկրթուինք, էն ժամանակ մենք քաղաքացւոց յառաջ ստրուկ կը լինինք, վասնզի տգիտութիւնն է, որ մարդ ստրուկ, գերի կը դարձնէ. ահա սորա համար է, որ քաղաքացին յառաջ կ'երթայ, կը հարստանայ, իսկ գիւղացին ետ կը մնայ ու կը չքաւորի:

Դուք էնպէս կը կարծէք ու կը դատիք, որ երբ աղջիկներ գրել ու կարդալ սորվին, լեզուանի ու անզգամ կը դառնան, եւ այլեւս իրենց բնական պատկառանք եւ համեստութիւն կը կորսնցնեն: Ձեր այս դատաստան շատ սխալ է. օրինակ մեր աչքին առաջն է, մեր բնական գիւղ երկու հարիւր տունէն աւելի է. մեր գիւղին կիներն ամէնքն եւս հաւասարապէս տգէտ են, գրել-կարդալ չգիտեն, դուք ի՛նչ կ'ասէք, այդ ձեր ասած անզգամ եւ լեզուանի կիներ պակաս են միթէ: Դուք չգիտէք դեռ թէ ամէն չարաբարոյութեան աղբիւր տգիտութիւնն է. եւ կիներու տգիտութիւն աւելի վնասակար է մի ընտանեկան գերդաստանին, քան այր մարդոց: Մտիկ արէք ինչ կ'ասէ Սողոմոն Իմաստուն. «Իմաստուն կանայք շինեցին գտունս, իսկ անզգամք ձեռօք իւրեանց քանդեցին»: Դուք էնպէս կը կարծէք, որ տուն

չինել, շէնցողներ, պահել, միայն այր մարդիկ են, կիներ շինութեան համար ոչինչ նշանակութիւն չունին: Բայց պէտք է գիտնաք, որ տան շինութիւն ու լիութիւն կիներուն ձեռքն է: Դուք դաշտի վաստակներ կը բերէք կը լեցնէք տուն, բայց եթէ կին տգէտ ու յիմար լինի, չգիտնայ տուն կառավարել, չգիտնայ թէ ինչպէս պէտք է տան կարիքներն մատակարարել, չափով ու խնայողութեամբ տնտեսել, էն ժամանակ կը տեսնաք դուք, որ տարուան պարէն, կէս տարուան մէջ կ'ըսպառի, ո՛չ ամբարին մէջ ալիւր կը մնայ եւ ոչ մառանին մէջ իւղ, պանիր եւ այլ նպարեղէններ. վասնզի տնտեսելու համար խելք, իմաստութիւն պէտք է, եւ երբ տանտիկին անխելք է, տան շինութիւն կը սկսի ներքին կողմէն քակուիլ:

Թողունք տան նիւթական շէնք եւ հացի տնտեսութիւն, մի տուն, կամ ընտանեկան գերդաստան շէն ու հաստատ լինելու համար, աւելի եւս բարոյական շէնք պէտք է, եթէ այդ շէնք չպահպանէ տունն, շուտով կը փլչի նիւթական շէնք: Եւ ի՞նչ է այն, որ տան բարոյական շէնք հիմէն սկսելով կը կառուցանէ, գիտէ՞ք, խօսիմ ձեզ, մայրենի կրթութիւն եւ խնամքն է. եւ ի՞նչպէս կարող է մի այր կրթել իւր մատաղածին մանուկներն, երբ ինքն անկիրթ եւ տգէտ է: Սորա համար է, որ չարաբարոյ կը լինին մեր մանուկներն, երբ մայրերն անմիտ են, այնչափ որ՝ իրենց ծնած զաւակներն անգամ կարող չեն սնուցանել: Այդ պատճառաւ է որ, մեր զաւակներն մատաղ-մատաղ կը մեռնին: Զարմանալի է, շատեր կը կարծեն թէ գիւղական ժողովուրդ աւելի բազմածին է ու կը բազմանայ: Այս կարծիք շատ սխալ է. մենք կը տեսնանք որ ծնածներէն կէսն անգամ չի մնար. խեղճ տղայք իրենց մայրերու անկրթութեան գոհ կ'երթան: Մենք իրաւունք չունինք մեղադրել այդ մայրերն. դուք կը կարծէք որ տղաքներն ծնել ու պահել

դիւրի՞ն է. տղաքներ մեր դաշտերու ինքնաբոյս խոտեր չեն, որ ինքնին առանց դարմանի աճեն ու զօրանան: Մի միայն կրթուած մօր խնամքն է, որ գիտէ լաւ տածել ու սնուցանել իւր գաւակներն:

Մի՛ այնպէս կարծէք եւ ասէք թէ կաթն ու հաց բաւական են տղայոց սնունդին համար, մենք կը տեսնանք որ թռչունք, անասունք, այսչափ միայն կը հոգան, երբ ձագերուն թեւիկներ բռնանին՝ կը թռչին, իրենք գիրենք կը հոգան, նմանապէս հորթիկներ երբ կաթէն կտրուին՝ կը սկսին դաշտն երթալ արածիլ եւ իրենց ճարակ գտնել:

է՛, սիրելի՛ գիւղացիք, չգիտէք ուրեմն, թէ դուք բանաւոր մարդ էք, ձեր կեանք թռչնոց եւ անասնոց կեանքին հետ նմանութիւն չունի: Տէր Աստուած Աղամայ անէծք տալով ասաց. քո հաց ճակատիդ քրտինքով ուտես, այսինքն՝ տաժանելի աշխատութեամբ ճարես հացդ, բայց թռչնոց եւ անասնոց համար ոչինչ բան չասաց, վասնզի երկնաւոր Հայր կը կերակրէ զանոնք, ինչպէս կը վկայէ Յիսուս: Մենք եթէ միայն հացով ապրինք, էն ժամանակ անասուն կը դառնանք: Սորա համար Յիսուս ասաց. մարդ ոչ միայն հացով կ'ապրի, այլ Աստուծոյ բանիւ:

Դուք ի՛նչ կ'ասէք, Աստուծոյ բան, երկնից արքայութիւն միայն ա՞յր մարդոց համար է, կիներ մասն չունի՞ն, գրկուա՞ծ են. Աստուածաշունչ գիրք, օրէնք, պատուիրան, Աւետարան, միայն այր մարդոց համա՞ր տուաւ Աստուած: Ո՛չ, այդպէս չէ, Տէր Աստուած Աղամայ եւ Եւայի հաւասարապէս տուաւ իւր պատուէրնոյնպէս նոցա սերունդին հաւասար կերպով աւանդած է իւր աստուածային պատուէրներն Մովսէսին եւ Յիսուսին ձեռքով:

Ուրեմն կին-արմատն էլ պէտք է գիտնայ ու հասկընայ այդ աստուածային պատուէրներն, որք բովան-

դակուած են Հին ու Նոր Կտակարանին մէջ, եւ ի՞նչպէս կարող է կարդալ ու հասկնալ Աստուծոյ բան, եթէ փոքրիկ հասակէն սկսեալ նա չսորվի դպրոցին մէջ, որ յետոյ մեծնալով նա կրթուած մայր լինի եւ կարող լինի կրթել իւր ծնած մատաղ գաւակներն: Դուք չգիտէք որ այդ փոքրիկներն միայն իրենց ծնող մօր կրթութեան ու խնամոց յանձնուած են, հայրեր ոչինչ փոյթ չունին, մանաւանդ գիւղացի հայրեր, որ բոլորովին զբաղած կը լինին իրենց մշակական աշխատութեամբ: Ո՛վ է, որ տղուն առաջին անգամ երես խաչակնքել կը սորվեցնէ, քրիստոնեայ մայր. ո՛վ է, որ հետաքրքիր մանկան ամէն մէկ հարցմունքներուն քաղցր ու մայրենի գորովով պատասխան կու տայ, անձանձիր մայր. ո՛վ է, որ երբ մանուկ աչերն դէպ երկինք դարձնելով՝ կը տեսնայ կապոյտ երկնքին երես լուսաւոր բաներ, կը հարցնէ թէ ի՞նչ են, մայրն է որ կը պատասխանէ արեւ, լուսին, աստղեր են, Աստուած ստեղծեր է մեզի համար, որ ցերեկ ու գիշեր լոյս տան: Հապա երբ մանուկ իւր շրջապատ մօտ եղած բաներն կը տեսնայ ու կը հարցնէ, այդ ամէն բաներուն պատասխան տուող ո՛վ է, դարձեալ մայրն: Այո՛, մանուկ իւր լեզուն մօրմէն կը սորվի: Աստուած եւ Աստուծոյ բաներն էլ մօրմէն կը սորվի: Մարդիկ էնպէս կը կարծեն, որ այդ բաներն միայն վարժապետէն կամ՝ վարդապետէն պէտք է սորվին մանուկներն: Այդպէս չէ, մտիկ արէք բացատրեմ ձեզ: Մեր նորածին երախաներն կը տանեն եկեղեցին, քահանան կը մկրտէ աւագանին մէջ, կնքահայր անլեզու երախայի կողմէն թարգման կը լինի, հաւատք, յոյս, սէր խնդրելով քրիստոնէութեան դաւանութիւն կու տայ, բայց ո՛վ է, որ կը մկրտէ երախան մայրենի տան աւագանին մէջ, այդ մկրտիչ բնական քահանան նոյնիսկ ծնող մայրն է, որ երբ երախային լեզուն ու միտք կը բացուի, կը սկսի սորվեցնել քրիստոնէութեան համար

ուտ՝ պարզ ու բնական դասերն, նորա մատաղ սրտին մէջ կը ցանէ սուրբ կրօնի սերմիկներն, որք հետզհետէ կը բողբոջին իւր աճման հետ:

Հիմի տեսա՞ք, որ տան ընտանեկան դպրոցին առաջին բնական եւ մեծ ուսուցիչ ու կրթիչ ծնող մայրն է, չենք սխալիր թէ որ ասենք, քրիստոնէական ուսման եւ նախակրթութեան մէջ, առաջին վարժապետ, վարդապետ, աստուածաբան, դաստիարակ՝ մայրն է, եւ մանաւանդ բարեպաշտ մայրն, որ միայն լեզուով չ'ուսուցաներ, այլ եւ իւր մայրենի բարի օրինակով կը կրթէ գաւակներն: Մեր գիւղացի ժամասէր մայրեր, կը տեսնա՞ք, իրենց երախաներ գրկելով կ'երթան եկեղեցին, Աստուածածնայ եւ խաչի պատկերներուն առաջ մոմ կը վառեն, ծուներ կը դնեն, աղօթք կ'անեն, երախան իւր մօր այս օրինակներն տեսնելով կը տպաւորէ ինչպէս կնիք իւր մանկական մաքուր սրտի վերայ: Իսկ երբ տակաւ-տակաւ զարգանայ, սկսի հարցնել, մայրիկ, ո՞վ է Աստուածածին, ո՞վ է Քրիստոս, ինչո՞ւ համար խաչ-լած է Քրիստոս, ի՞նչպէս յարութիւն առած է եւ համբարձեր է երկինք, ո՞հ, այստեղ անուս եւ տգէտ մայր կարող չէ պատմել Քրիստոսի ծնունդ եւ այլ գործքերն:

Հասկցա՞ք այժմ, գիւղացի եղբայրներ, թէ մայրերն են միակ առաջին վարժապետ ու կրթիչ իրենց գաւակներուն: Այս եւս բաւ է, վարդապետի չափ երկար քարոզ ու խրատ խօսեցայ ձեզ. պահեցէք իմ այս վերջին կտակ, հոգ տարէք այսուհետեւ ձեր գաւակներն, մանչն ու աղջիկ հաւասար կերպով կրթել: Ինչպէս խօսած եմ Թոռնիկիս դասերուն մէջ, մեր գիւղական դպրոցներ մեծ-մեծ ծախքեր չունին, եթէ իւրաքանչիւր տուն կալի ժամանակ մէկ-մէկ կօտ ցորեան տան, դպրոցի բոլոր ծախքեր կը հոգացուին: Գիտեմ, դուք շատ ցաւեր ու տուրքեր ունիք հոգալու, բայց դպրոցի համար եղած տուրքն այնպիսի մի կարեւոր եւ շահա-

ւոր տուրք է, որ ձեր այդ շատ ցաւերուն դարման կը լինի. դուք այս խօսքեր չէք հասկնար, բայց պիտի հասկնաք այն օր, երբ տեսնաք կրթութեան արդիւնքն, պիտի յիշէք զիս եւ ողորմիս տակ Պապիկի հոգւոյն:

Սիրելի՛ գիւղացիք, կարծեմ այսչափս շատ բաւական եղաւ, իմ խրատ ու կտակ պահեցէք եւ ձեր զաւակաց ժառանգ թողէք. դեռ շատ բան կար ձեզ խօսելու, բայց շունչս սպառեցաւ, էլ չեմ կարող շարունակել: Մնաք բարեաւ խաղաղութեամբ, աղօթեցէք ինծի համար, որ բարի հրեշտակ քաղցրութեամբ առնէ հոգիս. չեմ արժանի երկնից արքայութեան լուսեղէն դարպասին, շատ է ինձ համար, եթէ նորա դրան սպասաւոր եւ դռնապան լինիմ, դուք երկրէն աղօթեցէք, ես էլ երկնից արքայութեան դրան առաջ ծունկ չոքած հոգւով կ'աղօթեմ, բարերար Աստուած ողորմութիւն անէ բոլոր աշխարհին եւ մեր խեղճ հայ ազգին, ամէն:

է՛, սիրելի Թոռնիկ, ժամանակ հասած է, որ հոգիս աւանդեմ, հրեշտակ կը սպասէ, տակաւին մի վերջին կտակ ունիմ ձեզ, զոր պէտք է ամենայն հաւատարմութեամբ եւ ճշդութեամբ կատարէք եւ ժառանգէք Պապիկի օրհնութիւն:

Ես կը մեռնիմ Թոռնիկ, զիս տարէք թաղեցէք մեր պատով արտի մէջ, որ գերեզմանոցի մօտ է: Գերեզմանս փորել տուր արտի մի քունջ, ուր բարտի, ուռենի ծառեր կան: Դու գիտես, որ շատ ժամանակ Պապիկ աշխատութենէն յոգնած, կ'երթար այդ ծառերուն տակ կը նստէր, կը հանգստանար: Երբեմն եւս գլուխ ծառի բունին վերայ դրած՝ անուշ կը քնանար, իսկ այժմ գերեզմանին մէջ պիտի ննջեմ, մինչեւ Գաբրիէլ իւր փող փչէ:

Այդ իմ գերեզմանի արտ երբ կը վարես, ցորեն կը ցանես, պատուէր կու տամ քեզ, որ այդ արտի մաքուր ցորենէն, բաւականի չափ աղաս, ալիւր անես, յանձնես

գիւղի քահանային, որ նշխար գործէ, Պապկի հոգևոյն համար պատարագ անէ հինգ տաղաւարաց մեռելոցի օրերն: Նմանապէս մեր այգին երբ կլթես, լաւ ու հասուն խաղողներ ձեռքովդ գատէ ու քամէ, բոլոր տարուան բաժակցուն պատրաստելով՝ քահանային յանձնէ, թող պահէ եկեղեցւոյն մէջ:

Իմ հոգեճաշն ամենայն առատութեամբ պատրաստէ, ձեր հարսանիքին սեւ ծուռ եզն մորթեցինք, նայէ դարձեալ, մեր գութանի տաւարէն ծուռ եզներ պակաս չեն լինիր, որ լծընկերին հետ հաւասար չեն քաշեր եւ միշտ խոփն ակօսէն կը հանեն. եթէ կան մորթէ, Պապկի հոգևոյն մատաղ արա, բոլոր գիւղի աղքատներ լիութեամբ կերակրէ: Դու այժմ շուտ մարդ դրկէ Վարագայ վանք, թող կանչեն Դանիէլ վարդապետ, որ գիւղի յառաջդիմութեան աշխատող բարի մշակն է, թող գայ զիս թաղէ եւ ասէ հոգևոցն: Մի գոմէշի նորահաս ձագ հոգեբաժին տուր Վարագայ վանքին, վասնզի այդ վանքի շնորհիւ մենք կարդայ սորված ենք:

Թոռնիկ, գերեզմանիս վերայ մի խաչաքար տնկէ, եւ այսպէս գրէ յիշատակս. «Այս է տապան Արճակեցի Պապկին, որ հող ու մաճ սիրեց, իւր Թոռնիկին հողագործութեան դասեր խօսեց, իւր կտակն աւանդեց ու մեռաւ: Որք հանդիպիք, ասացէք Աստուած ողորմի Պապկի հոգևոյն»:

Հոգեհանութեանս ժամ կը հասնի Թոռնիկ, կանչէ մայրիկդ, կանչէ Շուշան եւ իւր զաւակներն. եկէք ի միասին Պապկի ձեռք համբուրեցէք, առէք իմ վերջին օրհնութիւն եւ դուրս գնացէք, զիս առանձին թողէք, որ պահիկ մի հանգիստ մնամ աւանդեմ հոգիս:

Իմ պահապան բարի հրեշտակ, որ ոստիկանի պէս գլխուս վերայ կեցեր ես, կը տեսնա՞ս անձս բոլոր մահաւան քրտինքին մէջ կը լողայ. այն քրտինք որ ես կը թափէի դաշտին մէջ, ո՛հ, այս վերջին քրտինքն է, որ մահ-

լան համար կը թափեմ. այլևս պէտք չեն ինձ աշխարհիս հաց. միայն թէ երկնից արքայութեան հացին արժանի լինիմ:

Բարի հրեշտակ, շատ շնորհապարտ եմ քեզ, խանձարուրիս ծննդենէն մինչեւ մահուանս վիճակ զիս պահպանեցիր, շատ անգամ գքեզ վշտացուցի, բայց շատ անգամ էլ ուրախացուցի, թէ մեղանչէի, երես դարձուցած կը տրտմէիր, թէ գղջացած ապաշաւէի, կը ցնծայիր, բոլոր կեանքիս չգիտեմ ո՞րչափ լացիր, ո՞րչափ խնդացիր. օրհնեալ է Աստուած, այս վերջին հոգեհանութեանս պահուս, խիստ պայծառ կ'երեւիս. ոգիս յուսով կը լեցուի, կը հաւատամ թէ հաւատով պիտի աւանդեմ հոգիս: Միայն կը խնդրեմ որ ասես ինձ, մահու հրեշտակ, հոգիս առնելով ո՞ւր պիտի տանես:

Միթէ չգիտե՞ս, Պապիկ, դու գրոց աշակերտ ես, թէ հաւատացելոց հոգիներն նախ պէտք է Քրիստոս դատաւորին առաջ ելնեն, միայն քննող դատաւոր կ'որոշէ մարդկանց հոգիներու համար վիճակ եւ տեղերն. դորա համար մի մտածեր, Քրիստոսի Հօր տուն շատ ընդարձակ է, եւ բազում որչեալ օթեւաններ ունի:

Ուրեմն կ'աղաչեմ, բարի հրեշտակ, ինձ համար բարեխօս եղէք Քրիստոսի առաջ. ես տուն, օթեւան չեմ ուզեր, ես դաշտի հողագործ մարդ եմ, աշխատութեան սորված, երկնից արքայութեան դաշտէն միայն փոքրիկ արտիկ մի կ'ուզեմ, վարուցան անեմ, գիտեմ, արքայութեան արտեր շատ պարարտ ու բեղուն են աշխարհիս արտերէն, որ տատասկ, փուշ եւ որոմն խառն կը բուսցնեն:

Խեղճ Պապիկ, խելքդ հողին ու աշխատութեան ես տուեր, չես գիտեր ի՞նչ կը խօսիս. կը թուի ինձ, որ Յիսուսի Աւետարանի խօսքեր մոռցած ես. գուցէ ծերութիւն գառամութիւն բերեր է վրադ. դու չգիտե՞ս, որ արքայութեան մէջ ամէն աշխատութիւն դադրած է ա-

դամորդւոց համար. օրհնեալ լինի Քրիստոս, որ ձեր Ադամայ պապուն վրայէն վերցուց այն անէծք, թէ քրտամբք երեսաց քո կերիցես զհաց քո: Պէտք է գիտնաս, Պապիկ, որ արքայութեան մէջ աշխատութիւն, քրտինք, ցաւ, տառապանք ոչինչ բան չկայ, արքայութիւն միայն Աստուծոյ փառաց վայելքն է. մարմնեղէն մարդիկ մեզ պէս հրեշտակ կը դառնան, ոչ հաց պէտք է, ոչ ջուր, ոչ հանդերձ, մարդն ու հրեշտակ Աստուծոյ փառքով կը յագենան եւ լուսոյ մէջ կ'որողին. բայց այս խօսեմ քեզ, Պապիկ, ամէն ծնած մարդ, ինչ որ ցաներ է աշխարհիս վերայ, գայն պիտի հնձէ, այսինքն ինչ որ գործեր է, իւր գործոց չափով պիտի ընդունի. բարի գործոց համար Քրիստոսի արքայութիւն է բաժին, իսկ չարագործաց համար՝ դժոխք:

Այդ գիտեմ, բարի հրեշտակ, եւ դեռ այս անձուկ մահաժամ վայրկեանիս սորվել կ'ուզեմ քեզմէ, եթէ իւրաքանչիւր մարդ, ինչ որ ցաներ է այս աշխարհիս մէջ՝ գայն պիտի հնձէ անդիի աշխարհ, ուրեմն երկնից արքայութեան մէջ ինձ համար գործ կայ, այստեղ ցանածս այնտեղ բուսած կը լինի եւ հասած է այժմ, իմ գերանդիս հետս առնեմ, որպէսզի ցանածներս քաղեմ:

Դու կ'ասես արքայութեան մէջ ուտել խմել չկայ, հապա ի՞նչ է այն բարելից սեղան, գոր կը պատրաստէ Քրիստոս իւր սիրելեաց համար եւ ինքն էլ գօտի ածելով կը ծառայէ սեղանին: Ա՛հ, Պապիկ կը ցանկայ, որ աշխատի, այդ երկնային սեղանին հաց պատրաստէ: Միթէ առանց հացի սեղան կը լինի՞, կամ առանց այգի տնկելու՝ գինի. ես հացի մշակ եմ, Մասիսի Նոյ նահապետն էլ թող այգի տնկէ, գինին պատրաստէ:

Շատ պարզամիտ ես Պապիկ, ի՞նչ բաներ կը խօսես. Յիսուս եկաւ աշխարհ, ամէն բան Աւետարանով ձեզ պատմեց, երբ ձեզ նման մարդ եղաւ, եւ ինքն մարդիկ տեսաւ, փորձեց ու վկայեց թէ՛ այս աշխարհիս որդիք-

ներ աւելի իմաստուն են քան լուսոյ որդիքներ: Բայց ես կը գարմանամ ձեր վերայ Պապիկ, երբ դուք մահու հրեշտակին հետ կատակով խօսել կ'ուզէք, դու չգիտե՞ս որ հրեշտակներ կատակ չեն սիրեր: Զաքարիան թերահաւատութեան կատակ մի արեց՝ իսկոյն պատժուեցաւ: Կ'ասես թէ գերանդիս հետս առնեմ, կարծելով թէ մենք հրեշտակներս գերանդի չունինք: չե՞ս կարդացեր Յայտնութեան գիրք եւ մարգարէից տեսիլքներու մէջ երեւցած գերանդիներ, մենք մէկ գիշերուան մէջ Երուսաղէմ պաշարող Սենեքերիմի զօրքերէն հարիւր ութսուն հազար հոգի հնձեցինք: Աւելի կը գարմանամ այն բանին, որ կը ցանկաս արքայութեան մէջ քեզ մի արտիկ տան եւ դու արքայութեան սեղանին հաց պատրաստես:

է՛, Պապիկ, դու չես կարող ըմբռնել այժմ երկնային խնջոյք, որոյ սեղանն անմահական է, հացն անմահական, գինին անմահական, դու ո՛վ ես, մահկանացու ապիկար մարդ, որ կը մեծամտիս այն սեղանին հաց պատրաստել, զոր միայն Յիսուս իւր խաչով եւ արիւնով պատրաստեց: Այլեւս բան մի յաւելուր, Պապիկ, տարաժամ է, տուր հոգիդ, հաւատա՛ ու հանգիստ եղիր: Գիտէ Աստուած թէ իւր հաւատարիմ ծառաներ ինչպէս պէտք է վարձատրել: Գիտեմ, Պապիկ, վարձքդ մեծ է երկնից մէջ, երբ ընկերսիրութեան պարտքդ կատարեր ես, զրկանք չես արեր, ճակատիդ քրտինքով հացդ կերեր ես մինչեւ ցայսօր, եւ այժմ բարի մահով պիտի ննջես:

Պապիկ պինդ բռներ էր իւր հոգին, դեռ խօսել կ'ուզէր, այլ երբ տեսաւ որ հրեշտակ համբերութիւն չունի, ձեռքեր խաչեց սրտին վերայ, փակեց իւր նուաղած աչքեր, եւ վերջին բարբառ մըմնջեց: Ասաց, ահա հոգիս առ, բարի հրեշտակ: Այնչափ զուարթ ու դիւրութեամբ տուաւ Պապիկ իւր հոգին, ինչպէս խնձոր մի ծոցէն հա-

նելով, ութսուն երկու տարի կեանքի ծառէն կախուելով՝ բոլորովին կարմրած հասունցած էր:

Խնձոր ծառէն կաթուկ արած՝ հրեշտակ հասաւ վերէն, առեց թռաւ:

Այսպէս մեռաւ Պապիկ, աւանդեց իւր հոգին եւ հոգւոյն հետ աւարտեց նաեւ իւր ՊԱՊԻԿ ԹՈՌՆԻԿ:

Աստուած ողորմի Պապիկ նահապետի հոգւոյն, ամէն:

Ական- փոս. ծակ. Ակնածութիւն- մեծարանք. Աղուն- աղցունէիք ցորեն. Անեղծ- մաքուր. Անկեալ- ինկած. Անշնորհակալու- ապերախտ. Ապաշաւել- գղջալ. Բանիւ- խօսքով. Բարկ- շատ տաք. Բիւրագան- ալլազան. Գեղեցւոց- գիւղացիներու. Դիզանայ- դիզուի. Զառամութիւն- ծերութիւն. Ըղորդ- շիտակ. Ժիվայ- սնդիկ. Ժլատ- կծծի. Լիք- լեցուն. Խեչափառ- խեցգետին. Ծծում կամ կարկատ- կարկտնեյ. Կաթուկ անել- թափիլ. Կապերտ- լաթի կտոր, քուրջ. Տիկ գարնել- մածունէն կարագ եւ թան պատրաստել. Կռփել- ծեծել. Ծեր ի տակն քումմէ մի՛ պակասեսցի- ծերեր չպակսին տունէդ. Ծննալ- հոսիլ, կաթիլ. Ծուկը դնել- ծնրադրել. Կեղանաւոյն- ողջութեան. Կռփել- ծեծել. Զեռօք իւրեանց- իրենց ձեռքով. Ծարակ- կեր. Մանել- հլուսել, փաթթել. Մշտնջեանաւոր- մշտական. Մսխանք- փատնում. Նախշուն- զարդարուն. Նիգ- փականք. Նուաղիլ- մարիլ. Նպարեղէն- ընդեղէն. Յաւելու- աւելցնէ. Ոգորիլ- պալքարիլ. Ողորմած- գութ ունեցող. Ուրացութիւն- ուրանալ. Չի բարձուիր- չի վեռնար. Պատեհութիւն- առիթ. Սկեսուր- կնոջ ամուսինին մայրը. Սողակ- նիգ. Ստրջանալ- գղջալ. Տածել- խնամել. Տատասկ- փուշ. Տետոյն պիտի լինի- տեսութեան պիտի արժանանայ. Տրոց- տուրքերու. Քաղցեալ- անօթի. Քումմէ- քեզմէ:

ՅԱՆԿ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻՍ

1. Մարութայ Սարի Ամպերը, *Մուշեղ Գալշոյեան*
2. Վերջին Բաժակը, *Չապէլ Եսայեան*
3. Պոեմներ, Բանաստեղծութիւններ, *Ռազմիկ Դաւոյեան*
4. Երբ Պատանի Ես, *Յակոբ Օշական*
5. Հայկական Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին Առջեւ
6. Մեր Վագքը, *Հրանդ Մաթեւոսեան*
7. Առաքելութիւն Մը Ի Ծապլվար, *Երուանդ Օտեան*
8. Ոսկի Ապրջան, *Արփիար Արփիարեան*
9. Վշտի Ծիծաղ, *Առանձար*
10. Գոյնզգոյն Թագաւորութիւնը, *Մկրտիչ Արմէն*
11. Հարազատ Որդի, *Երուխան*
12. Տաղեր, Սայաթ Նովա
13. Բանաստեղծութիւններ, *Համօ Սահեան*
14. Հոսիսի Ձեռատետրը, *Յակոբ Պարոնեան*
15. Մատեան Ողբերգութեան, *Գրիգոր Նարեկացի*
16. Մենաւոր Ընկուզենին, *Վարդգէս Պետրոսեան*
17. Արմատ Եւ Էութիւն, *Ալիսիա Կիրակոսեան*
18. Ղեղոյի Արտը, *Աւետիս Ահարոնեան*
19. Համով Հոտով, *Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց*
20. Պատմուածքներ, *Յակոբ Մսձուրի*
21. Մեծապատիւ Սուրացկաններ, *Յակոբ Պարոնեան*
22. Ամենատաք Երկիրը, *Ռուբէն Յովսէփեան*
23. Թուղթ Առ Երեւան, *Անդրանիկ Ծառուկեան*

24. Բանաստեղծութիւններ, *Վահագն Դաւթեան*
25. Պատմուածքներ, *Երուխան*
26. Առակներ, *Այգեկցի, Գօշ*
27. Պատմուածքներ, *Արամ Դայկազ*
28. Մեկնութիւն 20 Սրբանկարներու, *Յովսէփ Սրկ. Աշգարեան*
29. Մեղքի Շուշաններ, *Եղիվարդ*
30. Կեանքը Դին Դռովմեական Ճանապարհի Կրայ, *Վահան Թոթովենց*
31. Սիրոյ Եւ Արկածի Տղաքը, *Վազգէն Շուշանեան*
32. Լռութիւնը, *Աւետիս Ահարոնեան*
33. Մեզանից Յետոյ, *Պերճ Չէթունցեան*
34. Յիսուս Նազովրեցի Եւ Նրա Երկրորդ Աշակերտը, *Պերճ Չէթունցեան*
35. Առաջին Սերը, *Համաստեղ*
36. Բողի Դողը, *Լեւոն Խեչոյեան*
37. Թրքական Գիշեր, *Ֆիլիփի Վիտըլիէ, թրգմ. Ալեքսադր Թոփչեան*